

PRO TEMPORE

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI

Pro tempore

Časopis studenata povijesti
Godina V, broj 5, Zagreb, 2008.

Glavni i odgovorni urednik

Tomislav Bali

Uredništvo

Tomislav Bali, Mladen Medved, Nikolina Sarić, Tomislav Šušak

Dizajn i priprema za tisak

Andrija Ražnatović

Lektura i korektura

Krunoslava Papirović

Prijevod i sažetaka na engleski jezik

Mladen Medved, Tomislav Šušak

Izdavač

ISHA Zagreb – Klub studenata povijesti

Tisak

Mediaprint-tiskara Hrastić, Zagreb

Naklada

Tiskano u 250 primjeraka

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača. Izdavanje časopisa ostvareno je uz novčanu potporu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Podravka d.d. Koprivnica i Raiffeisen BANK Austria d.d. Zagreb. Časopis je besplatan.

Adresa uredništva:

ISHA Zagreb – Klub studenata povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

E-mail:

urednik.protempore@gmail.com

Uvodna riječ		5
Rasprave i članci		7
Vedran Duančić	Hrvatska između Bizanta i Franačke	9-28
Marko Fuček	Osmansko "Drugo" u formiranju europskog identiteta	29-49
Mladen Medved	Neuspjela transformacija: Drugo u izvješćima Ivana Rattkayja	50-70
Damir Stanić	Neka obilježja iz povijesti hrvatskog pograničja u 16. stoljeću	71-87
Sandra Begonja	Škotsko i englesko slobodno zidarstvo u XVIII. st.	88-101
Prikazi i recenzije		103
Nikolina Sarić	Antoni Cetnarowicz, Narodni preporod u Dalmaciji: od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji	105-107
Katarina Hlobik	Paul Boppe, Hrvatske pukovnije u Napoleonovoj Velikoj armiji. Vojna Hrvatska (1809. – 1813.)	108-109
Antonio Perković	Karl Burckhardt, Richelieu	110-111
Osvrti i izvješća		113
Nikolina Sarić	Povodom stote obljetnice od osnutka Muzeja grada Zagreba	115-116
Nikolina Sarić	Dies historiae: na rubu zakona. Društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest	117
Radoslav Zaradić	Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja	118-119
Matej Jurčić	Predstavljanje knjige Iskre Iveljić "Očevi i sinovi - privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. Stoljeća"	120
Nikolina Sarić	Predstavljanje monografije "Marčanska biskupija.	121

Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u
hrvatsko – slavonskoj vojnoj krajini (1611. – 1755.)”
Zlatka kudelića

Goran Mihelčić	Predstavljanje knjige Anne-Marie Grünfelder “U radni stroj velikoga njemačkog reicha!: Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske”	122-123
Vedran Runjić	3. Zagrebački maketarski kup „Crna kraljica“	124-125
Razgovori		127
Tomislav Bali	Neven Budak - povodom pokretanja biblioteke “Hrvatska povijest”	129-131
Tomislav Šušak	Mirjana Gross	132-135
Upute suradnicima		137-138

Uvodna riječ

Uredništvo časopisa *Pro tempore* ušlo je u pripremu novog broja sa definiranom temom – rani novi vijek. Stoga je najveći broj studentskih članaka objavljenih u ovom broju posvećen različitim aspektima ranonovovijekovne povijesti. Pritom se nastojao napraviti metodološki odmak od obrada pojedinih tema pomoću korištenja novijih i nekonvencionalnih pristupa unutar hrvatske povijesne znanosti, npr. postkolonijalne teorije. Koliko se u tome je ili nije uspjelo, ostaje na prosudbu čitateljstvu.

Uz studentske članke, sadržaj časopisa čine prikazi i recenzije novije i relevantne historiografske produkcije, izvješća, te intervjui sa uglednim hrvatskim povjesničarima i sveučilišnim profesorima. Valja napomenuti da je uredništvo pritom nastojalo pratiti rad studenata na nastavi, tako da je objavljeno i par prikaza napisanih od strane studenata generacije 2007./2008. na kolegiju *Historiografski praktikum* koji se izvodi na prvoj godini preddiplomskog studija povijesti. Smatramo da je to pristup koji treba njegovati i u budućnosti s nadom da će se na taj način studenti motivirati za pisanje radova u narednim godinama njihovog obrazovanja.

Časopis će se i u idućem broju nastojati obogatiti sadržajima koji prate novije trendove u historiografiji, poput rodne i kulturne historije i sl. Poziv na suradnju je upućen svim studentima. Također, nadamo se da će časopis u budućnosti biti prepoznat i kao produžena ruka samog studija, te da će veći broj profesora dodatno valorizirati trud pojedinih studenata poticanjem istih na objavljivanje u časopisu. Uostalom, sam smisao studija povijesti jest da obrazuje studente i u akademskom izražavanju. Objavljivanje u studentskom časopisu stoga može biti jedan od koraka u tom procesu.

Uredništvo časopisa *Pro tempore* ovom prilikom zahvaljuje svima koji su se angažirali na ovom broju, s nadom da će se suradnja nastaviti i ubuduće.

Tomislav Bali,
Zagreb, studeni 2008.

Rasprave i članci

Hrvatska između Bizanta i Franačke

U radu su prikazani različiti odnosi dva ranosrednjovjekovna carstva i hrvatskih prostora. Razmatra se uloga Bizanta i Franačke u doseljenu Slavena (Hrvata) na prostor istočne jadranske obale; njihova uloga u formiranju prvih političkih zajednica; bizantsko-franački sukobi koji su se odvijali na ovim prostorima i raspodjela „interesnih sfera“ koja je potom uslijedila; podložnost hrvatskih prostora jednoj ili drugoj strani i, kroz to, jačanje kneževske vlasti u Hrvatskoj; no i kulturni utjecaji koji su pristizali na ove prostore, poput pokršćavanja ili pisma, utjecaja na arhitekturu; stvaranja novih društvenih sustava (izdvajanje plemstva i uspostava feudalnog društva). Postavljena pitanja kreću se u rasponu od jednostavnijih problema pripadnosti određenoj sferi utjecaja do znatno dubljih političkih, društvenih i ekonomskih odnosa. Rad donosi i pregled ranijih relevantnih znanstvenih radova i teorija na temu hrvatsko-karolinških (franačkih) i hrvatsko-bizantskih odnosa.

Ključne riječi: Bizantsko Carstvo, Franačko Carstvo, hrvatska država, istočnojadranska obala, utjecaji, rani srednji vijek.

1. Uvod

Kao što je geografski položaj mnogih zemalja bio od iznimnog značaja za njihov razvoj, tako se i smještaj Hrvatske, odnosno hrvatskih prostora na istočnoj jadranskoj obali pokazao kao jedan od ključnih čimbenika razvoja Hrvatske.

Hrvatski povijesni prostor još je u vrijeme antike, baš zahvaljujući svom povoljnom geografskom položaju, imao priliku razmjerno rano stupiti u kontakte sa susjednim, često znatno razvijenijim civilizacijama. Stanovništvo ovih prostora došlo je u priliku baštiniti mnoge kulturne tekovine tih civilizacija, što je zasigurno doprinijelo i razvoju ovdašnjih društava.

Pokušat ćemo pratiti uspostavu i razvoj hrvatskog društva i država na istočnoj jadranskoj obali u ranome srednjem vijeku, od 6. do početka 12. stoljeća, s posebnim naglaskom na potragu za izvanjskim utjecajima i razmatranju njihove uloge u konstituiranju hrvatske srednjovjekovne države. Kao što ćemo vidjeti, zahvaljujući geografskom položaju, koji bismo, pojednostavnivši situaciju, mogli nazvati „između Istoka i Zapada“, u razvoju hrvatskog srednjovjekovnog društva očituju se raznoliki vanjski utjecaji. Oni u raznim periodima dolaze s različitih strana i nisu konstantni ni jednakog intenziteta. Prvenstveno će biti praćen odnos hrvatskih prostora i dvije ranosrednjovjekovne velesile – Bizanta i Franačke. To, naravno, ne znači da istočnojadranski prostor nije komunicirao s drugim krajevima Europe i Mediterana. Ne smijemo zaboraviti druge europske (i izvaneuropske) političke, društvene ili kulturne čimbenike čija je aktivnost na ovim prostorima ostavila traga i tako utjecala na konstituiranje hrvatske (rano) srednjovjekovne države. Iako promatrano razdoblje kronološki odgovara ranome srednjem vijeku, određeni vanjski utjecaji koji su došli u razdoblju ranoga srednjeg vijeka očitovali su se i u kasnijim razdobljima, tako da učinak tih utjecaja ne možemo vremenski točno ograničiti, pogotovo ako društveni razvoj shvatimo kao „proces koji traje“.

2. Doseljenje

O pitanju etnogeneze Hrvata i vremenu njihova doseljenja na prostor istočne jadranske obale

napisan je velik broj radova. Kao i u slučaju razmatranja mnogih drugih problema vezanih uz razdoblje ranog srednjeg vijeka i istraživanje ove značajne i osjetljive teme uvelike je otežano malenim brojem pisanih svjedočanstava.

Kada je riječ o pisanim izvorima koji bi nam mogli pružiti barem neke informacije o procesu doseljenja Hrvata, važno je napomenuti da je njihov broj iznimno ograničen, kao i da su podatci koje donose često upitne povijesne istinitosti. Više je razloga za takve pojave; bilo da je riječ o neupućenosti autora u događaje o kojima piše, što je donekle razumljivo kada u obzir uzmemo vremensku distancu s koje pišu (o događajima pišu od tri do šest stoljeća nakon što su se oni dogodili) ili su rezultat tendencioznog pisanja. Najvažniji pisani izvori za pitanje doseljavanja Hrvata jesu djelo „*De administrando imperio*“ bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta i „*Historia Salonitana*“ splitskog klerika i gradskog notara Tome Arhiđakona. Tim djelima bismo mogli pribrojati i „Ljetopis popa Dukljanina“ („Barski rodoslov“ ili „O kraljevstvu Slavena“), uz napomenu da su informacije koje donosi vrlo nepouzdana.

U svjetlu analize položaja Hrvatske „između Bizanta i Franačke“ zanimljivi su oni izvori i one teorije o doseljenju Hrvata u kojima se više ili manje jasno očituju uplivi Bizanta i Franačke na proces doseljenja Hrvata. To bi bili „*De administrando imperio*“ s jedne i tzv. „teorija kasnog doseljenja“ s druge strane.

Na izvještajima Konstantina VII. izgrađena je teorija o doseljenju Hrvata na istočnu jadransku obalu u 7. stoljeću.¹ Sâm Konstantin donosi dvije dvije različite obavijesti o doseljenju Hrvata. Jedna se nalazi u 30. glavi njegova djela, i prema njoj bi Hrvati svojevrijedno došli u Dalmaciju (iz Bijeke Hrvatske), predvođeni petoricom braće te dvjema sestrama. Hrvati su ovim prostorom zavladaali nakon što su porazili Avare. Konstantin VII. kaže da „Hrvati pako stanovahu u ono vrijeme tamo od Bagibareje, gdje su sada Bjelohrvati. Jedan njihov rod, naime petero braće Klukas, Lonelos, Kosences, Muhlo i Hrobatos, i dvije sestre, Tuga i Buga, odijelivši se od njih skupa sa narodom svojim, dođoše u Dalmaciju i nađoše ondje Avare, koji držaše tu zemlju. I neko vrijeme ratujući jedni s drugima, nadjačaju Hrvati i jedne od Avara pokolju, a ostale prisile, da im se pokore. Od toga vremena obladaše tom zemljom Hrvati... Od onih se pako Hrvata, koji dođoše u Dalmaciju, odijeli jedna čest i obladaše Ilirikom i Panonijom.“² Obavijesti donesene u glavi 30. razlikuju se od onih u glavama 29. i 31., gdje Konstantin kaže da „pošto su u doba istoga romajskog cara Heraklija ovi Romani protjerani od Avara, njihove su zemlje stojale puste. Po naređenju dakle cara Heraklija ovi Hrvati, pograbiivši oružje i protjeravši odanle Avare, nastane se po odredbi cara Heraklija u toj zemlji Avara, u kojoj sada stanuju.“³ Hrvati su, dakle, prema ovoj verziji na prostor istočne jadranske obale došli po naređenju bizantskog cara Heraklija.⁴ Razlike u obavijestima u 29./31. spram onih u 30. poglavlju tumače se dvjema različitim izvorima (potekli su ili od različitih carskih informatora na terenu ili su rezultat različitih lokalnih predaja). Još je 1858. godine Dümmler na temelju kritike Konstantinova djela ustvrdio da je na prostoru (zaleđa) istočne jadranske obale, odnosno u Dalmaciju došlo do dvostrukog doseljenja. U prvom su valu došli Slaveni, a potom, u drugom i Hrvati.⁵

Osim za podrijetlo i doseljenje Hrvata, „*De administrando imperio*“ (dalje: *DAI*) donosi vrlo vrijedne obavijesti i za druge aspekte hrvatske ranosrednjekovne povijesti, poput pokršćavanja, ali i za odnos hrvatskih prosotra s Bizantom do sredine 10. stoljeća uopće.

Dakle, prema obavijestima Konstantina VII. doseljenje Hrvata odigralo se u 7. stoljeću, bilo kao rezultat samovoljne hrvatske akcije ili na poziv – naređenje carigradskog dvora. Goldstein napominje da je u 7. stoljeću bizantska uprava imala nikakvu ili vrlo malu kontrolu nad unutrašnjošću balkanskog poluotoka, tako da je obavijest iz glave 30. vjerojatnija, no to ne znači da Bizant nije imao nikakvog nadzora nad ovim prostorima.⁶ Druga verzija obavijesti koja spominje „naređenje cara“ očitovanje je ideologije carigradskog dvora. Bizantski car je vrhovni vladar na Zemlji, iznad njega se nalazi jedino Bog, tako da su svi kršćani (ne

1 O prihvaćanju ideje o doseljenju u 7. stoljeću govori i činjenica da je ono utkano i u Ustav Republike Hrvatske; „...povijesnom pravu hrvatskoga naroda na punu državnu suverenost, što se očitovalo - u stvaranju hrvatskih kneževina u VII. stoljeću“ Vidi. NARODNE NOVINE br. 56/90, 135/97, 8/98 pročišćeni tekst, 113/2000,124/2000 - pročišćeni tekst.

2 *DAI*, 79-80.

3 *DAI*, 85.

4 *DAI*, 85.

5 Budak-Raukar, 2006, 49.

6 Goldstein, 1995, 97.

samo stanovnici Istočnog Carstva) njegovi podanici. U skladu s takvim stavom, bizantski se car redovito obraća u obliku „naređenja“, što ne znači da je ono realno i da je utemeljeno na stvarnom odnosu snaga na terenu.⁷ Heraklije bi tako mogao biti personifikacija bizantskog utjecaja, odnosno „one uloge koju su imali predstavnici bizantskih vlasti u dalmatinskim gradovima“⁸ – ne samo na doseljenje Hrvata, već i na formiranje prvih slavenskih zajednica – Sklavinija. Utjecaj Bizanta na doseljavanje Hrvata na istočnu jadransku obalu nipošto ne valja preuveličavati, prvenstveno zbog činjenice da su svi zaključci koji idu u tom smjeru zasnovani na samo jednom izvoru, koji je k tome i snažno ideološki obojen. Gledajući s aspekta istočne jadranske obale, Bizant je jedini vanjski čimbenik koji je ostao kontinuirano prisutan na ovim prostorima. O intenzitetu te prisutnosti bit će još govora, ali utjecaji koji su dolazili s bizantskog područja, pa i oni vezani uz doseljavanje, pokazali su se iznimno bitnima za formiranje prve hrvatske države. Bizant je ipak, unatoč svim svojim slabostima, tijekom ranog srednjeg vijeka bio „svjetska“ sila koja je s vremena na vrijeme bila sposobna širiti svoje utjecaje i daleko preko svojih granica.

S druge strane, utjecaja Franaka na pretpostavljeno doseljavanje Hrvata u 7. stoljeću nije moglo biti jer je franačka država pod Merovinzima bila teritorijalno znatno ograničenija od kasnije države Karolinga, a i bila je puno manje sposobna širiti svoje političke i kulturne utjecaje.

Mladen Ančić u članku u sklopu kataloga izložbe „Hrvati i Karolinzi“ donekle revitalizira Margetićevu tezu iz 1977. s tim da bliže povezuje doseljenje Hrvata s franačkom vojnom akcijom protiv Avara.

O Hrvatima se na temelju suvremenih izvora ne može govoriti prije sredine 9. stoljeća. Franački izvori iz prve polovice 9. stoljeća ni jednom ne spominju Hrvate, što je tim čudnije ako znamo koliko često donose obavijesti o Ljudevitu, Borni itd. Iz toga zaključuje da su „oni došli koncem 8. stoljeća.“⁹ Teza o doseljenju Hrvata u doba Heraklija je, prema Margetiću, neuvjerljiva i smatra da bi je trebalo smjestiti u neko kasnije razdoblje. Također, zastupa ideju o dolasku hrvatskih četa, ne naroda. Margetić tvrdi da je „avarsko-slavenski savez na zapadnom Balkanu trajao sve do pred kraj 8. stoljeća“, a ogradio se od dolaska Hrvata u Dalmaciju „pod franačkim vrhovništvom“. Vremensko podudaranje „doseljenja“ i rata protiv Avara očigledno je, što koristi Ančić i kaže da su Hrvati došli koncem 8. i početkom 9. stoljeća u povodu široko zasnovane inicijative Karla Velikog o angažiranju Slavena, povezane s njegovim napadom na avarsku „političku tvorbu“.¹⁰ Hrvati bi prema njemu bili franački saveznici i ratovali protiv Avara. Poglavlja 30. i 31. *DAI* dolazak Hrvata u skladu s narodnom tradicijom zaista povezuju s franačkim ratom protiv Avara.¹¹ Prostor koji su naseljavali Avari nakon dugotrajnih sukoba bio je znatno opustošen, a Avari počinju nestajati kao etnos.¹² Na tom se prostoru naseljavaju Hrvati, moguće kao društveni sloj – ne nužno kao već formiran narod.¹³

Potruga za vanjskim čimbenicima koji bi uvjetovali i utjecali na doseljenje Hrvata na istočnu jadransku obalu ne mora dati jednoznačan odgovor. Smatrati Bizant ili franačku državu odgovornima ili zaslužnima za takvo što bi možda značilo i precjenjivanje njihove moći. Obje su države neosporno bile najveće europske sile svoga vremena – Bizant u Europi u 7. stoljeću zapravo nije imao pravog konkurenta, a franačka se moć neslučenom brzinom povećala i proširila za vladavine Karla Velikoga (868.-814.). No hrvatski se prostor nalazio razmjerno daleko od centara moći obje države, a potrebno je voditi računa i o činjenici da su Bizant u 7. i franačka država krajem 8. stoljeća bili suočeni što s vanjskim, što s unutarnjim problemima.

Bez obzira koja bi se teza mogla ispostaviti točnijom i argumentiranijom, ostaje otvoreno pitanje – jesu li bizantski i franački carevi (vlasti) mogli igrati odlučujuću ulogu u procesu kao što je usmjeravanje kretanja jednog naroda ili su jednostavno pokušavali iskoristiti situaciju za svoju korist? S obzirom na iznimnu složenost tog procesa – razmjerno velik geografski prostor na kojem se proces odvijao, a koji je bio udaljen od središta obaju carstava; velik vremenski period u kojem se proces odvijao; snazi, odnosno nemoći koje Bizant

7 Ibid.

8 Goldstein, 1995, 96.

9 Margetić, 1977, 85.

10 Ančić, 2000, 70-103.

11 Margetić, 2002, 92.

12 Budak-Raukar, 2006, 97-99.

13 Ibid.

i Franačka iskazuju u pretpostavljenom vremenu doseljenja Hrvata na istočnojadransku obalu – čini se da je vanjski utjecaj bio iznimno malen, možda tek na simboličkoj razini.

3. 6. – 8. stoljeće; Bizant

U vremenu do kraja 8. stoljeća, Bizant je predstavljao jedinu snažnu vanjsku silu koja je barem donekle mogla utjecati na političke i društvene prilike na prostoru istočne jadranske obale. Bizant je unatoč svojim unutrašnjim i vanjskim slabostima ipak bio jedina velika (regionalna) sila. Pitanjem bizantske prisutnosti na ovim prostorima posebno se pozabavio Goldstein,¹⁴ koji prije svega napominje da je bitno razlikovati bizantske *akcije*, bizantski *utjecaj* i bizantsku *prisutnost*, glavna razlika između kojih je u duljini njihova trajanja.¹⁵

Pojam „akcija“ objašnjava kao jedan događaj ili kraće vrijeme intenzivnog događanja, pod čime historiografija prvenstveno podrazumijeva vojne akcije. Bizant je na prostorima istočne jadranske obale tijekom ranog srednjeg vijeka pokrenuo četiri vojne akcije; prvu u sklopu „gotskog rata“ za vrijeme cara Justinijana u 6. stoljeću, drugu za vrijeme cara Nikifora I. na samom početku 9. stoljeća, u sklopu sukoba s Francima, treću za vrijeme vladavine Bazilija I. oko 870. godine i četvrtu za vrijeme Emanuela Komnena u drugoj polovici 12. stoljeća.¹⁶ No „akcije“ ne moraju nužno biti vojne, o čemu svjedoči primjerice i prijenos relikvija sv. Anastazije iz Carigrada u Zadar 804. godine ili pak upućivanje stratega u Dalmaciju na prijelazu 9./10. stoljeća.¹⁷

„Utjecaj“, s druge strane, može trajati dulje vrijeme, čak i godinama i desetljećima, a vidljiv bi bio kod izgradnje objekata, primjerice, crkve sv. Donata u Zadru. U „utjecaj“ može biti uključeno više „akcija“, poput slanja novca ili inženjera potrebnih za dovršenje takvog objekta.

„Prisutnost“ je očitovanje utjecaja kroz najdulji vremenski period. Ona se ostvaruje nizom „akcija“ i „utjecaja“, a u slučaju dalmatinskih gradova očituje se u činjenici da „svi znaju i bespogovorno prihvaćaju da se radi o zemlji bizantskog cara“.¹⁸ To bi bila općenito „svijest o postojanju bizantske vlasti na ovim prostorima“.¹⁹

Razlikuje i „bizantsko“ u užem smislu riječi, kao ono što stiže iz Carigrada i grčkog svijeta te u širem smislu funkcioniranja i djelatnosti u bizantskim posjedima na istočnoj jadranskoj obali.

Za cijelu povijest bizantske prisutnosti na istočnoj jadranskoj obali od presudnog je značaja očuvanje te prisutnosti u „tamnom razdoblju“ od kraja 6. do početka 9. stoljeća. No, u tom razdoblju Carstvo je suočeno s mnogim, što vanjskim, što unutarnjim problemima, tako da nema vremena ni snage intenzivno se pozabaviti istočnim Jadranom. S druge strane, očuvanju bizantske prisutnosti je, prema Goldsteinu, doprinio i osjećaj ugroženosti od strane agresivnih Slavena iz zaleđa.²⁰

Dalmatinskim gradovima odgovara vrhovna vlast „dalekog“ Bizanta, koji je, bez obzira na slabosti, i dalje značajan međunarodni politički, ali i psihološki faktor. Vlast Bizanta im više odgovara jer tradicionalno poštuje lokalnu samoupravu. Vrlo je bitna prednost bizantske vlasti i ekonomska i monetarna stabilnost. Ranosrednjovjekovna europska ekonomija ne poznaje čvrsti i stabilni novac osim bizantske nomizme, „dolara srednjeg vijeka“²¹, koje su pronađene u brojnim ostavama na istočnoj jadranskoj obali.

Pod kontrolom Bizanta bio je tek uski obalni pojas, tj. antička urbana središta sa svojim okolnim agerima. U gradovima se nastavlja antička kulturna i društvena tradicija. Preko prostora istočne jadranske obale vrši se komunikacija Carigrada i talijanskih provincija (sa središtem u Ravenni), koja je bila od iznimnog značaja za Carstvo. Još za vrijeme bizantsko-ostrogotskog rata počinje se forsirati pomorski pravac istok – zapad. Na

14 Goldsten, 2003. na više mj.

15 Ibid., 6.

16 Ibid., 6-7.

17 Goldstein, 2003.

18 Ibid.

19 Ibid.

20 Ibid.

21 Naziv je dao povjesničar Robert Lopez.

potezu od Drača do zapadne obale Istre intenzivno se gradi niz postaja i utvrda; istočnojadranski pomorski limes – *limes marittimus*.²² *Limes* je kao graditeljski pothvat bio najveći i najskuplji dio „Bizanta na Jadranu“.²³ Sudeći po tehnici gradnje, nastanak tog sustava smješta se u 6. i 7. stoljeće, iako na nekim mjestima postoje i tragovi starijih gradnji. Na hrvatskom se prostoru nalazilo „stotinjak, pa i više“ utvrda.²⁴ Utvrde su bilo osobito guste oko Zadra i Osora, tada najjačih centara sjevernog Jadrana.²⁵ Cijeli je sustav kontrolirao pomorski promet prema Ravenni, a utvrde su ujedno služile i kao pribežišta za okolno stanovništvo.

Bizantski utjecaj na zbivanja na hrvatskim prostorima u razdoblju 6. – 8. stoljeća nije mogao biti izravan, a pogotovo ne na slavensko zaleđe. Sve i da nije kontrolirao politička zbivanja u dalmatinskim gradovima (što najvjerojatnije i nije), Bizant je predstavljao barem važan psihološki faktor. Kao i kod većine drugih carskih podanika, i u dalmatinskim gradovima prisutni su osjećaji „*douleia*“ – ropstva, pokornosti caru i „*oikoiosis*“ – „zajedništva svih stanovnika pod vrhovništvom bizantskog cara“.²⁶

Bizant još od 7. stoljeća, odnosno vremena doseljenja Slavena, svoj utjecaj vrši neposredno i razmjerno polako ga širi. I to zapravo ne čini vlast iz Carigrada već je rezultat djelovanja dalmatinskih gradova koji su zapravo bili odcijepljeni od središta Carstva. Na istočnojadranskoj obali sukobljavaju se dva svijeta; bizantski (romanski) i slavenski, koji su tijekom stoljeća bili suparnici, ali i suradnici. Nakon višestoljetne koegzistencije ta se dva svijeta polako približavaju i stapaju u jedinstven prostor kršćanske civilizacije, na koji utječu raznorodni utjecaji. Uz dugotrajnu interakciju dalmatinskih gradova i zaleđa i njihovo stapanje vezano je pitanje – da li se bizantski svijet „slavenizirao“ („barbarizirao“) ili se slavenski svijet „bizantinizirao“ („civilizirao“)?²⁷

4. 9. stoljeće; doba najintenzivnijih utjecaja Bizanta i Franačke

4.1. Franci

Franačka država se krajem 8. stoljeća počela naglo širiti te je došla do granica hrvatskog povijesnog prostora, a dijelove tog prostora je s vremenom inkorporirala u svoj sastav. Na neke je krajeve, poput Istre, djelovala znatno dulje i intenzivnije, što se može objasniti činjenicom da je Istra najranije od svih dijelova hrvatskog prostora ušla u sastav franačke države i da se franačka vlast ondje najdulje zadržala. Istra je usto najčvršće bila vezana uz Franačku, tako da su se ondje najjače osjećale sve političke, ali i društvene promjene koje su se događale u državi, poput feudalizacije. Osvajanjem Istre počinje period snažnog franačkog upliva u stanje u Sklavinijama u zaleđu istočne jadranske obale. Drugi su, pak, krajevi, poput „franačke“ Dalmacije i Panonije uz Zapadno Carstvo bile znatno slabije vezane, a lokalni su vladari vlast franačkog kralja ili cara često priznavali tek nominalno. No bez obzira na tu slabiju političku povezanost, utjecaj Franačke je ostavio traga na daljnjem razvoju hrvatskog društva i prostora. Uz franačko djelovanje je povezano i osnivanje prvih kneževina na hrvatskom povijesnom prostoru, a uz politički utjecaj, ostvarit će se i kulturni utjecaj, širenjem kršćanstva i kulturnih dometa. I u ovome slučaju postavlja se pitanje koliko su ti utjecaji rezultat smišljenih i planiranih akcija pokrenutih iz franačkih centara moći, a koliko „prirodan“ slijed stvari, odnosno reakcija političkih i kulturnih dodira koje su ostvarivala dva susjedna društva.

S kraja 8. stoljeća na hrvatskim prostorima ostao je sačuvan arheološki sloj franačke provinijencije, koji svjedoči o novom društvenom (ili etničkom) sloju. Nalazi su posebno brojni na grobljima u Ždrijcu kod Nina i Biskupiji kod Knina.²⁸ Zanimljivi su brojni nalazi mačeva čija izrada jasno upućuje na franačko porijeklo. Njihovo prisustvo i vrlo kvalitetnu izradu Ančić uzima kao dokaz da je hrvatska elita bila u savezništvu s Francima, a time argumentira tezu o snažnoj povezanosti franačkih akcija u Panoniji i doseljenja Hrvata.²⁹ S

22 Goldstein, 2003, 11.

23 Ibid.

24 Badurina, 1992, 7-9.

25 Badurina, 1992, 8.

26 Goldstein, 2003, 8.

27 Ibid.

28 Budak-Raukar, 2006, 49.

29 Ančić, 2001.

druge strane Budak i Raukar odgovaraju pitanjem kako objasniti prisutnost takvih mačeva u, prema Francima, neprijateljski nastrojenim Skandinaviji i Irskoj? To bi značilo da su oružje istog tipa u jednom slučaju dobili franački neprijatelji, a u drugom saveznici.³⁰

Franačka država se širi dalje na istok, prema Avarskom kaganatu. Nakon avarskog poraza, formiraju se slavenske kneževine, podložne Francima: „panonska“ i „dalmatinska“. Objema je starija historiografija pridavala naziv „hrvatska“, no kako se hrvatsko ime u izvorima ne spominje sve do sredine 9. stoljeća, točnije godine 852., kada je datirana Trpimirova darovnica, metodološki ne bi bilo ispravno govoriti o „Hrvatima“ do tog vremena.³¹ Kako je Margetić napomenuo, to ne znači da su Hrvati došli „tek“ s Mislavom i Trpimirom.³² „Hrvati“, poznati iz izvora tek od sredine 9. stoljeća, prisutni su u nekom etničkom obliku na ovim prostorima i ranije, a ti su „Protohrvati“ postali „Hrvatima“ u procesu stapanja autohtonog, lokalnog stanovništva i novopridošlih Slavena.³³

Namjera Karla Velikog (768. – 814.) bila je zaokružiti teritorij nekadašnjeg Zapadnog Rimskog Carstva. Kanio je postići ujedinjenje Zapadnog i Istočnog Carstva ženidbom s bizantskom caricom Irenom, no veliki plan je propao nakon što je Irena svrgnuta 802. godine, a naslijedio ju je Nikifor I. Od 802. do 812. traje franačko-bizantski rat, a istočna jadranska obala našla se točno između dva velika carstva i njihovih interesa. Dalmatinski gradovi se dvoume oko pitanja čiju vlast priznati. Tako zadarski biskup Donat 804. godine ide pred bizantskog cara u Carigrad gdje dobiva iznimno vrijedan dar – relikvije sv. Anastazije. No već naredne godine (805.), nakon pohoda profranačkog mletačkog dužda Obelerija, Donat i zadarski knez Pavao idu pred Karla i priznaju njegovu vlast, suprotno ranijem franačko-bizantsko mirovnom ugovoru iz 803. godine.³⁴ Bizant na tu političku akciju reagira slanjem mornarice, koja do 809. godine vraća Dalmaciju pod vlast Bizanta. Rat završava mirom u Aachenu 812. godine, kojim su priznata franačka osvajanja u Istri i dalmatinskom zaleđu (Sklavinije), a Bizantu vlasništvo nad Venecijom i Dalmacijom, odnosno dalmatinskim gradovima i njihovom užom okolicom (agerima), a k tome je Karlu Velikom priznata i carska titula.

Sljedeći važan događaj na hrvatskom prostoru kojega spominju franački izvori³⁵ je ustanak u Panoniji, odnosno „ustanak Ljudevita Posavskog“. Ljudevitovi izaslanici i izaslanici dalmatinskog kneza Borne našli su se 818. pred carem Ludovikom, a Ljudevitovi poslanici pobunili su se protiv okrutnih postupaka furlanskog vojvode Kadolaha. Nakon što carska vlast nije ništa poduzela kako bi zaustavila to nasilje, Ljudevit 819. godine podiže ustanak. Traži i saveznike – pridružili su mu se Kranjci, Karantanci i Timočani, a Borna je odbio ponudu, vjerojatno procijenivši da iz pristupanja pobunjeničkom savezu ne bi imao koristi. Iste godine (819.) na Ljudevita je krenula prva franačka vojska, pod Kadolahom koja ga je i pobijedila u Karantaniji. Tijekom iste godine Ljudevit je porazio Bornu u sukobu na rijeci Kupi, u kojem se Bornu napustili Gačani, a Ljudevita njegov tast Dragomuž. Borna se povukao prema Dalmaciji, a Ljudevit ga je slijedio, no doživljava poraz te se povlači u Panoniju. Godine 820. kreću čak tri franačke vojske (iz Furlanije, iz Karantanije i sjeverno preko Panonije), no bezuspješno. Ljudevitu pomoć nudi gradeški patrijarh Fortunat, bivši franački saveznik protiv Bizanta, koji mu šalje zidare kako bi bolje učvrstio svoj grad (najvjerojatnije je riječ o Sisku). Njihova je urota otkrivena te Fortunat mora bježati u Zadar. U međuvremenu (821.) umire Borna, a nasljeđuje ga nećak Vladislav. Godine 822. franačka vojska pod Balderikom opsjeda Sisak, nakon čega Ljudevit bježi prvo Srbima, čijeg je kneza ubio, a 823. sklonio se kod Borninog ujaka Ljudemisla koji ga je i smaknuo, čime je završen ustanak u Panoniji.

Zanimljivo je da o sličnoj pobuni Hrvata protiv Franaka piše i car Konstantin VII. u glavi 30.: „...A bili su Franci protiv njih tako nesmiljeni, da i napršćad hrvatsku ubijahu i psima ih bacahu. Ne mogući Hrvati to od Franaka podnašati, odmetnu se od njih, i poubijaju arhonte, koje od njih imadjahu. Toga radi diže se na njih iz Frangije velika vojska, i vojevaše jedni s drugima sedam godina, napokon teško nadvladaju Hrvati, i pogube Franke sve i njihova arhonta Kocila. Ostavši odonda samosvojni i samovlasni, zatraže od Rima sv.

30 Budak-Raukar, 2006, 49-50.

31 Budak – Raukar, 2006, 49.

32 Margetić, 2002, 98.

33 Budak – Raukar, 2006, 43-44.

34 Budak, 1997, 15.

35 Riječ je o ARF („*Annales regni Francorum*“) za godine 818.-823.

Krst...³⁶ Događaji kako ih je opisao bizantski car-pisac donekle odgovaraju podacima vezanima uz pobunu koje nalazimo u *Annales regni francorum*, iako ne posve. Konstantin VII. piše o pobjedi Hrvata i napominje da je sukob trajao sedam godina.

Činjenica da je na Ljudevitovu stranu stao gradeški patrijarh Fortunat, koji je početkom stoljeća predvodio mletačku pobunu protiv središnje vlasti u Carigradu i tako okrenuo Veneciju Francima, daje naslutiti da je u međuvremenu došlo do promjene stanja, izazvane bilo nezadovoljstvom ili, pak, da je Fortunat procijenio da bi iz takvog poteza mogao izvući korist. Činjenica da se, nakon što je urota otkrivena, sklonio u Zadar, središte bizantske uprave u Dalmaciji, ne mora nužno značiti da je Istočno Carstvo bilo izravno upleteno u događaje u donjoj Panoniji, ali možemo pretpostaviti da je Bizantu takav rasplet situacije svakako išao u korist.

U franačkim se izvorima od 815. godine pojavljuju slavenski izaslanici, odnosno predstavnici koji idu pred cara, što je uvjerljiv argument da je, barem u prvoj polovici 9. stoljeća, franački politički utjecaj bio vrlo izražen. Dok će kasniji hrvatski vladari franačke careve priznavati uglavnom nominalno, ovi pohodi na franačke državne sabore pokazatelji su znatno čvršćih veza, odnosno uključenosti hrvatskih prostora u franačku državu.³⁷

U prvoj polovici 9. stoljeća još uvijek je prisutno jedinstveno ime etničko „Dalmatinci“, iako je dio stanovnika prodožan zapadnome (Slaveni iz zaleđa), a dio istočnome caru (romanski stanovnici gradova).

Zanimljiva je i titulacija kneza Borne koju mu pridjeljuju franački kroničari. Oslovljavaju ga kao „*dux Gudascorum*“ i „*dux Dalmatiae*“, „*dux Dalmatiae atque Liburniae*“³⁸, a posthumno (823.) samo s „*dux*“. Borna je bio prvi slavenski vladar koji je razvio svoju vlast pod patronatom furlanskog markgrofa, a najvjerojatnije su ga instalirali Franci.³⁹ Time bi se objasnila titula „*dux Dalmatiae*“, koja ima teritorijalno, a ne više rodovsko, odnosno etničko značenje. Kako je zaleđe istočne jadranske obale početkom 9. stoljeća, u trenutku kada ulazi u sastav franačke države, još uvijek snažno određeno rodovskim vezama, tako i Borna nosi etničku titulu „*dux Gudascorum*“. No ulaskom u franačku državu i slavenski knez dobiva teritorijalnu titulu – primjereniju franačkom poimanju uređenja države. I Borninog nasljednika, Vladislava, morao je potvrditi franački car Ludovik Pobožni. Budući da je „Hrvatska“, odnosno dalmatinsko zaleđe, bila pod izravnim vrhovništvom talijanskog kraljevstva, moguće je da su slavenski (hrvatski) knezovi imali položaj „*comesa*“ u franačkom sustavu.⁴⁰

Kada se u franačkim izvorima navode plemena čiji su se izaslanici sastali s carem na saboru u Atignyju, spominju se samo plemena koja žive uz Labu i Dunav, dok se slavenska plemena iz Dalmacije i Panonije ne spominju. Budak to objašnjava tako da su na sabor bili pozvani samo predstavnici onih plemena koja priznaju franačko vrhovništvo, ali nisu unutar granica franačkog carstva, što bi značilo da se na dalmatinske (i panonske) Slavene gledalo kao na punopravne pripadnike Carstva.⁴¹

Još od samog početka 9. stoljeća se na Jadranu javlja nova sila koja će s vremenom sve više jačati, a vrhunac svoje vlasti na ovim prostorima doživjeti u razdoblju kasnog srednjeg vijeka – Venecija. Zbog specifičnog položaja, grad je bio primoran okrenuti se trgovini, opseg koje se kroz cijeli srednji vijek proširivao. Kako bi njeni trgovački brodovi nesmetano plovili do juga Jadrana, pa i dalje, bila su joj potrebna čvrsta uporišta, prvenstveno na istočnoj jadranskoj obali. U ranom srednjem vijeku mletačka moć nije dovoljno jaka da za dulje vrijeme suzbije otpore Slavena na istočnoj jadranskoj obali, koji su dugo vremena gusarskim akcijama predstavljali prijetnju mletačkim brodovima. Venecija je poput dalmatinskih gradova priznavala vrhovnu vlast Bizanta, no to je rijetko bilo išta više od nominalnog priznanja carigradskog cara. Budući da je bila udaljenija od središta Bizanta i razvijenija od dalmatinskih gradova, bizantska se vlast ondje još slabije osjećala. Često je na istočnoj jadranskoj obali nastupala kao „zaštitnik bizantskih interesa“, no sve su takve akcije zapravo bile usmjerene k širenju i jačanju vlastitog utjecaja, Bizant u čije su ime akcije izvođene, bio je samo pokriće za mletačku ekspanziju. Venecija se nerijetko okretala protiv Bizanta, kao primjerice za vrijeme bizantsko-

36 *DAI*, 81.

37 Budak, 1997.

38 Budak, 1997, 16-17.

39 *Ibid.*

40 *Ibid.*

41 *Ibid.*, 16.

franačkog rata početkom 9. stoljeća, kada je u gradu prevladala profranačka struja predvođena gradeškim patrijarhom Fortunatom.

Tridesetih godina 9. stoljeća mletačkoj emancipaciji i razvoju trgovine najveća su prijatna slaven-ski gusari na istočnoj jadranskoj obali. Glavni nositelji tih napada su Neretljani, s kojima Venecija više puta pregovara, no sklopljeni mir nikada nije bio dugoga vijeka. O opasnosti koju predstavljaju slavenski gusarski napadi svjedoči i „*Pactum Lotharii*“ – ugovor italskog kralja Lotara i dužda Petra Tradenika iz 840. godine, prema kojemu dužd, u zamjenu za trgovačke povlastice u Italiji preuzima zaštitu talijanskih i istarskih gradova od Slavena. Venecija se sukobljavala i s Hrvatima, no mir između Petra Tradenika i kneza Mislava sklopljen je 839. godine.

O Trpimiru (oko 845. – 864.) je poznato više stvari. Za vrijeme njegove vladavine dolazi do prvog vrhunaca hrvatske kneževine, a to je i doba čvršćeg oblikovanja i početnog osamostaljivanja Hrvatske.⁴² Na Trpimirovu dvoru na Klisu 846./847. godine boravi benediktinac Gottschalk, koji zbog heretičkog naučavanja o predodređenju bježi iz franačke države te se neko vrijeme zadržava i u Hrvatskoj. Gottschalk spominje sukob Trpimira „*contra gentem Graecorum*“. Ostaje nejasno o kome je riječ – o bizantskoj vojnoj ekspediciji koja nije dokumentirana, a koja je slabo vjerojatna, stanovnicima dalmatinskih gradova, s kojima je Trpimir u vrlo dobrim odnosima (posebno prema splitskom nadbiskupu Petru) ili o Mlečanima, čija akcija također nije dokumentirana.

Ubrzo po dolasku na vlast Trpimir je podigao u Rižinicama ispod Klisa benediktinski samostan, možda na nagovor ili poticaj Gottschalka. Samostan u Rižinicama, izgrađen na ostacima antičke vile pokazuje opći karakter hrvatske naseljavanja – naseljavanje uz postojeće građevine.⁴³ Ne samo činjenica da je riječ o benediktinskom samostanu, već i način gradnje i oprema upućuju na snažnji utjecaj „Zapada“. Na ulomku iz samostana je pronađen natpis „*pro duce Trpim (ero)*“, koji potvrđuje povezanost Trpimira i podizanja samostana.

U Trpimirovoj darovnici uobičajeno datiranoj u 852. godinu⁴⁴ prvi se puta spominje ime „Hrvat“ – Trpimir se naziva „*iuvatus munere divino dux Croatorum*“⁴⁵ Trpimirova titulacija je bitna jer sadrži čak dva zanimljiva elementa. Prvi bi bio „...*dux Croatorum*“, čime se predstavlja kao vladar etničke skupine, a ne teritorija⁴⁶ i drugi, „*iuvatus munere divino*“ iz čega je moguće zaključiti da njegov položaj nije izravno ovisan o caru (Loratu), već da ga je stekao uz Božju pomoć.⁴⁷ Obje promjene zasigurno ukazuju na novu poziciju hrvatskog kneza u Carstvu.⁴⁸ Budak smatra da „naglašavajući božansko porijeklo svoje vladavine i oslanjajući se na svoju etničku grupu umjesto na franački sustav, Trpimir ističe svoj nezavisni položaj“.⁴⁹ Trpimir koristi sukobe u Franačkom Carstvu i stječe donekle nezavisan položaj, no nipošto ne može biti govora o odbacivanju franačkog vrhovništva. To opovrgava datacija isprave. Ona je, naime, datirana i po vladavini franačkog kralja u Italiji.

Gottschalk Trpimira naziva „*Tripemerus rex Sclavorum*“⁵⁰ no to ne možemo smatrati izrazom formalnog priznanja Trpimirove „kraljevske vlasti“ već prije Gottschalkovim doživljajem moći i snage koju je Trpimir, barem u svojoj zemlji, imao. Isto tako, prema Gottschalku, Trpimirovi podanici njegovu vladavinu nazivaju „*regnum*“, no riječ je o istoj pojavi kao i u slučaju naslova „*rex*“. Pitanje je moramo li, kako predlaže Budak, „zaključiti da je (Trpimir, op. a.) imao položaj kralja, sličan onome vladara Beneventa, Spoleta ili Bretanje“⁵¹

42 Budak-Raukar, 2006, 107-111.

43 Hrvatska likovna enciklopedija, s. v. Solin, vol. VII. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005.

44 Margetić predlaže dataciju u godinu 840. – Margetić, „Neka državnopravnapitanja odnosa Hrvatske prema Splitu u ranom srednjem vijeku“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 87-89 (1994.-1996.), Split, 1998., 269-287.

45 Margetić predlaže prevođenje titule „*dux*“ s „vojvoda“, a ne „knez“ kao što se to uobičajeno radi. Kao glavni razlog za to navodi specifičnu titulaciju „*dux et comes*“ iz čega zaključuje da su „*dux*“ i „*comes*“ u ranosrednjovjekovnoj latinštini različiti pojmovi. Vidi Margetić, „Branimirov natpis iz 888. i međunarodni položaj Hrvatske“, *ZPFZ*, 40 (1990), 17-30.

46 Nakon što su franački izvori u prvoj polovici IX. stoljeća Borni pridavali teritorijalnu titulu („*dux Dalmatiae atque Liburniae*“), sada se Trpimirova titulacija vraća na „stariji“ način tituliranja, što bi moglo svjedočiti o slabljenju franačkog političkog utjecaja.

47 Budak, 1997, 16-17.

48 Budak, 1997, 16.

49 Budak, 1997, 16.

50 Margetić, 2002, 107; Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, Bogoslovska smotra, Zagreb, 1932, 8.

51 Budak, 1997, 16.

Položaj možda i jest, zahvaljujući razmjernoj udaljenosti od franačkih centara moći što je dozvoljavalo slobodnije i samostalnije upravljanje, no osim Gottschalkova naslova nikakvih argumenata koji bi potvrdili da je Trpimir dobio kraljevsku čast nema.

Trpimir je, uz Branimira, jedan od hrvatskih knezova koji su išli u Cividale te su njihova imena zapisana *in margine* u čedadskom evanđelistaru („*Evangelium cividale*“), s tim da je Trpimiru pridano naslov „*dominus*“, koji bi puno točnije odgovarao Trpimirovu stvarnom položaju i moći.

Kako je hrvatske prostore u 9. stoljeću zahvatila konjunktura koja se vrlo dobro očituje u podizanju mnogobrojnih crkava i samostana i moć je hrvatskih vladara mogla rasti.⁵² Razvoj hrvatskih prostora na političkom, društvenom i kulturnom planu tokom 9. stoljeća se vremenski podudara s razdobljem slabljenja Franačkog Carstva. Mnogobrojni i dugotrajni sukobi za prijestolje iznimno su oslabili franačku državu, što je s vremenom omogućilo „osamostaljivanje“ većeg broja manjih država na području Carstva, a što je proces prema kojemu teži i ranosrednjovjekovna Hrvatska.

Trpimira je naslijedio Domagoj (864.-876.), čiji je dolazak na vlast označio dinastički prekid. Domagoj, naime, nije bio iz roda Trpimirovića, a tri Trpimirova sina je protjerao. U pismu koje mu je uputio, papa Nikola I. Domagoja naziva „*dux gloriosus*“, što je inače titula rezervirana samo za nezavisne vladare, a poklapa se i s titulom „*Sclavorum princeps*“, kako Domagoja naziva mletački kroničar Ivan Đakon. Promjenu na hrvatskom prijestolju iskoristio je mletački dužd Urso Patricijak (864.-881) koji je napao Hrvatsku, na što je Domagoj ponudio mir i taoce. Razdoblje Domagojeve vladavine je ujedno i vrlo brzo razdoblje na Jadranu. Osim snažnije mletačke prisutnosti, pojavljuje se i arapska mornarica koja 866. godine pljačka Kotor, Risan i Budvu, a 867. godine započinje petnaestomjesečnu opsadu Dubrovnika.⁵³ Opsadu Dubrovnika prekida bizantska akcija koju je pokrenuo novi bizantski car Bazilije I. (867.-886.), čime počinje novo poglavlje bizantske prisutnosti na istočnoj jadranskoj obali.

Domagojevo sudjelovanje u opsadi arapskog Barija 868.-871. pokazatelj je da unatoč jačanju i procesu osamostaljivanja hrvatski knezovi još uvijek priznaju vrhovništvo franačkog cara. Konstantin VII. donosi obavijest da su „stanovnici Raguze Hrvate i ostale arhonte Slovena na vlastitim svojim korablama u Langobardiju prevezli“.⁵⁴ Osim što potvrđuje sudjelovanje Hrvata u zajedničkoj bizantsko-franačkoj opsadi Barija, iz obavijesti možemo zaključiti da su Dubrovčani („stanovnici Raguze“) već tada raspolagali znatnom flotom. Budući da je Dubrovnik obalni grad, prirodno je orijentiran na more, no točnu veličinu i snagu njegove flote u ranom srednjem vijeku nije moguće utvrditi. Domagoj pred Bari dolazi 870. godine kao franački vazal, nakon što su se Bizantinci, nezadovoljni nedostatnim franačkim nastojanjima da se grad zauzme, povukli. Ludoviku je bila potrebna mornarica, u čemu mu je mogao pomoći i Domagoj. Postavlja se pitanje zašto se Domagoj priključio franačko-bizantskoj vojsci. Iako priznaje vrhovnu vlast franačkog cara, franačke su snage predaleko i zapravo preslabe da bi bile onaj odlučujući čimbenik koji bi nagnao Domagoja da krene u pohod jer se njihovog „napada“ nije morao bojati. Drugi mogući odgovor bi bio da je Domagoj priključivanjem akciji htio ishoditi neku korist za sebe od franačkog, a možda i bizantskog cara.

Papa Ivan VIII. (872.-882.) obraća se Domagoju kao „slavnom knezu“ i opominje ga zbog ubojstva političkih protivnika koji su ga pokušali svrgnuti s vlasti te ga moli da zaustavi svoje gusare koji napadaju kršćane na moru. Naime, proces stabilizacije i razvoja države i društva mogao je biti postignut postupnim preuzimanjem tekovina kršćanskog svijeta, dakle nastavkom pokrštavanja i približavanjem bilo Istoku ili Zapadu. No taj razvojni put bi bio znatno sporiji i dugotrajniji od onoga kojeg su odabrali Domagoj i njegovi „suradnici“. Hrvatska se u tom razdoblju ponovno okreće gusarenju kojega nije bilo (barem ne u primjetnijem obujmu) za vrijeme Trpimira, čime je mogla biti zadobivena tek privremena i kratkotrajna dobit, u vidu plijena.⁵⁵ Domagojevi nasljednici krenut će drugačijim razvojnim putem, sve se više približavajući zapadnim ili istočnim centrima moći.

Kratkotrajnu vladavinu bizantskog štićenika kneza Zdeslava prekinuo je Branimir (879.-892.), također

52 Goldstein, 1995, na više mj. piše o konjunkturama.

53 *DAI*, 69-70.

54 *DAI*, 71.

55 Goldstein, 1995.

nepoznatog porijekla. Odmah po dolasku na prijestolje prihvatio je franačko vrhovništvo, no franačkog cara Karla Debelog tek nominalno priznaje, što i ne čudi s obzirom da Franačko Carstvo još od sredine 9. stoljeća ubrzano slabi. Nemamo razloga vjerovati da je „Branimir učinio išta više od obnavljanja odnosa između hrvatskih i franačkih vladara na način na koji su postojali prije nego što je Zdeslav preuzeo vlast“.⁵⁶ Branimir traži saveznike koji bi mu mogli jamčiti sigurnost u međunarodnim odnosima. Na realnu zaštitu od Karla ne može računati, kao niti na potporu bizantskog cara Bazilija jer je došao na vlast svrgnuvši njegova štićenika. Branimir se stoga okreće papinstvu i moli papu Ivana VIII. za blagoslov, koristeći priliku kada se papinski izaslanik Ivan vraćao iz Bugarske. Papa se odazvao na poziv te je na blagdan Spasova 879. godine u bazilici sv. Petra blagoslovio Branimira i njegov narod. Papa je time „potvrdio da nad Branimirom nema vrhovnog gospodara osim sv. Petra, u čije se ruke predao“. Ta „potvrda“ nije mogla imati osnovicu u stvarnosti jer je Branimir još uvijek priznavao franačko vrhovništvo. U pismima koja Branimir i papa Ivan VIII. izmjenjuju 879./880. godine, papa Branimira naziva „*princeps*“, „*excellētissimus vir*“ i „*gloriosus comes*“, što se često tumačilo kao međunarodno priznanje Hrvatske, no i tu je potreban oprez jer su i Branimirovi prethodnici često bili tretirani kao neovisni vladari, iako su priznavali vrhovništvo talijanskog kralja i franačkog cara. Nakon smrti Karla Debelog 888. godine proces raspadanja Carstva ulazi u završnu fazu. Na području raspadajućeg Carstva stvaraju se manja kraljevstva. Nema dokaza da je Branimir iskoristio razvoj situacije i potvrdio svoju „potpunu i službenu neovisnost“, no takav korak najvjerojatnije nije ni bilo potrebno učiniti jer se svaki stupanj suverenosti postizao „malim, neformalnim koracima, često snažne simboličke vrijednosti“.⁵⁷ Kao primjer Branimirovih koraka prema samostalnosti Budak vidi i ostatak natpisa iz crkve u Gornjem Muću, na kojem se pojavljuju njegovo ime i godina 888., šeste indikcije. Budući da je riječ o vrlo (neuobičajeno) vrijednom i kvalitetnom spomeniku, zaključuje da je, iako ne znamo točan razlog njegove izrade, naručen zbog nekog vrlo važnog događaja. Budak smatra da je malo vjerojatno da je riječ o slučajnosti to što je nastao baš 888. godine kada se na prostoru Carstva javljaju manja kraljevstva,⁵⁸ no ni taj događaj se ne može smatrati uspostavom „hrvatskog kraljevstva“.

Branimirov nasljednik Muncimir (892.-910.) dolazi na vlast kao posljednji od tri Trpimirova sina koja je protjerao Domagoj. Poput svoga oca četrdesetak godina ranije i on se naziva „*divino munere iuvatus chroatorum dux*“. Ta se titula, zajedno s imenom i godinom 895. nalazi u crkvi sv. Luke u Uzdolju, a nazivan je i „*princeps*“. O njegovu se dolasku na vlast vrlo malo zna, no budući da je bio Zdeslavov brat, moguće je da je u njegovu dolasku, odnosno reinstalaciji dinastije Trpimirovića na vlast neku ulogu ponovno igrao Bizant.

Krajem 9. stoljeća Franačko Carstvo se raspada i odavno je izgubilo onu moć koju je imalo još za vrijeme vladavine Karla Velikoga i njegovih prvih nasljednika. To slabljenje se očituje i u smanjenom utjecaju na hrvatske prostore, gdje se franačka vlast, osim nominalnog priznavanja franačkog vrhovništva, zapravo vrlo slabo osjeća. No za razliku od političkog utjecaja, franački društveni i kulturni utjecaj se ukorjenio na ovim prostorima i daleko će nadživjeti politički utjecaj.

Franačkim posredstvom na hrvatskim prostorima javlja se feudalizacija, prvo i najsnažnije u Isti. Prve promjene društvenih odnosa vidljive su već u Rižanskom placitu iz 804. godine. Promjena je nastupila uslijed dolaska novog „gospodara“, Franačkog Carstva. 172 predstavnika Istrana carskim su se izaslanicima potužili donekle na patrijarha, više na biskupa, a najviše kritika je bilo upućeno vojvodi Ivanu. Pritužbe se „svode na zahtjev „naroda“, tj. istarskih posjednika, da se njima – umjesto da budu u položaju obespravljenih franačkih podanika – vrati lokalna samouprava i nekadašnje znatne imovinske povlastice koje su imali,“ u vrijeme Grka“.⁵⁹ Nova franačka vlast istarske je posjednike opteretila besplatnom radnom obvezom u korist vojvode Ivana.⁶⁰ Istarski predstavnici ne traže strogo poštivanje franačkog prava nego, dapače, traže ukidanje franačkog prava i povratak na bizantski pravni sustav koji je neusporedivo više išao u njihovu korist.⁶¹

Odnos Franačkog Carstva i hrvatskih prostora već od polovice 9. stoljeća slabi. U 10. i 11. stoljećima

56 Budak, 1997, 17.

57 Budak, 1997.

58 Ibid.

59 Margetić, 1993, 411.

60 Margetić, 2002, 105.

61 Ibid.

komunikacija sa „Zapadom“ je začuđujuće slaba, pogotovo uzmemo li u obzir da je Sveto Rimsko Carstvo postalo sjeveroistočnim susjedom hrvatskih prostora te da je Istra bila u njegovom sastavu. Primjeri interakcije su više iznimka nego pravilo, poput sukoba oko vlasti između Gejze i Salomona u Mađarskoj, u koji se s jedne strane uključio Zvonimir a s druge Henrik IV. i njegov vazal Urlih koji je osvojio Kvarner i osnovao ondje „dalmatinsku marku“.⁶²

4.2. Bizant

Prisutnost Bizanta na istočnoj jadranskoj obali moguće je pratiti kontinuirano kroz više stoljeća. Od 6. stoljeća i bizantsko-ostrogotskog rata pa do kraja 12. stoljeća i smrti cara Emanuela Komnena koji je zadnji uspio ostvariti značajan utjecaj na hrvatske prostore čak ih i izravno kontrolirati, utjecaj i prisutnost Bizanta na Jadranu oscilirali su. Ta promjenjivost bila je rezultat prije svega stanja u samom Bizantu. Mnogobrojni iscrpljujući ratovi koje je Bizant vodio doveli su do toga da u većini slučajeva Carstvo nije imalo dovoljno snage, a ponekad čak ni volje, odnosno potrebe, da se aktivnije pozabavi prilikama na istočnoj jadranskoj obali. Ipak je Carstvo bilo prisutno – često samo na simboličkoj razini – ali je utjecalo ne samo na politički razvoj države već i na razvoj slavenskih društva u unutrašnjosti balkanskog poluotoka uopće. Razlika između franačkog i bizantskog utjecaja prvenstveno je u trajanju i intenzitetu. Dok je istočna jadranska obala došla u sferu franačkog interesa krajem 8. stoljeća, bizantski utjecaj je uočljiv tijekom cijeloga ranog srednjeg vijeka. Kad je franački utjecaj u drugoj polovici 9. stoljeća počeo slabiti, Bizantsko se Carstvo oporavljalo od brojnih unutrašnjih problema.

Achenskim mirom 812. godine Bizant je sačuvao obalne posjede na Jadranu, a Franačkom Carstvu morao je priznati posjedovanje zaleđa istočne jadranske obale. Time zapravo ništa nije izgubljeno jer je bizantski utjecaj do početka 9. stoljeća na te prostore ionako bio iznimno slab, gotovo zanemariv. Iako su sačuvani vrlo vrijedni posjedi – Venecija i dalmatinski gradovi, nisu donijeli veću korist Carstvu. Venecija se vrlo rano počela emancipirati tako da je bizantsko vrhovništvo nad njom bilo uistinu samo nominalno, dok je narav prisutnosti Bizanta u dalmatinskim gradovima još uvijek neriješeno pitanje.

Neposredno nakon završetka bizantsko-franačkog rata Bizant je čvrsto zavladao dalmatinskim gradovima. Carigrad sada ima aktivnu ulogu u formiranju granica između dalmatinskih gradova i susjednih Sklavinija. Već za vrijeme vladavine Mihaela II. „Mucavca“ (820.-829.) Bizant gubi izravnu kontrolu nad istočnim Jadranom, a dalmatinski gradovi uspostavljaju autonomne gradske uprave. Dalmacija postaje odsječena od ostatka Carstva i to ne samo geografski. Carigrad neće usmjeravati pogled prema Jadranu do druge polovice 9. stoljeća.

Ukoliko prihvatimo Margetićevu argumentaciju, moguć je hrvatsko-bizantski sukob za vrijeme kneza Trpimira. Naime, Margetić upozorava da Gottschalk razlikuje „Latine“ – stanovnike dalmatinskih gradova i „Grke“ – Bizantince koji su u Trpimirovo vrijeme vladali nad tzv. Bizantskom Dalmacijom.⁶³ Prema njemu, „kada Gottschalk kaže da Trpimir *iret contra gentem Graecorum et patricium eorum*, onda to ne može značiti drugo, nego da je Trpimir krenuo u rat protiv bizantske vojske i bizantskog patricija, a ne protiv bizantskih gradova“⁶⁴ Ovakva interpretacija ukazivala bi na znatno snažniju bizantsku aktivnost oko sredine 9. stoljeća no što se dosad mislilo, a postojanje „patricija“ značilo bi i da je dalmatinska tema uspostavljena znatno ranije od vremena Bazilija I.

Prema ostalim spoznajama, tek će se 867. godine, kada dubrovački izaslanici dolaze u Carigrad moliti pomoć za grad kojega opsjedaju Arapi, probuditi interes Bizanta za zapadne posjede. Iste godine na vlast u Carigradu dolazi car Bazilije I. (867.-886.). On je svojom snažnom i energičnom ličnošću uspio stabilizirati stanje u Carstvu te je bio u mogućnosti vojno pomoći Dubrovniku. Prema izvješću Konstantina VII., „car se smilova i otposlja patricija Niketu, prezimenom Orifa, drugara flote, sa stotinu brodova“.⁶⁵ Tom će akcijom

62 Budak-Raukar, 2006, 135-136.

63 Margetić, 2002, 108.

64 Ibid.

65 DAI, 70.

početi razdoblje intenzivnije bizantske aktivnosti na ovim prostorima. Bizant je iskoristio priliku kada je glavnina hrvatskih snaga bila odsutna, sudjelujući u opsadi Barija 870./871. godine te je bizantska mornarica pod vodstvom Nikete Orife pljačkala hrvatsku obalu. U uroti protiv Domagoja 874. godine koju su organizirali Trpimirovići, neku je ulogu najvjerojatnije imao i Bizant, kamo su se tri Trpimirova sina sklonila nakon što je vlast u Hrvatskoj preuzeo Domagoj.

Dvije godine nakon Domagojeve smrti Bazilije je uspio na hrvatsko prijestolje postaviti svog štićenika – Zdeslava. Njegov dolazak na prijestolje označio je prekretnicu u odnosima Hrvatske s Bizantom i Franačkom, ali se nije značajnije odrazio na međunarodni položaj hrvatskih vladara. Papa Ivan VIII. obraća mu se s „*glorios comes Sclavorum*“.⁶⁶ Za vrijeme kratkotrajne Zdeslavove vladavine Bizant ima vrlo snažan utjecaj na politička zbivanja u Hrvatskoj. Bazilije koristi priliku kada je na vlasti u zaleđu njegovih, bizantskih gradova njegov štićenik te dalmatinske gradove organizira kao temu. Konstantin VII. iznosi obavijest da „slavni car“ Bazilije stanovnicima dalmatinskih gradova „naredi, da sve, što se davalo strategu, podaju Slovenima, da u miru živu š njima; samo malo nešto, da daju strategu, tek da se pokaže njihovo podaništvo i podvržnost romajskim carevima i njihovu strategu“.⁶⁷ To preusmjerenje danka veže se uz vrijeme kneza Zdeslava, najjačeg bizantskog utjecaja na stanje na ovim prostorima u vrijeme Bazilija.

Sedamdesetih godina, vezano uz postavljanje Zdeslava na vlast u Hrvatskoj se veže i učvršćivanje bizantske vlasti u Dalmaciji. Dalmacija je iz *arhontije* – područja bez nazočnosti bizantske vojske pretvorena u *temu* – oblast u kojoj su u rukama stratega objedinjena civilna i vojna vlast. U sklopu teme bili su gradovi Osor, Krk, Rab, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor sa svojim okolicama, sa središtem u Trogiru. Točno vrijeme utemeljenja teme u Dalmaciji nije poznato. Margetić, pozivajući se na Gottschalkov zapis gdje se spominju „*gentem Graecoru et patricium eorum*“ napominje da „patricij ne može biti drugo nego strateg teme“⁶⁸ te smješta osnutak teme u razdoblje između 842./843. godine, kada su gradovi još uvijek uklopljeni u arhontiju⁶⁹ i 846./847. godine kada je Gottschalk boravio na Klisu.

Danas postoje dva pristupa pitanju bizantske vlasti na istočnoj jadranskoj obali u razdoblju od 9. do 11. stoljeća. Najveći problem predstavlja interpretacija „*De administrando imperio*“ Konstantina VII. Porfirogeneta – kako se odnosi prema obavijestima koje donosi? U svakom slučaju potreban je oprez jer Konstantin često piše tendenciozno, ne nužno u skladu s realnim stanjem.

Ančić⁷⁰ problematiku bizantske vlasti na istočnoj jadranskoj obali svodi na pitanje „da li je postojala izravna vlast Bizanta na istočnoj jadranskoj obali, tj. jesu li događaji bili kontrolirani iz Bizanta?“ Ako jesu – Bizant je prisutan; ako nisu – nema ni Bizanta.⁷¹ Takvo pojednostavljivanje složenog i dugotrajnog procesa interakcije država i društava ne može dati točan i dostatan odgovor na pitanje odnosa Bizanta i hrvatskih povijesnih prostora. Činjenica da je „izravna vlast Bizanta“ na ovim prostorima bila vrlo rijetka nipošto ne znači da Bizant nije bio prisutan.

Prema Ančiću, bizantsko vrhovništvo na istočnom Jadranu završilo je 879. godine kada je svrgnut bizantski štićenik knez Zdeslav. Od tada je bizantska vlast svedena na simbolične znakove i „sentiment stanovnika dalmatinskih gradova“⁷². „Staru“ teoriju prema kojoj je bizantska vlast organizirana u obliku teme sa središtem u Trogiru 870-ih godina, nakon čega je došlo do slabljenja moći i utjecaja careva u Carigradu što je dovelo do sve veće autonomije stratega, a taj položaj postaje nasljedan u obitelji Madijevaca, srušio je, prema Ančiću, talijanski povjesničar Cessi.⁷³ On tvrdi da već 880-ih u Dalmaciji više ne postoji carski dužnosnik koji bi imao efektnu vlast, a u 10. i 11. stoljeću ona je tek simbolična.⁷⁴ Važan argument za tu tezu bilo bi nepostojanje

66 Budak-Raukar, 2006, 113-115.

67 *DAI*, 84.

68 Margetić, 2002, 108.

69 Margetić kaže da to pouzdano znamo iz „*Taktikona Uspenskoga*“. Vidi Margetić, 2002, 108.

70 Ančić, 1998, 15-24.

71 *Ibid.*, 15.

72 *Ibid.*, 15.

73 *Ibid.*

74 *Ibid.*, 15.

ikakvih službenih dokumenata koji spominju efektnu bizantsku vlast u Dalmaciji u razdoblju od 870-ih pa sve do 1160-ih godina.⁷⁵ Kako bi dobio potporu i pomoć svjetovnih vlasti oko organizacije sinode dalmatinskih biskupa u Splitu 925. godine, papa Ivan X. piše „*dilectum filium Tamisclaum regem Croatorum*“ i „*Michaelem excelentissimum ducem Chulmorum*“⁷⁶, nigdje ne spominje bizantskog cara, što je, prema Ančiću, dokaz da carskog utjecaja nije bilo,⁷⁷ s čime se teško složiti. Ne samo da se Ivan X. nije trebao obraćati bizantskom caru zbog organiziranja crkvenog sabora u toliko specifičnoj i udaljenoj provinciji, već je sasvim dovoljno da se obrati „*Tamisclaum regem*“ kao lokalnom vladaru, tim više ako prihvatimo tezu „starije“ historiografije da je Tomislavu dana titula „konzula“ i upravitelja Dalmacije.⁷⁸ Time bi postao bizantski „namjesnik“ na istočnoj jadranskoj obali. Ivan X. je, za razliku od dalmatinskog svećenstva, koje je htjelo riješiti problem crkvene hijerarhije, bio više zabrinut zbog širenja glagoljice i slavenskog bogoslužja.

Zanimljivo je gotovo potpuno odsustvo Bizanta kao političkog faktora u Dalmaciji od vremena doseljenja Hrvata pa sve do kraja 9. stoljeća u djelu „*De administrando imperio*“.⁷⁹ Nedosljednosti u „*De administrando imperio*“ ima više. Ne podudaraju se ni Konstantinova određenja veličine i snage hrvatske države. Na jednom mjestu Konstantin govori o golemoj hrvatskoj vojsci („Krštena Hrvatska postavlja konjaništva do 60 000, a pješadije do 100 000 i sagena do 80 i kondura do 100“) koja bi svjedočila o snazi i moći Hrvatske, a na drugom je mjestu svrstava u red Sklavinija, što je termin za „državne tvorevine koje su tek imale potencijal postati pravim državama“.⁸⁰

Odnosi Hrvatske i Bizanta postaju prisniji za vrijeme bizantskih ratova s Bugarima. Kako se Hrvatska u sukobu oko srpskog prijestolja opredijelila za „probizantsku“ stranu, svrstala se i na stranu bugarskih neprijatelja. Nakon što je vojska bugarskog cara Simeona porazila Srbe, pod vodstvom vojskovođe Alogobotura Bugari su krenuli prema Hrvatskoj. Do sukoba je najvjerojatnije došlo negdje u imotskoj županiji, gdje je bila granica prema Srbiji u ranom srednjem vijeku, a bugarska vojska je poražena. Tomislav, sada bizantski saveznik, najvjerojatnije je postao i bizantski dostojanstvenik te dobio titulu konzula i upravitelja Dalmacije, što ne znači da su dalmatinski gradovi ušli u sastav Hrvatske.⁸¹ Riječ je prije o „neformalnom ujedinjenju“ Hrvatske i Dalmacije,⁸² svojevrsnoj „personalnoj uniji“.⁸³ Goldstein jasnim dokazom da „bizantska vlast i dalje postoji nad Dalmacijom“ smatra i činjenicu da 949. godine „sedam brodova s ruskom posadom kreće iz bizantske Dalmacije (i iz Drača) u bizantski pohod na Kretu“.⁸⁴

Stjepan Držislav (969.-995.) prvi je hrvatski vladar koji je od bizantskog cara dobio naslov eparha i patricija.⁸⁵ Stjepan Držislav se, baš poput Tomislava, ne nužno svojom voljom, našao na strani bizantskih saveznika kada je bugarska vojska provalila u Hrvatsku na putu prema bizantskom Zadru. Od bizantskog cara Bazilija II. „Bugaroubojice“ (976.-1025.) dobio je znakove kraljevske vlasti, titule eparha i patricija, a pripala mu je i Dalmacija.⁸⁶ Eparh je u 10. stoljeću bio visoki carski činovnik, „ali u slučaju hrvatskog vladara to nije moglo biti ništa više od počasne titule“, isto kao što je patricijska titula bila „tradicionalno počasna titula koju je u IX. i 10. stoljeću u Bizantskom carstvu, među ostalim titulama, nosio strateg“.⁸⁷ Od vremena Stjepana Držislava hrvatski vladari nazivaju se „kraljevima Hrvatske i Dalmacije“. Nakon velikih Bazilijevih uspjeha protiv Bugara,

75 Ibid., 16.

76 Ibid., 16.

77 Ibid.

78 Budak-Raukar, 2006, 120-124.

79 Ančić, 1998, 18.

80 Ibid., 18.

81 Budak-Raukar, 2006, 120-122.

82 Ibid.

83 Budak-Raukar, 2006. Goldstein smatra da za takvu tvrdnju nema pravih argumenata. Vidi Goldstein, 2003, 30. i Goldstein, 1995, 276-278.

84 Goldstein, 2003, 30.

85 Raukar, 1997, 41-42.; Goldstein, Hrvatski rani srednji vijek, 333-335.; Goldstein, 2003., 32.

86 Budak-Raukar, 2006, 126.

87 Goldstein, 2003, 32.

vrlo je vjerojatno da je i Hrvatska priznala vrhovnu carsku (bizantsku) vlast.⁸⁸ Sinovi Stjepana Držislava, Krešimir III. (998.-1030.) i Gojслав I. (998.-1020.) bili su, nakon bizantskog napada, prisiljeni 1019. zajedno otići u Carigrad pred Bazilija II. i priznati njegovu vlast, no i to je priznanje najvjerojatnije bilo samo formalno.⁸⁹ Ipak je razdoblje vladavine cara Bazilija II. u Carigradu bio vrhunac obnovljenog bizantskog utjecaja u Hrvatskoj.⁹⁰ Krešimir III. pokušao je iskoristiti prilike u Veneciji i vratiti dalmatinske gradove što ih je mletačka flota pod duždom Petrom II. Orseolom zauzela oko 1000. godine. Nakon što je u Veneciji 1024. svrgnuta obitelj Oreseolo Krešimir je napao dalmatinske gradove, ali ga je spriječio bizantski činovnik, langobardski kapetan Bazilije Bojoan. No ubrzo se stanje u Dalmaciji promijenilo. Hrvatska je počela ugrožavati bizantsko vrhovništvo koje će uskoro i nestati.⁹¹

Krajem 10. stoljeća dotad se jedinstvena tema Dalmacija počela dijeliti na južni i sjeverni dio. Na samom kraju 10. stoljeća, oko godine 998., gradovi Gornje Dalmacije s Dubrovnikom kao metropolom zbog bolje su se obrane odvojili u zasebnu temu.⁹²

Ubrzo nakon smrti cara Bazilija II. Bizantsko Carstvo počinje slabiti te se poništavaju i oni učinci postignuti na istočnoj jadranskoj obali za vladavine Bazilija II. Vrlo malo je poznato o kontaktima hrvatskih prostora i Bizanta u tom razdoblju uopće. Poznata su nam tri putovanja u Carigrad koja je poduzeo zadarski patricij Dobronja iz roda Madijevaca.⁹³

Kralj Stjepan I. (1030.-1058.) uspio je kratkotrajno vratiti Zadar u sklop hrvatskog kraljevstva, no 1050. godine osvaja ga dužd Dominik Kotareno. Dalmacija će u sklop hrvatskog kraljevstva biti vraćena za vladavine Petra Krešimira IV. (1058.-1074.). U njegovoj se pratnji 1069. godine nalazi i dalmatinski katpetan Lav, što se tumači kao rezultat uspješne akcije zadobivanja dalmatinskih gradova. Hrvatsko preuzimanje vlasti nad nekadašnjom Dalmacijom nije samo politička akcija, već i etničko, kulturno i psihološko stapanje dvaju etnikuma.⁹⁴ No činjenica da su se Petar Krešimir IV. i njegov nasljednik Zvonimir nazivali „kraljevima Hrvatske i Dalmacije“, upozorava Goldstein, ne znači da su držali vlast u svakom dijelu Dalmacije.⁹⁵

Zvonimir se 80-ih godina 11. stoljeća s brodovljem uključuje u sukob pape Grgura VII. (čiji je vazal bio) i njegovih saveznika (vazala) Normana predvođenih Robertom Guiscardom protiv Bizanta kojeg pomaže Venecija. U tom su ratu stanovnici dalmatinskih gradova prvi puta ratovali protiv svog višestoljetnog vrhovnog gospodara, Bizanta.⁹⁶

Nova dinastija na hrvatskom prijestolju – Arpadovići, početkom 11. stoljeća uspjeli su osvojiti dalmatinske gradove. Od 1102. do 1105. godine Kolomanu su se redom predavali gradovi Split, Trogir i Zadar.⁹⁷ Sjeverno od tog područja vlast je držala Venecija, a južni dijelovi istočne jadranske obale (južno od Neretve), uključujući i Dubrovnik, priznavali su nominalno bizantsku vlast, a *de facto* su bili samostalni.⁹⁸

Posljednje prisutstvo Bizanta na hrvatskim prostorima dogodilo se u drugoj polovici 12. stoljeća. Car Emanuel Komnen (1143.-1180.) iskoristio je sukobe oko ugarsko-hrvatskog prijestolja te je 1165. godine izbio rat. Nakon ugarskog poraza kod Zemuna, bizantska vojska je osvojila Trogir, Šibenik, Split (gdje je bilo

88 Budak-Raukar, 2006, 126.

89 Budak-Raukar, 2006, 128.

90 Budak, 1997, 21.

91 Goldstein, 2003, 33. Zanimljiva je i oprečna Šišićeva teza da je „neposredna posljedica promjena u Veneciji, Hrvatskoj i Dalmaciji te da je od 1024. Bizantsko carstvo opet proširilo svoju neposrednu upravu u Dalmaciji“. Vidi Šišić, 1975, 137.

92 Budak-Raukar, 2006, 128-129.

93 Tri je puta pohodio Carigrad. Prva dva puta mu je car Roman III. Agir dao novčanu pomoć, no prilikom trećeg dolaska u Carigrad na prijestolju je zatekao novog cara, Mihaela IV. kojemu se autonomija Madijevaca učinila opasnom prijetnjom za opstanak bizantske vlasti u Zadru te je Dobronja bačen u tamnicu gdje je i umro. Dobronja je možda ista osoba kao i Grgur, koji je na čelu dinastije Madijevaca početkom XI. stoljeća. Vidi Budak-Raukar, 2006, 120-131.

94 Goldstein, 2003, 35.

95 Ibid, 36.

96 Budak-Raukar, 2006, 139-140.

97 Raukar, 1997, 63.

98 Goldstein, 2003, 37.

smješteno središte bizantske vlasti), Klis, Skradin, Ostrovicu, Solin i mnoge druge (ukupno 57 mjesta i utvrda).⁹⁹ Godine 1166. ugarsko-hrvatska vojska preotela je Split, Šibenik i Trogir, no već naredne godine bizantska vojska nanijela joj je težak poraz.¹⁰⁰ Bizantska vlast u Dalmaciji poticala je razvoj municipalne autonomije, tako da se u 60-im godinama pojavljuju „konzuli“ kao predstavnici komunalne vlasti.¹⁰¹ Hrvatski velikaški rod Šubića je tada najvjerojatnije bio bizantski vazal.¹⁰² nakon smrti Emanuela Komnena 1180. godine bizantska vlast u Dalmaciji nestaje, a car Izak II. Anđel se sporazumom 1185./1186. i formalno odrekao prava i pretenzija na Dalmaciju.¹⁰³

Nakon pada Carigrada u ruke križara 1204. godine odnosi između Bizanta i hrvatskih zemalja ulaze u razdoblje vrlo slabog intenziteta. Iznimka je Dubrovnik koji za širenje trgovine po unutrašnjosti Balkanskog poluotoka treba ugovore s Bizantom. Tek se malen dio obrazovanih Grka izbjeglih iz Bizanta pred turskim osvajanjima našao i na hrvatskom prostoru.¹⁰⁴

5. Pokrštanje – Bizant i Franačka; crkvena jurisdikcija

Tražiti jedan dominantni smjer širenja kršćanstva na hrvatske prostore zbog raznolikih utjecaja koji se se ovdje osjećali bilo bi neispravno, te ne bi pružilo točan uvid u taj dugotrajni i složeni proces. Proces pokrštanja slavenskog i hrvatskog društva bio je najsloženiji „zadatak“ s kojim su se novopridošla društva suočila, teži i dugotrajniji i od formiranja države. Obuhvaćao je veći dio hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti. Za razliku od pokrštanja, prvotno upoznavanje Slavena s religijom starosjedilaca moralo je početi vrlo rano, gotovo odmah po „doseljenju u 7. stoljeću“. Prihvatanje kršćanstva značilo je „prelazak iz gentilne u univerzalnu religiju“,¹⁰⁵ a bilo je i uvjetom za stupanje u rimski (zapadni, franački) ili bizantski civilizacijski krug, a time je bilo i preduvjet za bilo kakav društveni (ili politički) napredak.

O dugotrajnosti procesa pokrštanja Slavena/Hrvata svjedoče pisani, ali i materijalni izvori. Konstantin VII. kaže da „većina tih Slovena ne bješe krštena, i osta dugo nekrštena“.¹⁰⁶ Sporo prodiranje nove vjere nije bilo specifično samo za hrvatsko ili slavensko ranosrednjovjekovno društvo – to je slika svih društava koja se pokrštavaju. Prvo se pokrštavaju plemenski vođe, vladari i njihove pratnje, a potom se kroz dugi niz godina vjera širi u narodu. O dugotrajnom zadržavanju barem nekih poganskih elemenata svjedoče i pogrebni običaji. U grobove su polagani mnogi grobni prilozi vezani uz zagrobno vjerovanje, karakteristični za poganske religije.¹⁰⁷ Ti nalazi nestaju od kraja 9. stoljeća u Dalmaciji, a nakon 1000. godine i u Istri.¹⁰⁸ Promjene pogrebnih običaja u razdoblju 9. stoljeća govore o najintenzivnijem procesu pokrštanja.

Proces pokrštanja uglavnom je završen do uspostave crkvene provincije sa sjedištem u Splitu 928. godine,¹⁰⁹ no poganski elementi iz krila kršćanstva iščezavaju tek početkom 11. stoljeća.¹¹⁰ Ipak su se mnogi poganski elementi sačuvali, primjerice u „toponimima tipa Perun“ u kojima se nalazi ime starog vrhovnog božanstva slavenskog panteona.¹¹¹

Dominantni smjerovi pokrštanja na ovim prostorima su „zapadni“ iz Franačke ili Rima, „istočni“ iz Bizanta i treći, iz dalmatinskih gradova. Kao četvrti smjer bismo mogli izdvojiti Rim (Ivan Ravenjanin, primjerice, dolazi po napatku pape), no pitanje je koliko se, zbog snažne političke povezanosti, u najranijem razdoblju

99 Ibid, 40.

100 Ibid, 41.

101 Ibid, 42.

102 Ibid, 43.

103 Ibid, 44.

104 Ibid, 49.

105 Goldstein, 1995. 227.

106 *DAI*, 68.

107 Goldstein, 1995, 227-241.

108 Ibid., 231.

109 Budak-Raukar, 2006, 174.

110 Ibid., 231.

111 Ibid., 232.

pokršćavanja u 7. stoljeću rimska misionarska djelatnost može promatrati odvojeno od bizantskih akcija.

Dolaskom na sjeveroistočne granice hrvatskog prostora krajem 8. stoljeća, a pogotovo stjecanjem vrhovništva nad Sklavinijama u zaleđu istočne jadranske obale, franačka država daje snažan impuls pokršćavanju. Iako je Franačka na ovim prostorima i vojno aktivna, ne dolazi do nasilnog širenja kršćanstva. Pokršćavanje je donekle olakšano i činjenicom da već postoji određeni broj „antičkih crkava ili mogućnost njihove relativno jednostavne i jeftine obnove“.¹¹² Dokaz intenziteta franačkih akcija je i velik broj franačkih (germanskih) imena svećenika ili misionara koji djeluju na ovim prostorima.

Konstantin Porfirogenet i o pokršćavanju donosi različite obavijesti. U 30. poglavlju kaže da Hrvati nakon pobune protiv Franaka „zatraže od Rima sv. Krst. I poslaše im biskupe i pokrste ih za vlade Porina njihovoga arhonta“.¹¹³ U 29. poglavlju pak kaže da su pokršćeni za vladavine Bazilija I.¹¹⁴ Pokršćavanje za vrijeme Bazilija vezuje se uz djelatnost „svete braće“ Ćirila i Metoda. Ćirilometodski nauk se na hrvatskim prostorima počeo širiti i prije njihova odlaska u Velikomoravsku Kneževinu 863. godine.¹¹⁵ Iz pravca sjevera se na hrvatske prostore počelo širiti i slavensko pismo – glagoljica – i to prvo na prostor Kvarnera, već krajem 9. stoljeća.¹¹⁶ Na južni dio istočne jadranske obale u kasnijim su stoljećima počela pristizati slavenska pisma, isprva glagoljica i ćirilica, a kasnije samo ćirilica.

Utjecaj koji su na pokršćavanje vršili dalmatinski gradovi svakako je bio najdulgotrajniji. Počeo je vrlo brzo po doseljenu Slavena krajem prve polovice 7. stoljeća, a trajao je sve do potpunog pokršćavanja slavenskog (hrvatskog) društva u zaleđu. Toma Arhiđakon u svom djelu „*Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*“ spominje Ivana Ravenjanina, uz kojeg veže obnovu salonitanske nadbiskupije (ali u Splitu!) i početke pokršćavanja Slavena u zaleđu. Bez obzira možemo li prihvatiti Tominu dataciju njegova djelovanja (7. stoljeće), ta obavijest svakako govori o ulozu koji su dalmatinski gradovi imali u širenju kršćanstva među novopridošlim stanovništvom.¹¹⁷

Iako Ivan Ravenjanin može biti promatran u sklopu rimske, odnosno papinske inicijative, temeljeći zaključke samo na izvještaju Tome Arhiđakona, ne možemo ispravno ocijeniti ulogu koju je Rim imao u najranijoj fazi pokršćavanja. Bližim vezivanjem Hrvatske i Rima u 9. stoljeću, a pogotovo za vrijeme kneza Branimira, Rim je zasigurno zauzeo istaknutiju ulogu u pokršćavanju. Da su knez i njegova pratnja svakako bili kršćeni tokom 9. stoljeća svjedoče brojne podignute crkve iz tog razdoblja. Već je knez Borna bio pokršćen, što zaključujemo ne samo iz činjenice da je bio franački namjesnik, za što je bilo potrebno biti kršćaninom, nego i iz obavijesti koju donosi „*Annales regni Francorum*“ za godinu 820. o njegovoj posjeti caru Ludoviku. Zapisi imena knezova Trpimira i Branimira *in margine* u Čedadskom evanđelistaru također upućuju da su bili pokršćeni, a Trpimir je bio poznat kao „obnovitelj crkava“.¹¹⁸

I dva stoljeća nakon doseljivanja Slavena u Dalmaciju malen je broj dalmatinskih biskupa bio zadužen za sve kršćane koji su živjeli u unutrašnjosti. Iako su Slaveni uglavnom ostali pogani, nije postojala čvrsta politička granica između njih i bizantskih gradova tako da nije bilo prepreke da se ostali kršćani uklope u postojeće obalne biskupije, a situacija se nije promijenila ni nakon 812. godine.

Za kršćane u franačkoj Dalmaciji skrbio je bizantski dalmatinski kler, sve do „Focijeve šizme“. Dalmatinski su biskupi, uključujući i splitskog nadbiskupa, stali na Focijevu stranu dok je hrvatski knez ostao vjeran papi Nikoli I. (858.-867.). Još je 732. godine car Leon III. (717.-741.) biskupije u Dalmaciji podvrgao carigradskom patrijarhu i tako ih za dulje vrijeme vezao uz Bizant. I dalmatinski su biskupi bili uključeni u ikonoklastički sukob, no službene odluke se često na istočnoj jadranskoj obali nisu provodile. I na temelju crkvenih odnosa

112 Ibid., 233.

113 DAI, 81. Porin iz Konstantinova izvještaja se najčešće poistovjećivao s knezom Bornom. Vidi: Goldstein, 1995, 235.

114 DAI, 68.

115 Budak-Raukar, 2006, 82-85.

116 Ibid.

117 Goldstein je posvetio dosta prostora problemu datacije i uloge Ivana Ravenjanina u najranijoj hrvatskoj povijesti. Vidi: Goldstein, 1995, 135-138.

118 Budak-Raukar, 2006, 108-111.

Margetić zaključuje da je bizantska vlast bila slaba.¹¹⁹ Iz pisama gradačkog biskupa papi 771. godine i dva papina uzvratna pisma 772. godine ni u najmanjoj se mjeri ne spominje provedba ikonoklastičnih zakona. Margetić zaključuje da tadašnji car Konstantin V., vrlo angažirani pobornik ikonoklazma, nipošto ne bi prešao preko takvih kršenja carskih odredbi, no nije imao mogućnosti intervenirati.¹²⁰ Hrvatski kler, zasigurno uz potporu kneza Domagoja, koristi priliku i osniva biskupiju u Ninu. Prema svemu sudeći, to su učinili samoinicijativno, što saznajemo iz pisma pape Ivana VIII. (872.-882.) ninskom biskupu Teodoziju kojega proziva zbog samoinicijativnog čina hrvatskog klera.¹²¹ Ninska crkva, na čelu koje je do tada stajao arhiepiskop podložan zadarskom biskupu, uzdignuta je na položaj biskupije. Ninska biskupija je, barem teoretski pokrivala cijelo hrvatsko područje, a bila je izravno podvrgnuta papi. Taj čin označio je kraj dotadašnje crkvene provincije, a mogao je biti i važan korak u naglašavanju neovisnog položaja hrvatskih vladara. U svakom slučaju, hrvatski politički i crkveni prostor izjednačili su se, a jurisdikciju nad hrvatskim prostorom više nije imao „bizantski“ čovjek – splitski nadbiskup. Budak napominje da je potez hrvatskog kneza i klera, koji su se okrenuli Rimu zapravo bio vrlo rizičan jer je u to vrijeme papinstvo (pod Nikolom I.) doživljavalo teške poraze i uvelike izgubilo na značaju.¹²² Taj će se potez s vremenom ipak pokazati povoljnim za razvoj prilika u Hrvatskoj.

Nakon što je 887. godine umro splitski nadbiskup Marin, njegov položaj preuzeo je ninski biskup Teodozije, čime je ponovno ujedinjena crkvena provincija. Iz pisma pape Stjepana VI. (885.-891.) saznajemo da se Teodozije prvo nije obratio papi za potvrdu svog novog položaja već se okrenuo akvilejskom patrijarhu Walbertu.¹²³ Papa Stjepan VI. nudi mu priznanje novog položaja pod uvjetom da dođe u Rim pod potvrdu. Jedinstvena hrvatsko-dalmatinska crkvena provincija bila je kratkog vijeka. Njeno očuvanje ovisilo je o osobnom ugledu i moći Teodozija, a nakon njegove smrti raspada se.

Isto kao i u slučaju osnutka ninske biskupije, papa se ne slaže s potezima hrvatskog klera ali ih priznaje. Papi Nikoli I. je, zbog nepovoljne situacije u kojoj se papinstvo nalazilo, trebala svaka podrška, a i Stjepanu VI. je u interesu da čvršće veže istočnojadranske biskupije uz sebe.

Specifičnost dalmatinske crkve očituje se u činjenici da je dugo vremena u sklopu bizantske Dalmacije i da time prihvaća carigradskog patrijarha, no ipak je u praksi znatno bliža Rimu i zapadnoj crkvenoj tradiciji. To je osobito vidljivo od početka 10. stoljeća, kada je upitno jesu li dalmatinski gradovi pod upravom Bizanta, Hrvatske ili su pak samostalni. Na splitskim saborima 925. i 928. godine dalmatinski kler izričito se opredjeljuje za zapadnu crkvenu tradiciju, a sabor donosi odluke protiv slavenskog bogoslužja, one crkvene tradicije čije je širenje baš Bizant pomagao. Od tog se vremena zaključci svih crkvenih sabora (oko 1050., 1060., 1074., 1089./1090. u Splitu, 1078. u Ninu i 1095. u Zadru) barem jednim dijelom tiču suzbijanja istočne tradicije. No bez obzira na deklarirani otpor, stanje na terenu je bilo drugačije. Velik je dio dalmatinskog klera koristio slavenski jezik u liturgiji i pružali su znatan otpor pokušajima iz Rima i središta dalmatinskih biskupija koje su ga htjele zabraniti. Nakon više stoljeća sukoba, 1248. godine je papa Inocent IV. na molbu senjskog biskupa Filipa dopustio korištenje slavenske liturgije. Postupnim slabljenjem Bizantskog Carstva i sve čvršćim vezivanjem Hrvatske uz Zapad uspostavljen je dominantni smjer crkvenih odnosa Hrvatske – onaj prema Zapadu, prvenstveno Rimu.

Utjecaj Rima na prilike u Hrvatskoj od 9. stoljeća postaje sve izraženiji. Većina je rimskih inicijativa na hrvatskom prostoru bila malog opsega, često tek simboličke vrijednosti, no zbivanja u Rimu itekako utječu na ono što se odvija s druge strane Jadrana. „Velikih“ događaja poput krunidbe kralja Zvonimira 1075. godine je bilo razmjerno malo, no Rim je u ranom srednjem vijeku, pa i kasnije, ostvarivao velik utjecaj na Hrvatsku i tako doprinio njenom čvršćem vezivanju uz Zapad i bržem prihvaćanju civilizacijskih baština Zapada.

Prostor istočne jadranske obale u crkvenom je pogledu iznimno specifičan, gotovo jedinstven. Ovdje je dolazilo do miješanja istočne i zapadne crkvene tradicije, sukobljavanja utjecaja isprva Franačke i Bizanta a potom Bizanta i Rima. Korišteno je više pisama – latinica, glagoljica i, od kasnijeg vremena, ćirilica, kao i više

119 Margetić, 1993, 412.

120 Ibid.

121 Budak-Raukar, 2006, 70.

122 Ibid.

123 Ibid.

jezika. Na primjeru crkvenih odnosa vrlo se dobro mogu pratiti broji vanjski utjecaji koji su, naravno, uz lokalne napore, formirali hrvatsko (rano) srednjovjekovno društvo.

6. Zaključak

Što su hrvatskim prostorima donijeli snažni „utjecaji izvana“? Jesu li upoće doprinijeli oblikovanju hrvatskog ranosrednjovjekovnog društva ili bi se ono samo, na temelju „prirodnog razvoja“, jednako uspješno formiralo? Vanjski utjecaji su neosporno postojali. Nisu uvijek dolazili iz istih smjerova niti su djelovali podjednako jako, ali su bili prisutni i samim time su već u određenoj mjeri sudjelovali u ranije spomenutom formiranju. No njihova „prisutnost“ sama po sebi nije dovoljna bez prihvaćanja tih poticaja od strane stanovništva (društva) prema kojem su usmjereni. Hrvatsko društvo bi se zasigurno razvijalo i bez njih, no na koji način? Hrvatski bi razvoj tada bio samostalniji, ali i znatno sporiji i teži. Naravno, bez obzira na smanjenu komunikaciju između društava ili država u srednjem vijeku, komunikacija je ipak postojala i teško je zamisliv u potpunosti autohtoni razvoj nekog društva, a pogotovo onoga koje se nalazi na geografskom položaju iznimno zahvalnom za komunikaciju s okolnim prostorom. Postojanje vanjskih utjecaja učinilo je razvoj hrvatskog društva utoliko lakšim što nije bilo potrebe da se kreće *ex nihilo* već su strani društveni i politički odnosi mogli biti „preslikani“ na stanje u Hrvatskoj.

Utjecaji su, kao i većina komunikacija, bili usmjereni prema hrvatskom prostoru. Vrlo su rijetki primjeri kada su hrvatski prostori bili ishodište poticaja, a i tada je bilo riječi uglavnom o najbližem susjedstvu.

Vremenski raspon pristizanja utjecaja ne može biti točno određen ni ograničen. Bizantski utjecaj prisutan je tijekom većeg dijela srednjeg vijeka, ali je najčešće neizravan i slabijeg intenziteta. Franački je, pak, znatno kraćeg trajanja, ali zato mnogo intenzivniji od bizantskog. No samo bi se politički (i vojni) utjecaji mogli tako pobliže ograničiti. Oni drugačije naravi, društveni i kulturološki, nisu nužno vezani uz vojnu i političku prisutnost strane „sile“. Mogu se očitovati gotovo neprimjetnim pomacima koji unatoč svojoj nezamjetnosti imaju važnu ulogu u formiranju društva. Pokršćavanje, feudalizacija ili uspostava kraljevstva prevelike su društvene promjene da bi mogle biti izvedene u kratkom vremenu. Za takvo što potreban je niz malih akcija koje ne vrše „velike ličnosti“ i koje će tek nakon mnogo vremena pokazati konačan rezultat.

Pitanje kome je (rano) srednjovjekovna Hrvatska bila bliža – Bizantu ili Franačkoj – zapravo je pogrešno postavljeno. Odnosa s Istokom i sa Zapadom bilo je, tako da je na izoliranim primjerima teško (ako je uopće moguće) graditi veću sliku. Unutar jedne godine (879.) su se, primjerice, odnosi Hrvatske i Bizanta/Franačke izmijenili drastičnije nego u više desetljeća prije ili nakon te godine. Uzmemo li 878. ili početak 879. godine kao primjer, mogli bismo zaključiti da je Hrvatska bila snažno vezana uz Bizant i da „bizantska prisutnost na istočnoj jadranskoj obali“ postoji. Uzmemo li kao primjer drugu polovicu iste godine (879.) stanje se u potpunosti mijenja. Na vlast je došao novi knez koji je svoju vanjsko-političku aktivnost usmjerio prema Zapadu – traži blagoslov od pape a priznaje, iako samo nominalno, vrhovništvo franačkog cara. Ti su odnosi bili presloženi da bismo ih promatrali samo na temelju izoliranih činjenica.

Tražiti isključivo nečiju (političku) prisutnost na hrvatskom prostoru znači zanemariti sve one neposredne utjecaje koji nisu nužno vezani uz „prisutnost“, a ipak su uvelike doprinijeli razvoju i formiranju hrvatskog društva.

Na pogrešnom smo putu inzistiramo li na svrstavanju srednjovjekovne hrvatske države u interesnu, kulturnu ili drugu sferu Istočnoga ili Zapadnoga Carstva. Izvori upućuju da je utjecaja, kontakata, čak i ovisnosti bilo tokom cijeloga ranog srednjeg vijeka. Sva se njihova složenost ne može razumijeti ako se ograničimo na potrazi za čvrstim, bjelodanim dokazima o *utjecajima*. Nekad pod snažnijim bizantskim, nekad pod dominantno franačkim utjecajem – hrvatska ranosrednjovjekovna država je u proces razvoja morala uložiti velike vlastite napore. Bez obzira na bliskost i intenzitet kontakata koji su neopsorno postojali, izvanjski utjecaji pomogli su formirati opći razvojni smjer, pružili su inicijalne (i kasnije) poticaje, ali nipošto nisu jedini čimbenici koji su odlučili o razvoju hrvatske ranosrednjovjekovne države i društva.

IZVORI I LITERATURA

1. Izvori

DAI = Constantinus Porphyrogenetus. *O upravljanju carstvom*. Zagreb: August Cesarec: AGM, 1994.

Klaić, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest do godine 1526*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.

Toma Arhiđakon. *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Ur: predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić; povijesni komentar Mirjana Matijević – Sokol; studija *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* Radoslav Katičić. Split: Književni krug Split, 2003.

2. Literatura

Ančić, Mladen. *Hrvatska u karolinško doba*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001.

Ančić, Mladen. „From Carolingian Official to Croatia Ruler – the Croats and the Carolingian empire in the first half of the ninth century.“ *Hortus artium medievalium* 3 (1997): 7-13.

Ančić, Mladen. „The waning of the empire: the disintegration of Byzantine rule on the Eastern Adriatic in the 9th century.“ *Hortus artium medievalium* 4 (1998): 15-24.

Badurina, Anđelko. „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka.“ *Radovi instituta za povijest umjetnosti* 16 (1992): 7-9.

Budak, Neven. „Croats between Franks and Byzantium.“ *Hortus artium medievalium* 3(1997): 15-22.

Budak-Raukar 2006 = Budak, Neven – Raukar, Tomislav. *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

Ferluga, Jadran. *Vizantiska uprava u Dalmaciji*. Beograd: Naučno delo, 1957.

Goldstein 1992 = Goldstein, Ivo. *Bizant na Jadranu: Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.* Zagreb: Biblioteka Latina et Graeca: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.

Goldstein, Ivo. *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*. Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest, 2003.

Goldstein 1995 = Goldstein, Ivo. *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb: Novi liber: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1995.

Goldstein, Ivo. „O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6.-12. stoljeća.“ *Radovi zavoda za hrvatsku povijest* 24 (1991): 5-13.

Goldstein, Ivo. „Uloga Bizanta u procesu etnogeneze Hrvata u 9. stoljeću.“ U: *Etnogeneza Hrvata*. Ur: Neven Budak. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1995., 505-510.

Goldstein, Ivo. „Between Byzantium, Venice and Central Europe.“ U: *Croatia in the early middle ages: a cultural survey*. Ur: Ivan Supičić. London: Philip Wilson Publishers; Zagreb: AGM, 1999., 169-180.

Jakšić, Nikola, ur. *Hrvati i Karolinzi*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.

Katić, Lovre. *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*. Zagreb: Bogoslovska smotra, 1932

Klaić 1990 = Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb: Globus, 1990.

Margetić, Lujo. „Branimirov natpis iz 888. i međunarodni položaj Hrvatske“. *ZPFZ*, 40 (1990): 17-30.

Margetić, Lujo. „Najnovija literatura o tzv. seobi Hrvata.“ *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 40 (2002): 77-128.

Margetić, Lujo. „O nekim pitanjima Rižanskog placita.“ *Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu* 43(1993): 407-438.

Margetić, Lujo. „Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata.“ *Zbornik historijskog zavoda* 8 (1977)

Ostrogorski, Georgije. *Povijest Bizanta: 324. – 1453*. Zagreb: Golden marketing, 2002.

Raukar 1997 = Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjekovlje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.

Šišić 1975 = Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1975.

Wolfram, Herwig. „Slavic princes in the Carolingian marches of Bavaria.“ *Hortus artium medievalium* 8 (2002): 205-208.

Croatia between Byzantium and the Frankish empire

Summary

This paper shows the different relationships Croatia had with these two early medieval empires. It examines the different roles Byzantium and the Frankish empire had in the settling of the Slavs (Croats) along the Adriatic coast; their role in the formation of the first political communities; the conflicts between the two empires and the division of the "spheres of interest" which ensued; the subordination of the Croats to one side or the other and the strengthening of the princes (kneževi) in Croatia; cultural influences arriving in the area as the Christianization or the spreading of literacy, influences on architecture; the creation of new social systems (the detachment of the aristocracy and the formation of a feudal community). The problems pointed out range from simple ones concerning the affiliation to one side or the other, to deeper questions concerning political, economic and social interaction. This work also has a survey of prior relevant works concerning this subject and theories on the relationships Croats had with the Franks and Byzantium.

Keywords: Byzantine empire, Frankish empire, Croatian state, Eastern-Adriatic coast, influences, early Middle Ages.

Osmansko “Drugo” u formiranju europskog identiteta

Formiranje europskog identiteta zahtijevalo je “Drugo” prema kojemu se može diferencirati. Europski svijet u ranom novom vijeku susreo se s brojnim društvima i civilizacijama. Islam i njegov najizraženiji predstavnik iz europske perspektive, Osmansko Carstvo, pri tome predstavlja po mnogočemu posebno “Drugo”. Islam je za kršćanski svijet bio ključna odrednica Osmanskog Carstva, stoga je bilo potrebno ukratko razmotriti kršćansko-muslimanske odnose prije formiranja Osmanskog Carstva. Promjena relativnih odnosa snaga europskih država i Osmanskog Carstva prema kraju ranog novog vijeka popraćena je promjenom u europskoj percepciji Osmanskog Carstva i promjenom u europskoj autopercepciji. Djela europskih autora koji su pisali o Osmanskom Carstvu govore o europskoj percepciji i stereotipima, no izražavaju i autorove stavove o Europi. Naravno, Osmansko Carstvo samo je jedan, no značajan i reprezentativan, faktor pri formiranju europskog identiteta.

Ključne riječi: apsolutizam, despotizam, europski identitet, islam, Osmansko Carstvo.

1. Prema europskom novom vijeku

Europa je danas istovremeno univerzalno poznat i slabo definiran pojam. Relativno je jasna geografska odrednica no društveno, politički i gospodarski prostor nedefiniranih je granica. Zapadna granica europskog prostora može se jednoznačno odrediti. SAD, odnosno Amerike unatoč snažnim europskim korijenima i neraskidivim vezama sa “Starim kontinentom” ipak od Europe ne odvaja samo Atlantski ocean već i velike kulturne razlike. Nasuprot zapadnoj, istočna granica Europe slabo je definirana. Geografski Europa najčešće se smatra kontinentom, rjeđe potkontinentom, koji je od Azije odvojen gorjem Ural na istoku i slabije definiranom razdjelnicom koja se od tog gorja pruža do Kaspijskog jezera, Kavkaza te dolinom rijeke Manič do Crnog mora.¹

Unutrašnja heterogenost Europe snažno je izražena kroz povijest te se nastoje utvrditi unutarnje razdjelnice kontinenta. One ne ovise samo o razdoblju o kojem je riječ već u velikoj mjeri o osnovi prema kojoj se nastoji izvršiti podjela, pa i samom autoru koji je tako nastoji podijeliti. Ideja Istočne Europe formirana je u prosvjetiteljskom diskursu XVIII. stoljeća. Geografski joj odgovara hladnoratovska podjela Europe na Istok i Zapad, a bila je jasno politički i vojno određena te potvrđena NATO i Varšavskim paktom.² Revolucijama 1989. g. Istočna Europa prestaje postojati kao izražen geopolitički entitet, ipak kako je sama ideja Istočne Europe prethodila Hladnom ratu tako ga je i nadživjela.³ Razdjela istok-zapad utjecala je na stvaranje ideje i pojma Srednje Europe, prostora između istoka i zapada koji također nije strogo definiran, npr. Hanak smatra kako se niti ne može jasno odrediti osim u odnosu prema Istoku ili Zapadu,⁴ dok Jenő Szucs Srednju Europu definira kao geografski zapadni rub Istočne Europe i strukturalno istočni rub Zapadne Europe.⁵ Također zbog praktičnosti,

1 Opća enciklopedija, s.v. Evropa

2 Wolff, 1995, 2-3.

3 Wolff, 1995, 15.

4 Le Rider, 1998, 1.

5 Le Rider, 1998, 12.

Europa čiji identitet nastojim razmatrati uglavnom odgovara Zapadnoj Europi.

Formiranje zajedničkog europskog identiteta neizbježno uključuje i razmatranje unutrašnje heterogenosti Europe. Heterogenost Europe čini se kao da isključuje mogućnost formiranja zajedničkog europskog identiteta osim nasuprot nečemu dovoljno bliskome, ali i dovoljno različitom što bi omogućilo njegovo stvaranje. Ballard tako smatra kako je europski identitet kulturološki konstrukt čije je umjetno stvaranje jedini mogao omogućiti susjedni islam.⁶ Islam na granici Europe, a dobrim dijelom i uvučen u njezin jugoistočni prostor svakako je morao biti važan u formiranju identiteta Europe. Njegovom centralnom mjestu u tom procesu koje mu pridaje između ostalih Džait suprotstavlja se Dainotto. Islam i orijentalizam postavlja kao pripremnu fazu za konačnu samoidentifikaciju Europe kroz transfer orijentalnih obilježja na jug Europe. Jug tako djeluje kao "unutrašnje Drugo", dovoljno različito u odnosu na Sjever ili Zapad kako bi se naspram nje mogao formirati poseban identitet. Istovremeno, Jug je veza s prevladanom prošlošću koja ipak ostaje integralni dio europskog povijesnog razvoja.⁷ Morin također tehnološko, filozofsko i znanstveno oblikovanje Europe objašnjava uglavnom interneoeuropskim fenomenima. Cjelinu Europe opisuje kao interakciju niza procesa, *unitas multiplex*, koji ne gube jedinstvo već međusobno djeluju istovremeno kao proizvođači i proizvodi.⁸ Istovremeno sa stvarnim ili zamišljenim unutareuropskim podjelama postoji ideja europske povezanosti. Ta povezanost do relativno nedavno nije bila izražena samom idejom Europe nego kroz druge pojmove. Nesumnjivo se ističe kršćanstvo, iako je veoma rano podijeljeno, a geografskim otkrićima ranog novovjekovlja prošireno izvan Europe. Česta odrednica je i rasa, uz koju se kršćanstvo širi, ali i prelazi njene okvire. Koja odrednica prevladava u kojem razdoblju ovisi o kulturnim trendovima Europe no kontakt s izvanjskim svijetom svakako snažno utječe na te trendove.⁹

Pojam "Drugoga" svakako je bio važan u formiranju identiteta Europe. Zbog dugotrajnog kontakta i konfrontacije islam je zauzeo posebno mjesto, interakcije s njime obilježile su europsko iskustvo i identitet.¹⁰ Islam u europskoj perspektivi nije samo religija već se kao neodređeni pojam istočnjačke civilizacije proteže kroz prostor i vrijeme. Njegova preteča traži se i na europskom početku, grčka civilizacija autonomnih polisa bila je suprotstavljena despotskom Istoku utjelovljenom u Perziji.¹¹ Islam je bitan kao teološki i ideološki "sugovornik" prema kojim se mogla isticati i učvršćivati europska veza s njenim vladajućim ideologijama. Isprva se kršćanstvo suprotstavlja krivovjerju, zatim se racionalnost i znanost suprotstavljaju iracionalnosti. Ako zbog ničega drugog islam je važan zbog toga što je arapska ekspanzija svela kršćanstvo na geografski prostor Europe. Osmanska prijetnja XV. i XVI. stoljeća učvrstila je vezu Europe i kršćanstva kroz fenomene straha od Turaka i pratećeg mentalnoga zatvaranja pred stranom religijom.¹²

1.1. Srednjovjekovna Europa u prvim kontaktima s islamom

Naslijeđe antičke Grčke i Rimskog Carstva važni su elementi europske autopercepcije, no kod istraživanja utjecaja Osmanskog Carstva na europski identitet nije se potrebno osvrnuti na antičke korijene europske kulture. Kako je u europskoj percepciji ključno obilježje Osmanskog Carstva bio islam, potrebno se ukratko osvrnuti na prve kontakte Europe, odnosno njezine tada dominantne ideje kršćanstva, s islamom. Rani srednji vijek razdoblje je velikih šokova za Europu, provale Normana, Mađara i Arapa ostavile su dubok trag na kulturi Europe. Naravno, same provale ne mogu se smatrati pravim razlogom dubokih promjena koje su zahvatile europska društva na početku srednjeg vijeka.¹³ Provale su simptom oslabljenog društva, koje ih ne može lako apsorbirati kao što je to bio slučaj s ranijim provalama. Njihov učinak trajniji je u kolektivnom

6 Dainotto, 2000, 377.

7 Dainotto, 2000, 375-6.

8 Morin, 1989, 21.

9 Džait, 1985, 151-2.

10 Said, 1999, 7-8.

11 Dainotto, 2000, 376.

12 Morin, 1989, 29-30.

13 Bloch, 2001, 13.

sjećanju nego u zbilji, a predstavlja jedan od temelja autopercepcije Europe.

Istočno kršćanstvo prvo dolazi u kontakt s islamom. Teološki je bolje opremljena religija, tada podržana i snažnim političkim okvirom Bizanta što stvara dojam zaostalosti koja će obilježiti islam u europskim očima. Zapad se s islamom prvi puta susreće od VIII. do X. st. u kontekstu drugih provala kojima je izložen. Vidi tek krajnje produžetke arapskoga osvajanja koje ga dotiče samo na periferiji, ne može vidjeti islam u cijelosti. Susret rubova kršćanstva i islama obilježen je neprijateljstvom i nerazumijevanjem koje stvara osnovu europske predodžbe islama.¹⁴ Arapska dominacija na Sredozemlju, koja osim na Pirinejskom poluotoku i krajnjem jugu Apeninskog poluotoka ne zalazi na europski prostor, označila je kraj jedne Sredozemne Europe te je dovoljno oslabila veze zapadnog i istočnog kršćanstva kako bi osigurala njihov različit razvoj. Također udaljavanje od mora okreće Zapad prema unutrašnjosti i razvoju specifično zapadne Europe čiji je prvi oblik već Franačko Carstvo.¹⁵ Ipak različiti pravci europskog razvoja nikada nisu potpuno odvojeni. Uz oslabjele trgovačke i kulturne veze koje su s vremenom obnavljane, povezuje ih i univerzalistička ideja Carstva koja ostaje snažna kako u istočnom naslijeđu Rima tako i u zapadnom sjećanju na to prošlo Carstvo.

Dva smjera iz kojih djeluje jedna ideja kršćanskog univerzalizma ubrzo su se susreli te je formirana prva podjela Europe između istočnog i zapadnog kršćanstva. Ideja povezanosti kršćanstva i mogućnosti njegova ponovnog spajanja nije nestala. Susret Franačke i Bizanta, odnosno Karla Velikog i bizantske carice Irene te njenog nasljednika Nikefora I. bio je obilježen pokušajem ponovnog ujedinjenja kršćanstva brakom. Ujedinjenje nije moglo uspjati zbog prevelikih razlika koje su već postojale. Sukobom dva cara, Karla i Nikefora, koji je uslijedio, idejno je vođen zbog utvrđivanja univerzalne vlasti, ali u biti je samo potvrdio već postojeće razgraničenja.¹⁶ Bliži kontakt istočnog i zapadnog kršćanstva nije smanjio njihove razlike, naprotiv iznio ih je na površinu. Velika shizma 1054. g. nije bila čin razdvajanja kršćanstva, nego je postojeće razlike samo potvrdila. Mogu se pronaći stavovi zapadnih kršćana kako Bizantinci uopće nisu kršćani, npr. biskup Langresa za Drugog križarskog rata piše kako su oni kršćani samo imenom. Svijest religijske bliskosti postoji te jedinstvo crkava ostaje prisutno kao mogućnost, iako objektivno nerealna, do konačnog pada Bizanta.¹⁷

Islamsdruge strane predstavlja potpuno drugačiju religiju, doživljenu kao suprotstavljenu kršćanstvu, pa čak i potpuno suprotnu njegovim vrijednostima. Križarski ratovi postavili su borbu protiv islama na novu osnovu, ranije je sukobe obilježio osvajački ili obrambeni, a ne vjerski karakter.¹⁸ Europa srednjega vijeka kroz kampanje na istoku zainteresirana je za islam, proučava ga ili smatra da ga proučava. Razumijevanje ne prelazi razinu analogije. Muhamed je analogan Kristu, a islam kršćanstvu, odnosno iskvarene su slike originala. Takve predodžbe primjerenije su predstavljanju islama srednjovjekovnom kršćaninu nego stvarnom razumijevanju islama.¹⁹ Analogija kojom se islam predstavlja ne traži sličnosti nego suprotnosti, Muhamedov život suprotan je svetačkom životu zasnovanom na potiskivanju prirodnih instinkta. Islam je označen nasiljem i seksualnošću kao i njegov Prorok. Njegovo širenje počiva na sili, a širenje kršćanstva počiva na preobraćenju kroz dobrovoljno žrtvovanje apostola²⁰, barem u teoriji ako već ne u praksi.

Institucionalizirani interes za islam može se pratiti od osnivanja nekoliko katedri za arapski, grčki, hebrejski i sirijski jezik u Parizu, Oxfordu, Avignonu i Salamnki nakon Bečkog koncila 1312. godine. Osnivanje tih katedri motivirano je nadom u mogućnost preobraćenja Arapa, za što npr. Raymond Lull kao najbolje sredstvo smatra poznavanje njihova jezika.²¹ Rezultat takvog istraživanja nije stvarno upoznavanje islama već učvršćenje uvjerenja u kršćansku superiornost i oblikovanje neprijateljskih i podcjenjivačkih stavova prema islamu.

14 Džait, 1985, 16-7.

15 Pirenne, 2005, 28.

16 Le Goff, 1998, 63.

17 Le Goff, 1998, 181-2.

18 Pirenne, 2005, 126.

19 Said, 1999, 80.

20 Džait, 1985, 20-21.

21 Said, 1999, 60.

1.2. Križarski ratovi i njihov trag

Kod pregleda utjecaja križarskih ratova i njihove tradicije u formiranju europskog identiteta i oblikovanju kršćansko – islamskih odnosa dovoljno je kratko prikazati osnovne ideje križarskih pohoda, njihove dugotrajne tekovine u europskom ili kršćanskom poimanju islama te utjecaje na europsku sliku svijeta i sebe same u kasnijem razdoblju. Pri tome nije potrebno detaljno navoditi križarske pohode, njihove uspjehe i neuspjehe te prostore koje su križari kroz duže ili kraće vrijeme zadržali pod znakom križa.

Ideja plemenite borbe protiv opasnog i snažnog neprijatelja kršćanstva projicirana je kroz vrijeme u oba smjera. Križarsko doba, na svom vrhuncu u XII. i XIII. st. ponovno interpretira prošle događaje, među provalama ranog srednjeg vijeka pronalazi arapske te pridaje veći značaj ranim sukobima nego što ga objektivno zaslužuju, čime raste značaj prošlih pobjeda. Provale Arapa nisu zaustavljene 732. pobjedom Karla Martela na Poitiersu, no u križarskoj tradiciji to ipak postaje ključan trenutak koji je spasio Europu. Mali sukob franačke zaštitnice i Baska u dolini Roncesvalles postaje simbol kršćanskog junaštva u epu o Rolandu, a neprijatelji postaju muslimani - Mauri.²²

Osnovna ostavština križarskih pohoda je ideja suprotnosti "našeg" svijeta, obilježenog pozitivnim vrijednostima nasuprot negativnom "Drugome"²³ Suprotstavljene vrijednosti podložne su promjenama, no njihov predznak ostaje konstantan. Izvorno je riječ o suprotnosti između kršćanstva i islama tj. "nevjernika". Pobožnost kasnije postaje racionalnost, a njoj suprotstavljena vrijednost postaje iracionalna religioznost. Pravednost se suprotstavlja poslovičnoj "istočnjačkoj okrutnosti"²⁴.

Križarska borba koju su pape poticali, uz borbu protiv nevjernika imala je cilj i unutar kršćanske zajednice. Zajednička borba kršćana protiv jednog neprijatelja trebala je stvoriti i održati kršćansko jedinstvo.²⁵ Pri tome ostvaruje tek upitne i u najboljem slučaju kratkotrajne rezultate no potiče formiranje jednog intelektualnog viđenja islama, koje je formirano i učvršćeno između XII. i XIV. st., a održalo se do XVIII. st. pa i duže, iako svoje tekovine prebacuje s primarno religijske sfere na svjetovnu i kulturnu. U tom intelektualnom oimanju islam nije samo poganstvo nego je prevratnik, pridošlica koji se postavlja na jednake temelje kao i kršćanstvo, no ostaje primitivan, priprost i slabo doktrinarno opremljen.²⁶

Križarski stav prema islamu uglavnom je ostao bez praktične političke manifestacije, iako je vjerski zanos zasigurno bio važan motiv križara u prvom križarskom ratu, politički i ekonomski dobitci koje su križari očekivali također su djelovali kao važni povod pohoda. To se prije svega odnosi na mogućnost osvajanja teritorija na istočnoj obali Sredozemlja i zauzimanje profitabilnih trgovačkih uporišta.²⁷ Istinski je vjerski zanos bio prisutan i važan, no ne i jedini motiv križarskih pohoda. Odnos europskih država prema islamu nakon srednjovjekovnog križarskog razdoblja ostao je vođen pragmatičnim potrebama. O tome najbolje svjedoče prvi francusko-osmanski trgovački sporazumi kojima su Francuskoj 1517. g. potvrđene ranije mamelučke privilegije. Kapitulacijom iz 1569. g. takvi ugovori su formalizirani i prošireni na cijeli prostor Osmanskog Carstva. Kapitulacije Engleskoj uslijedile su već 1580. g. uz nešto povoljnije uvijete.²⁸

Drugačiju praktičnu primjenu križarska ideja nalazi u kršćanskim prostorima koji su neposredno izloženi osmanskim osvajanjima. Apeliralo se na kršćansko zajedništvo u borbi protiv nevjernika. Protuturski govori javljaju se od sredine XV. st. na cijelom neposredno ugroženom prostoru, pa tako i u Hrvatskoj. Najintenzivnije razdoblje je za trajanja petog lateranskog koncila između 1512. i 1523. g., na kojem je već 1512. g. splitski nadbiskup Bernard Zane izravno tražio pomoć. Uslijedili su slični apeli modruškog biskupa Šimuna

22 Cardini, 2002, 9-12.

23 Dainotto, 2000, 376.

24 Džait, 1985, 31.

25 Le Goff, 1998, 97-8.

26 Džait, 1985, 18-9.

27 Lane, 1973, 31.

28 Inalcik, 2000, 137-8.

Kožičića Benje i Tome Nigera, izaslanika hrvatskog bana Petra Berislavića.²⁹ Takvi pozivi bili su izrazito vjerski obilježeni iako su metode kojima se nastoji potaknuti kršćanske vladare na borbu različite. Ističe se potencijalna slava i teritorijalni dobici vladara kojem se poziv upućuje, a naglašava se, često pretjerano, prijetnja koju Osmanlije predstavljaju ostatku Europe. Kroz djela o Turcima dominiraju stereotipi nasilnika, nevjernika, pljačkaša i snažnih ratnika³⁰ što ne iznenađuje. Naravno, javljaju se i više ili manje objektivne komponente.

Topos Turaka-osvajачa koji prijete cijeloj Europi, opće mjesto protuturskih govora, ističe potrebu kršćanske koalicije. Poziv za pomoć uključuje i isticanje vojne snage Turaka, no uglavnom tek implicitno kako se ne bi prešlo u pohvalu protivnika.³¹ Odaziv na takve uglavnom vjerski obojene pozive vođen je praktičnim potrebama, npr. odluka unutrašnjoaustrijskih staleža o preuzimanju obveze financiranja Hrvatsko-slavonske vojne krajine 1578. g.³² bila je motivirana zaštitom vlastitog prostora, ne kršćanstva u cjelini.

Isticanje opasnosti koju predstavljaju Osmanlije ili islamski nevjernici, do XVI. st. već uglavnom istovjetni pojmovi, naročito je izraženo u razdoblju pune snage Osmanskog Carstva. Motiv božje kazne povukao je neka zanimljiva razmatranja u kontekstu reformacije i protu-reformacije. Ovisno o vjerskoj poziciji autora Osmanlije predstavljaju kaznu zbog heretika odmetnutih od prave crkve ili zbog nedovoljne vjere i mana kurije i pape, a često i zbog idolopoklonstva za koje su katolici optuživani. Zanimljivo je pitanje da li se je uopće potrebno ili smisleno boriti s nevjernicima ako su instrument božje osvete? U tom kontekstu Erazmo Roterodamski primjećuje kako je loše ako kršćanska stvar ovisi o ratu i nasilju. Obrana od nevjernika prihvatljiva je pa i nužna, ali ne treba napadati, kršćanska vrlina nevjernike može preobratiti ako je ne napuste i sami kršćani.³³

1.3. Osvajanja Osmanskog Carstva u Europi

Osmansko Carstvo na europski se prostor širi od sredine XIV. stoljeća koristeći unutrašnje borbe u Bizantu. Zauzimanje Galipolja izazvalo je zabrinutost ne samo u Bizantu nego i na kršćanskom Zapadu. Pred osmanskim ekspanzijom jačaju ideje ujedinjavanja Katoličke i Pravoslavne crkve, čemu pogoduje mogućnost bizantskog prihvaćanja zaštite neke moćne katoličke države. Javljaju se planovi novog križarskog pohoda koji za cilj ne bi imao Jeruzalema nego spašavanje Carigrada od opasnosti u kojoj se našao.³⁴ No crkvena unija nije bila moguća zbog prevelikih razlika između dva smjera kršćanstva, a sam križarski ideal bez praktičnih interesa potencijalnih križara nije bio dovoljan za pokretanje pohoda. Osmanska ekspanzija na europskom tlu nastavljena je kroz XIV. i XV. stoljeće. Olakšana je političkom fragmentiranošću Balkana i činjenicom da jedino osmanska država provodi koherentnu politiku u regiji. Također, sve jači katolički utjecaj na Balkanu osmansku vlast čini privlačnijom pravoslavnom stanovništvu jer je tolerantnija prema pravoslavlju.³⁵

Pad Carigrada 1453. g. izazvao je šok u Europi iako se iz postojećeg stanja mogao očekivati, a mogućnosti njegova održanja u tada već potpunom osmanskome okruženju bila je minimalna. Enea Silvio Piccolomini, budući papa Pio II., povodom pada Carigrada napisao je da iako su Turci odavno prešli iz Azije u Grčku, kršćanstvo nikada nije izgubilo grad ili mjesto usporedivo s Carigradom. Osmansko napredovanje izgledalo je nezaustavljivo, a ideja križarskog rata povezala se s idejom obrane Europe.³⁶ Ipak, kako je šok nakon pada Carigrada ubrzo prošao, a opasnost nije izgledala neposredna, nestalo je i križarskog entuzijazma. Stoga bula pape Nikole V., "*Etsi Ecclesia Christi*" od 30. rujna 1453. g., u kojoj sultana opisuje kao prethodnika

29 Raukar, 1997, 486.

30 Dukić, 2004, 4.

31 Dukić, 2004, 16-18.

32 Kaser, 1997, 78.

33 Cardini, 2002, 142.

34 Inalcik, 2000, 9-10.

35 Inalcik, 2000, 11.

36 Cardini, 2002, 128.

antikrista te poziva na križarski pohod, a ostala bez rezultata.³⁷

Ekspanzija Osmanskog Carstva nakon zauzimanja Carigrada nastavljena je brzim tempom. Osmanska vlast proširila se na sjevernu Srbiju već 1459. g., a u naredne dvije godine na Moreju i Trapezunt.³⁸ Enea Silvio Piccolomini, tada već papa Pio II., u tom kontekstu identificira Europu s kršćanstvom (*"Europaei, aut qui nomine christiano cementur"*) no također razočaran kršćanskim vladarima u *"Epistola ad Mahometem"* piše kako je sultan veći vladar od njih. Kada bi se Mehmet II. pokrstio mogao bi naslijediti rimske careve.³⁹ Papa piše kako bi uz preduvjet pokrštenja sam okrunio osmanskog sultana, ali pismo nije zapravo namijenjeno Mehmetu II., iako ga je on zasigurno mogao pročitati s obzirom da je nakon 1469. g. tiskano i naširoko poznato.⁴⁰ Pismo je trebalo taktikom posramljivanja i uvrede potaći europske vladare na protuosmansku akciju. Zanimljivo je kako se ubrzo nakon sultana kao prethodnika antikrista javlja sultan kao potencijalni nasljednik rimskih careva uz blagoslov pape, naravno ako bi se pokrstio. Ponuda ne treba biti doslovno shvaćena, uostalom bila bi realno neprovediva, kao što se niti sjedinjenje Katoličke s Pravoslavnom crkvom nije moglo provesti usprkos volji pape i bizantskog cara. Ponuda carske krune sultanu ipak je primjer praktičnog odnosa prema islamskom vladaru čak i od strane najvišeg autoriteta Katoličke crkve, makar samo u tekstu namijenjenom kršćanima.

Strah od islamskih osvajača izvan intelektualne sfere postojao je, no ograničen na prostore izravno izložene napadima i ratnim operacijama. Štoviše, seljaci na Balkanu dobivaju bolje uvjete pod osmanskom upravom nego postojećim feudalnim gospodarima, barem u klasičnom razdoblju Osmanskog Carstva⁴¹. Stanovništvo koje kroz XV. i XVI. st. napušta granične prostore izložene brojnim upadima uglavnom pljačkaškog karaktera jednako je spremno preseliti na osmanski i kršćanski prostor izvan pogranične zone. Tome pridonosi i tolerantan stav Osmanskog Carstva prema drugim religijama. Specifičan oblik Bektašizma na Balkanu, koji nije inzistirao na strogo pridržavanju islamskih običaja te je tolerirao i neke kršćanske elemente, olakšao je prijelaz na islam.⁴² Također, pravoslavnoj crkvi južnoslavenskih naroda u tom razdoblju osmanska je vlast poželjnija od katoličke dominacije.⁴³ Razlog za raseljavanje s graničnih prostora stoga ne treba tražiti u blizini nevjernika nego u opasnostima koje ratni sukob predstavlja stanovništvu, bez obzira na to koje su zaraćene strane.

Na kraju srednjeg i u prvim stoljećima novog vijeka Osmansko Carstvo je velesila i predstavlja ozbiljnu opasnost prostorima izravno izloženim njegovoj ekspanziji. Osmansko Carstvo prisutno je na europskoj periferiji, za Europu je najbliži i najizraženiji predstavnik islama te postaje sinonim za njega.⁴⁴ Stoga je Osmansko Carstvo tema europskog interesa i izvan ugrožene zone, ne samo kao vjerski neprijatelj nego i kao važan diplomatski i politički faktor te općenito ravnopravan politički akter u klasičnom razdoblju Carstva.

2. Europa ranog novovjekovlja i islam

Početak novoga vijeka ujedno je početak europskog uspona na globalnoj sceni. Upravo europska geografska otkrića pokreću ono što zovemo svjetskom povijesti, doba u kojemu je gotovo cijeli svijet povezan u svjetski trgovinski sustav. Sam termin geografskih "otkrića" nailazi na kritike zbog toga što Europljani ne dolaze na puste prostore, štoviše "otkrivaju" neke stare kulture i bogate civilizacije. Također često postoje ranija ne-europska otkrića istog prostora. No bilo da je riječ o plovidbi do Amerike prije Kolumba ili oplovljavanju rta Dobre Nade koje se može pripisati muslimanskim moreplovcima desetljećima prije jednakog uspjeha Portugalaca⁴⁵ europsko postignuće je upotreba takvih otkrića. Činjenica što je 1488. g. Bartolomeo Diaz doplovio do juga Afrike nije toliko značajna za tok svjetske povijesti koliko niz portugalskih trgovačkih postaja koje su

37 Cardini, 2002, 130-1.

38 Matuz, 1992, 44-5.

39 Cardini, 2002, 133.

40 Cardini, 2002, 133-4.

41 Delumeau, 2003, 366.

42 Inalcik, 2000, 197.

43 Zlatar, 1992, 2.

44 Džait, 1985, 23.

45 Duchesne, 2006, 70.

ubrzo osnovane od istočne obale Afrike do obala Perzije, Indije i Malezije.⁴⁶

Slično se može istaći na primjeru tehnologije tiska. Gutenberg nije prvi razvio tisak, slična tehnologija već je postojala u Kini, a početkom XV. stoljeća u Koreji je tiskano nekoliko stotina knjiga. Ipak tisak nije doveo do revolucije na Dalekom istoku koja bi se mogla usporediti s eksplozijom tiskarstva koja je uslijedila ubrzo po Gutenbergovu prvom tiskanom izdanju Biblije. Razloge možemo tražiti u tipu korištenog papira i njegove cijene, primjerenosti pisma za tisak s pomičnim slogom ili u detaljima kao što je korištenje preše s vijkom u proizvodnji vina i njegove primjene u tisku.⁴⁷ Konačno, značajna je činjenica kako usporediva otkrića ili tehnologije nisu dovele do usporedivih rezultata izvan Europe.

Svjetska plovidba postavila je pred Europu brojne "Druge" civilizacije i kolonizirane "druge" te je ključan izvor europskog razmišljanja o sebi. Bijeli, europski čovjek u vlastitom pogledu na svijet postavlja se ispred drugih. Geografskim otkrićima i novim izvaneuropskim kontaktima ne isključuje se položaj starih kontakata, prije svega islama i njegova najistaknutijeg predstavnika Osmanskog Carstva, kao istaknute i bliske ne-Europe. Štoviše, Osmansko Carstvo od kraja XIV. do XVII. stoljeća Europi predstavlja prijatnu, ali i izazov koji treba nadvladati tehnološkim napretkom.⁴⁸ Uprkos geografskim otkrićima islam ostaje bitno "Drugo" u suprotnosti s kojim se je mogao formirati osjećaj posebnosti i europskog identiteta. Orijent ostaje mjesto "najprodubljenijih i najpovratnijih predodžaba o Drugome";⁴⁹ a tako i Osmansko Carstvo zadržava svoj istaknuti položaj, naročito s obzirom da je dobrim dijelom zašlo u Europu.

2.1. Globalni uspon Europe

Uspjeh Europljana u prekomorskim zemljama rezultat je društvenog i gospodarskog razvoja u samoj Europi. Gospodarska i politička konkurencija potakla je europsko otiskivanje na oceane, pri čemu su naravno u prednosti bile države s izravnim izlazom na Atlantski ocean. Njihov gospodarski razvoj omogućio je praktično korištenje geografskih otkrića. Kroz rani novi vijek trgovina unutar Europe u opsegu i važnosti nadmašivala je trgovinu na daleke rute s Amerikom i Azijom.⁵⁰ Ipak, u formiranju europske percepcije sebe same kao izdvojene i naprednije od ostalog svijeta prekooceanska trgovina važnija je od unutareuropske.

Nova ekonomska organizacija obilježena je napretkom kreditnih i financijskih instrumenata, a postavila je pred trgovce nove zahtjeve obrazovanja. Stacionarni trgovci, koji ne putuju sa svojom robom, mogli su se posvetiti intelektualnim interesima te kao mecene poticati umjetnost. Takav razvoj najprije prolaze gradovi sjeverne Italije te su se gradski život i politika odmaknuli od ustaljenih koncepcija vjere i vlasti. Ne čudi stoga što se upravo u Firenzi javlja teoretičar vlasti i autor kakav je bio Machiavelli.⁵¹ Gospodarska promjena otpočeta u takvim okolnostima poprimila je drugačije oblike na zapadu i sjeveru Europe. Proizvodnja i trgovina izmakle su starim cehovskim ograničenjima zapošljavanjem seoskog pučanstva ili pomakom u nove gradove izvan postojećih organizacija. Odličan primjer je napuštanje Brugesa krajem XV. i početkom XVI. st. zbog ograničenja koja je postavljao trgovcima, te razvoj Antverpena koji je postao novo trgovačko središte.⁵²

Tehnološka prednost Europe nije izražena krajem XV. i početkom XVI. st. Dovoljno je usporediti kineske istraživačke ekspedicije Cheng Hoa u Indijskom oceanu između 1405. i 1433. g. s kasnijim portugalskima. Tehnologija plovidbe omogućavala je i Kini i Portugalu ulazak u Indijski ocean. No kineska istraživanja nije poticala želja za širenjem trgovine niti je motivirana mitovima o Indijskom bogatstvu kao što je to bio slučaj s Portugalom. Kineske ekspedicije ubrzo su prekinute, a portugalske je poticala sama Monarhija.⁵³ Kompara-

46 Thompson, 1999, 154.

47 Duchesne, 2006, 82-3.

48 Zlatar, 1992, 11.

49 Said, 1999, 8.

50 Coclanis, 2002, 176.

51 Pirenne, 2005, 343.

52 Pirenne, 2005, 352.

53 Duchesne, 2006, 84-5.

tivno slab u europskom kontekstu, Portugal se okrenuo pomorstvu u potrazi za vojnim uspjesima, prestižem i bogatstvom koje je moglo proizaći iz novog smjera trgovine između Istoka i Zapada.⁵⁴ Upravo je državna podrška i poticaj trgovačkim pothvatima diljem svijeta omogućila kolonijalne uspjehe Europe.⁵⁵ Rivalstvo među europskim državama potaklo je Portugal, Španjolsku te kasnije Nizozemsku, Francusku i Englesku na traženje prilika izvan Europe koje bi im omogućile snažniji položaj među svojim konkurentima. Istovremeno kolonizacija i oceanska trgovina stvara nova područja na kojima europske države međusobno konkuriraju. Antagonizmi unutar Europe djelovali su poticajno na tehnološki i društveni razvoj koji je doveo do globalne dominacije Europe,⁵⁶ a stvaranje kolonija jedan je istaknut oblik tog procesa na svjetskoj sceni.

Kolonizacija na Dalekom istoku i obalama Indijskog oceana uglavnom nije bila temeljena na velikim teritorijalnim osvajanjima, primarni cilj bilo je osnivanje trgovačkih uporišta. Zbog toga osnivanje kolonija nije ovisilo o vojnoj nadmoći. Postojanje vojne nadmoći može se čak dovesti u pitanje, rano vatreno oružje nije bilo dovoljno da bi osiguralo odlučujuću prednost na bojnopolju ako se u obzir uzme brojčana nadmoć domaćeg stanovništva koje kolonizatori susreću.⁵⁷ Važniji su uspjesi kod stjecanja lokalnih saveznika i iskorištavanje prisutnih političkih struktura. Europski kolonizatori zato redovito izbjegavaju otvorene sukobe s lokalnim suparnicima.⁵⁸

Odličan primjer je nizozemska kolonizacija Tajvana, trgovačko uporište osnovano je 1624. g. sa specifičnim ciljem razmjene kineske svile za japansko srebro. Potencijal za proizvodnju šećera, koža i uzgoj riže brzo je uočen, no dovođenje radne snage iz Nizozemske nije bilo isplativo zbog cijene ali i konkurencije koju bi slobodno naselje predstavljalo u trgovini. Stoga su u suradnji s kineskim poduzetnicima nizozemski službenici privukli tisuće kineskih radnika na Tajvan. Nizozemci su kineskim radnicima pružili institucionalni okvir i zaštitu koju kineske vlasti, nezainteresirane za prekomorsku kolonizaciju, nisu bile spremne osigurati. U osnovi, stvorena je kineska kolonija pod nizozemskom upravom.⁵⁹ Primjer nizozemskog Tajvana demonstrira i važnost nepostojanja organiziranog lokalnog otpora. Nizozemska kolonija na Tajvanu izgubljena je kada Zheng Chenggong u svom pokušaju restauracije dinastije Ming stvorio pomorski orijentiranu državu. Tajvan je postao privlačan kao uporište toj moru okrenutoj Kini. Uz pomoć Kineza nastanjenih na Tajvanu lako su 1662. g. istjerani Nizozemci.⁶⁰

Španjolsko osvajanje Meksika predstavlja drugačiji model, cilj je bilo stjecanje teritorija koji je potom organiziran kao posjed krunice. Podvig Cortesa i oko 500 konkvistadora koji su veoma brzo pokorili Astečko Carstvo dobro je poznata, kao i podrška koju su Španjolci pri tome imali kod podanika i protivnika Asteka, među kojima se ističu Tlaxcalteci. Prednost koju su Španjolci imali zbog vatrene oružja te malog broja konja i topova nije mogla pri tome biti vojno odlučujuća, naročito s obzirom na astečku brojčanu nadmoć. Razloge brzog osvajanja koje su malobrojni konkvistadori ostvarili treba tražiti u spretnom pronalaženju lokalnih saveznika i iskorištavanju postojećih slabosti Astečkog Carstva.⁶¹

Nagle i na prvi pogled čudesne uspjehe Europljana u Novom Svijetu trebalo je objasniti. Suvremenici su pri tome posegnuli za religijom. Indijanci do dolaska kršćana nisu poznavali pravog boga, bili su prepušteni vragu koji je ustuknuo pred svetim sakramentima. Kršćani uz pomoć boga koji im je naklonjen zbog širenja prave vjere lako odnose pobjede.⁶² Tako objašnjeni uspjesi u Novom Svijetu djelovali su kao jedan od bitnih faktora u stvaranju osjećaja europske i kršćanske superiornosti, a pružili su moralni okvir i opravdanje Europljanima pri drugim projektima pokršćavanja.

54 Duchesne, 2006, 86.

55 Andrade, 2006, 435.

56 Morin, 1989, 47.

57 Thompson, 1999, 146-7.

58 Thompson, 1999, 150.

59 Andrade, 2006, 430.

60 Andrade, 2006, 446.

61 Thompson, 1999, 160-1.

62 Delumeau, 2003, 360-1.

Globalni uspjeh europske kolonizacije i trgovine nije izravno utjecao na europsku percepciju Osmanskog Carstva. Države koje su ostvarile kolonijalne uspjehe bile su okrenute prema Atlantiku i nisu graničile s Osmanskim Carstvom niti su bile od njega izravno ugrožene. No osjećaj superiornosti proizašao iz kolonijalnih uspjeha obilježio je europsku sliku "Drugoga". Utjecao je i na odnos prema već poznatom Osmanskom Carstvu. Uostalom, zapadnoeuropske države već se u XVI. stoljeću uključuju u sredozemnu trgovinu. To ih dovodi u bliži kontakt s Osmanskim Carstvom, koje je jaka politička i vojna sila, no istovremeno i prostor povoljnih poslovnih prilika.

2.2. Zapadnoeuropske monarhije i Osmansko Carstvo u ranom novom vijeku

Udaljene od prostora ugroženih osmanskim ekspanzijom, monarhije zapadne Europe bile su u prilici drugačije razvijati svoj odnos prema Osmanskom Carstvu nego one koje su se našle na njegovim granicama. Osjećaj opasnosti karakterističan za granične prostore nije postojao izvan izravno ugroženih zona, osim u teološkim i intelektualnim krugovima. Osmansko Carstvo kao jaka državna tvorevina privlačila je pozornost koja se može podijeliti u dva glavna smjera razmišljanja. Putnici, povjesničari i moralisti nastojali su shvatiti Osmansko Carstvo i njegovu društvenu organizaciju. Često se dive Osmanskom Carstvu, te se u XV. i XVI. st. često ističe kako je ono najjača država. S druge strane, Crkva je bila suočena s nevjernikom i neprijateljem kršćanstva no kako je on bio dalek opasnost se nije izravno mogla osjetiti, stoga nailazi na ravnodušnost stanovništva. Mise *contra Turcos* uz podsjećanja na stvarna ili izmišljena zvjerstva neprijatelja te "zvona od Turaka" koja su trebala podsjećati na opasnost nisu bila naročito učinkovita u širenju svijesti o "turskoj opasnosti".⁶³ Situacija u kojoj Osmansko Carstvo ne predstavlja izravnu opasnost omogućila je stavljanje političkih i trgovačkih interesa u prvi plan. Prema potrebi pronalaze se naknadna objašnjenja odnosa prema nevjerniku koji je u suprotnosti sa stavom kršćanske crkve.

Engleski odnos prema Osmanskom Carstvu bio je obilježen trgovačkim interesima, ali i ranim imperijalnim ambicijama. Nema potrebe za političkim savezom, a neprijateljstvo može samo naškoditi engleskim interesima. Stoga se engleski putnici Osmanskim Carstvom redovito predstavljaju kao agenti kojima je cilj bio bolje osobno upoznati to Carstvo i svoja znanja prenijeti kao savjete budućim putnicima i olakšati tok trgovačke razmjene.⁶⁴

Primjer engleskog stava prema Osmanskom Carstvu, istovremeno pragmatičnoga ali i osjetljivog rema kršćanskoj zajednici, korespondencija je Elizabete I. i Murata III. neposredno prije i nakon kapitulacija danih Engleskoj 1580. godine. Trgovačka razmjena naročito je kontroverzna zbog prodaje metala i oružja Osmanskom Carstvu, mogla se interpretirati kao engleska pomoć Osmanskom Carstvu u ratovima protiv katolika. Korespondencija Elizabete I. i Murata III. sustavno zaobilazi religiozne razlike no ističe doktrinarnu sličnosti kao što su ikonoklastička obilježja i odbojnost prema idolatriji za koju se optužuje katolike i naročito papu.⁶⁵ Elizabeta I. u svojim pismima naglašava strogo monoteističko načelo, Sveto Trojstvo predstavlja kao jedan entitet, a potreba obrane prave vjere na koju pozivaju kontinentalni pisci, često prevedeni na engleski, interpretira se kao obrana pred štovateljima ikona.⁶⁶ Također, Elizabeta je trebala trgovinu s Osmanlijama prikazati kao nešto pozitivno za kršćanstvo. Zbog toga pisma predstavljaju upravo katoličanstvo kao glavnu opasnost kršćanskoj vjeri, a povelja "Turske kompanije" izdana 1581. g. izričito je uključivala mogućnost oslobođanja kršćanskih zarobljenika koju otvaraju dobri odnosi s Osmanskim Carstvom. Englesko-osmanska trgovina predstavljena kao pozitivna za kršćansku zajednicu.⁶⁷

Pragmatičnost pristupa pojedinačnog engleskog putnika u Osmanskom Carstvu dobro izražava Blount u putopisu iz 1636. godine. Biskup King u svojem osvrtu na taj putopis izravno hvali Blounta, njegov putopis omogućuje trgovcima da na najbolji mogući način vode svoje poslove u Osmanskom Carstvu.

63 Delumeau, 2003, 373-5.

64 MacLean, 2001, 85.

65 Burton, 2000, 133-4.

66 Burton 2000, 136.

67 Burton 2000, 137.

King spominje tursku okrutnost, ali naglašava i njihovu gostoljubivost prema putnicima.⁶⁸ Takvim pristupom King prenosi neke od uobičajenih stereotipa o Osmanlijama i istočnjacima općenito, konkretno okrutnost i gostoljubivost. Istovremeno spaja negativan pojam muslimana kao nevjernika s poticajem putnicima i prije svega trgovcima. Putopis prema Kingu služi kao odličan vodič za trgovce, a okrutnost koja jest za osudu ne predstavlja opasnost putnicima i nije prepreka poslovnim prilikama. Osmansko Carstvo koje je istovremeno mjesto okrutnosti i tiranije, ali i dobrih trgovačkih prilika te uzor za engleske imperijalne ambicije, temelj je engleskog odnosa prema Osmanskom Carstvu i načina na koji se ono predstavlja.⁶⁹

Drugačija je situacija s Francuskom. Francusko-osmanski odnosi i francuske prezentacije Osmanlija složenije su zbog političkog savezništva i bitnih religijskih razlika. Engleska se već za Henrika VIII. (1509. - 1547. g.) odvojila od papinstva, a za Elizabete I. (1558. - 1603. g.) doktrinarno se udaljila od katoličanstva. Francuska ostaje dominantno katolička te se ne može pozivati na sličnosti doktrina i ikonoklastičku borbu, niti na neprijateljstvo prema papi. Iako takva argumentacija u engleskom slučaju nije naročito uvjerljiva, ipak pruža određeno objašnjenje koje francuskim autorima nije dostupno. Zbog toga su bila potrebna druga objašnjenja dobrih odnosa Francuske i Osmanskog Carstva. Krajem XVI. i početkom XVII. stoljeća javlja se više verzija legende o francuskoj princezi zarobljenoj na moru te predanoj u sultanov harem nakon čega postaje majka sljedećeg sultana. Tako sultan postaje potomak francuske i osmanske dinastije. Priča je obično smještena u XV. stoljeće, a osnovne crte ostaju prilično konstantne iako se imena sultana mijenjaju. Legenda ne služi učvršćivanju legitimiteta jedne ili druge dinastije već kao sredstvo kojim se objašnjava i učvršćuje diplomatske veze između Osmanskog Carstva i Francuske.⁷⁰

Legende o francuskim princezama u sultanovom haremu osmanskog su porijekla, nalaze se kod autora kao što su Selaniki, Pečevi i Evlija Čelebi. Poznate su francuskim ambasadorima u Osmanskom Carstvu, a vjerojatno i nešto šire u samoj Francuskoj. Henri de Gournay, francuski ambasador u Istanbulu od 1631. do 1634. godine prenosi legendu o francuskoj princezi u haremu sultana. Ne izražava sumnju u vjerodostojnost same legende no u svjetlu religioznih razlika Francuske i Osmanskog Carstva ističe kako se ona nije preobrtila. Tradicija kako je prenosi Pečvi tvrdi kako je francuska princeza prihvatila islam. Dimitrie Cantemir, koji je živio u Istanbulu od 1688. do 1710. godine, tvrdi kako legenda nije istinita, njen spomen nije našao ni u jednom kršćanskom izvoru. Dimitrie navodi kako Francuzi u Istanbulu redovito ističu povezanost francuske i osmanske dinastije kako bi osigurali bolji položaj u odnosu na ostale kršćane u gradu.⁷¹ Kako su osmanskog porijekla legende nam ne govore mnogo o francuskim pojašnjenjima dobrih odnosa s Osmanlijama, ali njihova upotreba od strane ambasadora i trgovaca ukazuje na praktični karakter francuskog stava prema Osmanlijama u XVII. stoljeću.

2.3. Osmansko Carstvo kao uzor apsolutizma

Osmansko Carstvo krajem XVI. i početkom XVII. st. zadržava komparativne prednosti u državnom uređenju u odnosu na suvremene europske države. Sultanov dvor u XVI. stoljeću primjer je centralizacije vlasti i uprave. Iako se korijeni kasnijih problema naziru već u tom razdoblju sustav meritokracije i centralizma još funkcionira. Osmanska centralna vlast i sustav sultanovih "robova" proizašao iz devširme poslužio je nekim autorima kao uzor koji bi europski vladari trebali slijediti. Pri tome sama devširma i robovski sustav nije prihvaćen kao pozitivan i ne smatra se primjenjivim u europskim monarhijama. Ropstvo je obilježje "istočnjačkog despotizma".

Vojska Osmanskog Carstva, hrabrost vojnika i visoka disciplina u usporedbi s kršćanskim vojskama XVI. i XVII. stoljeća također je izvor divljenja i pohvala kod kršćanskih autora.⁷² Pohvala osmanske vojske može

68 MacLean 2001, 88-9.

69 MacLean 2001, 87.

70 Isom-Verhaaren 2006, 162-3.

71 Isom-Verhaaren 2006, 175.

72 Cardini 2002, 150.

se u istom tekstu miješati s navodima njene inferiornosti kao što je to npr. učinio Bartol Đurđević u prvoj polovici XVI. stoljeća. U djelu *"Libellus vere Christiana lectione dignus diversus ras Turchorum brevi tradens"* navodi "urođene" slabosti naroda Osmanske vojske, Grka, Egipćana, Azijata i Arapa. No kada osmansku vojsku uspoređuje sa suvremenim kršćanskim vojskama, koje su razuzdanost i raskoš upropastili, ističe prednost na bojnopolju koju osmanska vojska ima zbog izvrsne stege.⁷³ Negativna valorizacija kršćanske vojske u odnosu na osmansku, naročito prema moralnim kategorijama, karakteristična je za žanr govora protiv Turaka. S time je povezan topos osmanskih osvajanja kao božje kazne.⁷⁴ Ispravnost kršćanstva i njegova superiornost islamu ne dovodi se u pitanje. No nužan je povratak kršćanskom moralu i uvođenje discipline u vojsku, što je preduvjet za pobjedu nad Osmanlijama. Što se osmanske vojske tiče posebnu pozornost privlače janjičari kao jaka, dobro opremljena i organizirana stajaća vojska te se uz divljenje javljaju i pokušaji oponašanja kod europskih vladara.⁷⁵

Uzorna disciplina nije obilježje samo osmanske vojske nego i cjelokupnog puka. Europski promatrači tu disciplinu mogu primijetiti na festivalima u Osmanskom Carstvu, najvažniji od kojih su oni povodom obrizivanja sultanovih sinova. Festivali predstavljaju hijerarhiju i moć Osmanskog Carstva, npr. u povorci esnafa - obrtničkih cehova, ali imaju i karnevalske elemente.⁷⁶ Usporedba osmanskih i europskih karnevala olakšana je brojnim sličnostima zbog kojih je moguće kako divljenje tako i izrugivanje pojedinim elementima karnevala "Drugih". Europski promatrači osmanske karnevale u usporedbi s europskima doživljavaju kao uredne i organizirane, izraz discipline ljudi kakve nema u Europi.⁷⁷

Snagu na kopnu prati i pomorska moć Osmanskog Carstva koju europski autori također ističu, no nikada nije bila toliko izražena koliko premoć na kopnu. Situacija nakon velikog pomorskog poraza Osmanskog Carstva kod Lepanta 1571. g., događaja veće simboličke nego stvarne strateške važnosti, izvrstan je primjer osmanske pomorske snage u europskim očima. Lepant je pozdravljen kao čudo na kršćanskoj strani te je uslijedila brojna literatura, knjige, pjesme i letci koji su slavili tu pobjedu.⁷⁸ Ipak ostaje svijest o velikim kapacitetima brodogradilišta u Osmanskom Carstvu. Francuski ambasador već naredne godine izvještava o izgradnji 150 galija kroz samo pet mjeseci. Mletački službenik Gianfrancesco Morosini 1585. g. piše o osmanskoj mornarici kao dominantnoj pomorskoj sili i kapacitetima osmanskih brodogradilišta koja omogućuju izgradnju velikog broja brodova u kratko vrijeme.⁷⁹ No već se javljaju problemi organizacije i financiranja jake mornarice te ne čudi što je Lepant u kasnijoj tradiciji postao ne samo velika pobjeda nego i prekretnica na Sredozemlju.

Isticanje prednosti Osmanskog Carstva nije bez ograda. Uglavnom se koristi kao sredstvo poticanja europskih vladara na poboljšanje sebe i državnog uređenja ili kao jedno od objašnjenja vojnog uspjeha nevjernika nad kršćanima. Također treba istaknuti kako isticanje pozitivnih strana državnog uređenja Osmanskog Carstva ne dovodi u pitanje superiornost kršćanstva nad islamom ili europske kulture nad istočnjačkom odnosno osmanskom. Državno uređenje Osmanskog Carstva Machiavelli opisuje kao apsolutnu monarhiju ovisnu o ropstvu.⁸⁰ Položaj sultana u "Vladaru" uspoređuje s papom zbog nasljednosti institucije i ograničene izbornosti doživotnog vladara. Pri tome ne komentira metodu "izbora" sultana božjom voljom odnosno sukobom između braće i nestabilnosti koja je iz toga proizlazila. Osmanski sultan nije tema Machiavellia, navodi ga kao primjer na kojem iznosi prednost vlasti koja ne ovisi o izravnom nasljeđivanju, ali zadržava tradiciju i kontinuitet.⁸¹ Čvrsta središnja vlast ipak je već kod Machiavellia izraz neograničenog despotizma koji je u suprotnosti s koegzistencijom brojnih europskih država.⁸² Od tada osmanski sustav sultanovih robova zain-

73 Dukić 2004, 36.

74 Blažević 2006, 228-9.

75 Cardini, 2002, 152-3.

76 Faroqhi, 2000, 172.

77 Faroqhi, 2000, 179.

78 Cardini, 2002, 158-9.

79 Grant, 1999, 184-5.

80 Inalcik, 2000, 77.

81 Fontana, 1999, 642.

82 Dainotto, 2000, 176.

teresirao je europske autokrate kao primjer organizacije čvrste centralne vlasti. Pozitivni elementi tog sustava često su ograničeni na praktične probleme vlasti, a negativni proizlaze iz nedostatka legitimne vlasti ili prava uopće. Baudier je 1624. g. istakao metodu obuke mladića proizašlih iz danka u krvi kao dokaz kako su Osmanlije barbari samo po imenu. Rycout je 1688. g. sustav devširme opisao kao dobro odmjeren i promišljen⁸³

Sultana hvali i Tuberon u "*Commentarii de temporibus suis*" na prijelazu XV. u XVI. stoljeće. Bajezida II. opisuje kao uzor vrline izvan kršćanskog svijeta no okružen je pokvarenim dvorom i savjetnicima, što je čest topos i kod opisa kršćanskih vladara. Dijelovi "Komentara" o Osmanlijama tiskani su kroz XVII. i XVIII. stoljeće te tako nailaze na recepciju i nakon vremena svog nastanka.⁸⁴ Sultan kao uzor vrline izvan kršćanskog svijeta kod Tuberona podsjeća sultana kao većeg vladara od kršćanskih u "*Epistola ad Mahometem*" pape Pia II.⁸⁵ Kako je to pismo tiskano i objavljeno nakon 1462. g. ne može se isključiti da je Tuberon znao za njega. Obojica cijene sultana o kojem pišu no postoje bitne razlike. Papa Pio II. sultana izravno uspoređuje s kršćanskim vladarima i postavlja ga iznad njih, što se uklapa u namjenu teksta, posramiti kršćane u borbu protiv nevjernika. Tuberon s druge strane naglašava sultana kao primjer vrline no izvan kršćanskog svijeta te stoga sultana ne može izravno usporediti sa suvremenim kršćanskim vladarima.

Sulejman Veličanstveni sultan je koji ostvaruje najveći utjecaj na Europu. Razlog je opseg osvajanja i moć Osmanskog Carstva u njegovo vrijeme, vremensko poklapanje s reformacijom u Europi, ali i Sulejmanov ugled u samom Osmanskom Carstvu.⁸⁶ Vladavina Sulejmana Veličanstvenog ubrzo je nakon njegove smrti 1566. g. u Osmanskom Carstvu smatrana prošlim "zlatnim dobom" te ga se počinje idealizirati.⁸⁷ Historiografska interpretacija tog razdoblja kao vrhunca osmanske moći nakon kojeg počinje sporo, ali sigurno opadanje u odnosu na europske države ne može adekvatno objasniti slabljenje Osmanskog Carstva. Slabljenje nije bilo očito krajem XVI. stoljeća. Uostalom Sulejmanova vladavina nije prvo "zlatno doba" o kojem piše osmanska historiografija, taj topos postoji i ranije.⁸⁸ No zbog tradicije i promjene odnosa moći između Osmanskog Carstva i njegovih europskih konkurenata od XVII. stoljeća, upravo se to razdoblje učvrstilo kao pojam vrhunca i početka slabljenja Osmanskog Carstva. Važnost smrti Sulejmana Veličanstvenog pridaje i suvremena Europa, dočekana je kao svojevrsno olakšanje. Ponegdje je prate slavlja, no postoji i osjećaj tuge za političkom ličnosti koja je na Zapadu bila predmet fascinacije i pokušaja imitiranja. Predmeti imitiranja su raskoš i ceremonijal Sulejmanova dvora te neki aspekti državnog uređenja, naročito janjičari kao uzorna stajaća vojska XVI. stoljeća.⁸⁹

Nakon reformacije, u svjetlu vjerske netolerancije u Europi posebno zanimljiv postaje osmanski sustav mileta, naizgled skladan suživot različitih religija. Francuski autori XVI. st. prednjače u pronalaženju pozitivnih strana osmanskog uređenja, pa npr. Pierre Belon upravo vjerskom tolerancijom objašnjava ekspanzivnu snagu Osmanskoga Carstva.⁹⁰ Suživot religija javlja se kao jedan od motiva engleskog putnika po Osmanskom Carstvu, Henrya Blounta u njegovom putopisu objavljenom 1636. g. Vjerski sukobi u Europi u vrijeme objavljivanja njegova putopisa i dalje traju. Stoga ne čudi što Blounta kao i ranije putopisice XVI. st. zanima osmanski sustav mileta.⁹¹ Vjerska tolerancija Osmanskog Carstva, bazirana na šerijatu i osmanskom uređenju omogućava veće vjerske slobode nego što postoje u europskim državama XVI. i XVII. stoljeća. Europski autori tom pitanju pristupaju prvenstveno kao mogućem uzoru za europski vjerski suživot te u skladu s time, zato imaju tendenciju pretjerivanja u pohvalama tog aspekta osmanskoga sustava.

Sultan i osmanska vlast često je korištena kao primjer pravednog odnosa prema podložnicima. Na primjer, Iljanović u svojem djelu "*Relatio status Ottomanicae domus, quae officialium constitutionem serviend-*

83 Inalcik, 2000, 85.

84 Dukić, 2004, 21.

85 Cardini, 2002, 133.

86 Cardini, 2002, 153.

87 Faroqi, 2000, 75.

88 Faroqi, 2000, 76.

89 Cardini, 2002, 157.

90 Todorova, 1999, 133-4.

91 MacLean, 2001, 91.

ique conditionem concernit" (Izvjješće o stanju osmanskog dvora s obzirom na sastav službenika i uvjete za izbor u službu) objavljenom u Beču 1679. g. navodi tursku pravednost pri ubiranju poreza od podanika kao i običaj kontrole trgovaca kako se roba ne bi prodavala po višoj cijeni od propisane. Iljanović također hvali i običaj sultana da prurušen ulazi među puk kako bi osobno provjerio provode li se propisi i da li su službenici pravedni.⁹² Iljanović je kasni primjer isticanja snage Osmanskog Carstva te suprotne ocjene postoje već u njegovo vrijeme, pa i nešto ranije. Gradić već 1664. g. u *"De presenti statu Ottomanici imperii"* piše kako se Osmansko Carstvo već dugo nalazi u krizi i nije niti sjena svoje negdašnje moći.⁹³ Također, Iljanovićev pojam Osmanskog Carstva kao pravednoga kasan je primjer takvoga stava, ideja "istočnjačke tiranije" u to vrijeme već dobiva na snazi.

2.4. Od uzora apsolutizma do primjera despotizma

Promjene u europskim opisima Osmanskog Carstva, njegova uređenja vlasti kao i unutrašnje tolerancije iako nisu potpuno odmaknute od stvarnosti uvelike su određeni pozicijom samog autora, njegova političkog i društvenog okruženja kao i dominantne europske misli kojom su okruženi. Tako dok se apsolutizam u Europi tek razvija ili dok je prihvaćen kao najbolji oblik vlasti, Osmansko Carstvo moglo je poslužiti kao pozitivan primjer državnog uređenja. Istovremeno, despotizam Carstva nije zaboravljen, s obzirom da legitimitet vlasti proizlazi od boga, sultan nije mogao biti legitiman vladar u očima kršćana.

Nastupom razdoblja prosvijećenoga apsolutizma i kritike apsolutne vlasti u Europi prije uzorna iako despotska apsolutna vlast sultana u Osmanskom Carstvu nalazi se na meti brojnih kritičara. Postaje izraženo ono "istočnjačko" u osmanskoj vlasti. Istočnjačka okrutnost, nepoznavanje pravde kod muslimana te sklonost despotizmu objašnjenja su vlasti temeljene isključivo na sili, a ne na novom shvaćanju legitimiteta vlasti kakav se javio u Europi. Osmansko Carstvo XVIII. st. već je u opadanju kao politička i vojna sila, a propada i unutrašnji ustroj te se javljaju sve češće zloupotrebe vlasti od raznih lokalnih moćnika. Zbog toga je teško odrediti u kojoj mjeri kritika osmanske vlasti proizlazi iz stvarnog stanja u Carstvu, a koliko je sultanov saraj tek medij preko kojega se upućuju kritike suvremenim europskim vladarima. Rani je primjer Morosini, koji već 1585. g. piše kako sultan sebe smatra moćnijim no što jest, ističe razliku između percepcije turske moći i stvarne moći. Vlast sultana opisuje kao tiraniju, a tiranija je, prema Morosiniju, moguća jer nema plemstva, svi su sultanovi robovi. Promjena percepcije ne proizlazi iz promjena u Osmanskom Carstvu nakon smrti Sulejmana, nego iz nove definicije tiranije, formirane sa primjeru Firence Medicia i primijenjene na Osmansko Carstvo.⁹⁴

Simboli sultanova despotizma i snažne vlasti ostaju prisutni u europskoj literaturi i kada je stvarna moć Osmanskog Carstva već bila na zalasku. Ističe se harem koji nije samo predmet fantazija i žudnje nego i simbol centralne vlasti sultana. Ideja harema uglavnom je formirana u XVII. st. kroz djela autora koji nisu mogli imati pristup u njega. Ipak jednom stvorena slika harema kao mjesta fantazije i požude teško se mijenjala. Uostalom, preciznost iskaza nije bitna ako se "izvjješća" iz harema sakupljena kroz XVII. i XVIII. st. promatraju kao ideološko oružje koje su prosvjetitelji koristili u kritici apsolutističke vlasti Engleske i Francuske XVIII. stoljeća. Harem kao primjer konačnog rezultata neograničenog despotizma, kritika je apsolutnih monarhija u Europi.⁹⁵ Preko harema se istovremeno predstavljao društveni položaj žena u Osmanskom Carstvu i islamskom društvu općenito. Kritika položaja žena postaje sve češća i važnija kroz XVIII. i XIX. stoljeće, služi kao opravdanje europske kolonijalne vlasti nad islamskim društvima.⁹⁶

Reprezentacija Osmanlija kod prosvjetiteljskih autora poprimila je patetične i blago podrugljive tonove. Javila se izraženija kritika "islamske tiranije" kojoj su sklona orijentalna društva, pa tako i Osmanlije. Montesquieu u "Duhu zakona" navodi kako je podložnost tiranskoj vlasti i izravnoj vezi s fatalizmom i prihvaćanjem moći

92 Nikšić, 2001, 74-7.

93 Dukić, 2004, 137.

94 Zlatar, 1992, 16-19.

95 Isom-Verhaaren 2006, 182.

96 Isom-Verhaaren 2006, 183-4.

tipičnim za islam, anti-racionalnu, nasilnu i netolerantnu religiju.⁹⁷ Islam se ponovno suprotstavlja pozitivnim europskim vrijednostima. Racionalnost se izdvojila ispod okrilja religije te postala autonomna, čak i kritička prema vjeri.⁹⁸ Stoga je islam postao primjer antiracionalizma, iz kojeg proizlaze druge negativnosti islamskih društava, potlačenost žena, nasilje i netolerancija. Islam se ne može sam reformirati, zato je vlast Europljana nad islamskim društvima jedina mogućnost za njihov napredak.

Kritika se često odnosi izravno na islam, no kako se on predstavlja kao temelj društva i vlasti tako se može primijeniti i na Osmansko Carstvo, njegovo uređenje i društvo uopće. Rašireno je mišljenje, naročito u XVIII. stoljeću, kako bi se islamska društva mogla kulturno i civilizacijski uzdići pod boljom upravom i pravičnim zakonima.⁹⁹ Takav stav očito odražava potrebu za europskom vlašću nad muslimanima koja bi djelovala kao svojevrsno starateljstvo te im pomogla ostvariti napredak i pravedno društvo. Primjer takvog razmišljanja jest Voltair koji u "Eseju o običajima" islam predstavlja kao simbol fanatizma, antihumanizma i želje za moći. Prema islamu se odnosi podcjenjivački i neprijateljski.¹⁰⁰

Poimanje islamskih društava kao statičnih, nesposobnih da se sama reformiraju pa niti znatno tehnički napreduju, učvrstila je pomoć pri modernizaciji koju Osmansko Carstvo prima u XVIII. i XIX. stoljeću. Komparativno zaostajanje Osmanskog Carstva za državama zapadne Europe u tim stoljećima očito je, no u regionalnom kontekstu Osmansko Carstvo ostaje značajna sila. Vremenski otklon s kojim su nove tehnologije prihvaćane u Osmanskom Carstvu ostaje otprilike jednak u odnosu na ranije razdoblje. Tehnološki ostaje usporedivo sa svojim glavnim konkurentima, prije svega Rusijom i uglavnom naprednije od ostalih islamskih država.¹⁰¹ Ipak brži napredak tehnologije čini isti vremenski odmak u njenom usvajanju izraženijim. Također, Osmansko Carstvo sada je otvorenije i bolje poznato zapadnoeuropskim promatračima. Kritika islamskih društava kao inertnih i nesposobnih za vlastiti napredak stavljaju tehnološko zaostajanje i prijenose tehnologija sa Zapada u novi kontekst.

Modernizacija i reorganizacija vojske koju je provodio sultan Mahmud I. pod velikim je utjecajem francuskog preobraćenika na islam grofa Ahmed-paše Bonnevala. Njegova pomoć bila je važna pri osnivanju inženjerske škole u Istanbulu 1734. g. s ciljem podučavanja modernih artiljerijskih tehnika. On ostaje bitna veza između Porte i Francuske i nakon što je reakcija tradicionalista zaustavila modernizacijske napore te je zatvorena spomenuta inženjersku školu.¹⁰² Takav razvoj uklapa se u ideje o nemogućnosti napretka islamskih država. Osmansko Carstvo izgleda napredak može ostvariti samo uz pomoć stranaca, a i tada ga teško prima ili čak odbija u cijelosti.

2.5. "Osmansko" u europskoj svakodnevici

Kontakti s islamom ostavili su svoj trag u europskoj svakodnevici, naročito nakon što je prošla opasnost od osmanskih osvajanja, a kontakti su postali češći i manje opterećeni neprijateljstvima. Kršćanski trgovci lakše putuju islamskim prostorima nego obrnuto, postoje i muslimanski putnici na kršćanskim prostorima. Izravni kontakt najranije se ostvaruje u Veneciji gdje prvi muslimani-trgovci dolaze već početkom XVI. stoljeća. Isprva su to Egipćani i Sirijci, a kasnije i Osmanlije. "*Fondaco dei Turchi*" otvoren je nakon mira 1573. godine. Češće kontakte veće zanimanja za muslimane i islam, a donekle i simpatija za muslimane u Europi.¹⁰³ Rani kontakti s trgovcima relativno su sporadični te ne ostavljaju veliki trag na europskoj kulturi. U tom smislu značajnija su velika osmanska poslanstva na europske dvorove u drugoj polovici XVII. st., npr. posjeta Kara Mehmed-paše 1665. g. Beču ili Sulejman Age dvoru Luja XIV. 1669. g.¹⁰⁴ Tako se postojeći interes za muslimane spaja s

97 Cardini, 2002, 192.

98 Morin, 1989, 76.

99 Džait, 1985, 29.

100 Džait, 1985, 29.

101 Grant, 1999, 183-4.

102 Cardini, 2002, 179-80.

103 Cardini, 2002, 186-7.

104 Cardini, 2002, 188.

utjecajem na dvorsku kulturu te se preko nje dalje širi. Utjecaji koji se iz Osmanskog Carstva šire u europsku svakodnevnicu prilagođavaju se i mijenjaju te se veza s izvornikom gubi ili ostaje tek površna.

Dobar primjer je kava, gotovo neizbježan dio europske svakodnevice, koji je u Europu ušao preko Osmanskog Carstva. Sam napitak potječe iz Jemena, a azijskim i europskim dijelom Osmanskog Carstva širi se relativno kasno, u drugoj polovici XVI. stoljeća. Kava je brzo postala veoma popularna i raširena, usprkos povremenim pokušajima zabrane ili ograničavanja konzumiranja. Europom je kao napitak proširena tek krajem XVII. stoljeća no brzo se širi. Već sredinom XVIII. stoljeća počinje se uzgajati na Karibima što prekida posredničku ulogu Osmanlija u njenom uvozu.¹⁰⁵ Europski putnici XVI. i XVII. stoljeća izvještavali su o turskom običaju pijenja kave, a sama biljka je kao botanička zanimljivost prisutna već u XVI. st. no početak uživanja napitka nešto je kasniji. Polazna točka vjerojatno je bila Venecija u kojoj su rano prisutni osmanski trgovci. Širenju običaja pijenja kave pridonose istaknutiji događaji, npr. posjeta Sulejman Age Parizu.¹⁰⁶ Naravno, ne može se govoriti o jednoj polaznoj točki ili trenutku kad kava ulazi u europsku modu. Riječ o procesu usvajanja iz više smjerova kroz svakodnevne trgovačke kontakte ili spektakularne događaje povezane s diplomatskim posjetima. No od stvarnog početka pijenja kave zanimljivije su legende o njemu.

Jedna legenda povezana je s drugom opsadom Beča 1683. g. i porazom vojske velikog vezira Kara Mustafe. Prema toj legendi jedan do tada nepoznat vojnik, Franc Georg Kolschitzky iz tabora poražene osmanske vojske donio je nekoliko vreća kave te otvorio prvi kafić na Zapadu. Euforiju pobjede prati i slatko pecivo u obliku polumjeseca, *croissant*, kao simbol pobijedenoj islamu te je postao čest pratitelj jutarnje kave.¹⁰⁷ Ova legenda uvođenje kave u Europu postavlja u kontekst velike pobjede kršćanstva nad islamom. Druga opsada Beča često se uzima kao početak kraja moći Osmanskog Carstva. Tako kava postaje kulturološki ratni plijen pobjednika simboličkim iznošenjem prvih nekoliko vreća iz tabora poražene osmanske vojske.

Postoje primjeri prijenosa osmanskog stila u Europu koji ne prolaze kroz europske adaptacije vlastitim estetskim shvaćanjima, kao što je slučaj s vezenim tkaninama i tepisima. Vezenje tkanina čest je oblik njihova ukrašavanja, a time se bave i žene i muškarci u Osmanskom Carstvu. Osmanske vezene tkanine postale su popularne u Europi, uglavnom u habsburškom dijelu Ugarske i dvorovima jugoistočne Europe u XVI. i XVII. stoljeću.¹⁰⁸ Bitan element unutrašnjeg uređenja osmanskih kuća su tepisi, no oni su i izvojni predmeti na cijeni u Europi. Tepisi su izvoženi na širi prostor nego vezene tkanine pa se mogu pronaći i na slikama europskih majstora, npr. Lorenza Lotta iz sredine XVI. stoljeća. Iako nemaju izvornu funkciju u unutrašnjem uređenju u kojem se ne koristi velik i težak namještaj, ipak su funkcionalni predmeti, postavljani su na podove ili zidove te ih je zbog toga malo sačuvano.¹⁰⁹

Kavu, vezene tkanine i tepihe iz Osmanskog Carstva treba promatrati u kontekstu šireg prihvaćanja istočnjačkog u europskoj modi. Naravno to istočnjačko i osmansko odnosi se na europske ideje o običajima "Drugih", primljene uz bitne modifikacije. "Turski" stil javlja se u odjeći, arhitekturi i namještaju, a predstavlja egzotično i zanimljivo. Dobar primjer pomodnosti stila *à la turque* portret je Madame Du Barry na kojem je prikazana u kostimu sultane sa šalicom kave.¹¹⁰ Europska varijanta "turskog" stila rijetko odgovara izvorniku. Interes za njim proizlazi iz zanimanja Europe za strano i daleko. Osmansko Carstvo i cijelo islamsko područje pri tome nije jedini izvor. Postoji interes za japansko, kinesko, indijsko. Taj fenomen velikim dijelom proizlazi iz domaćeg interesa za svijet koji je Europljanima približen trgovačkim vezama te često otvoren europskoj dominaciji.

105 Faroqi, 2000, 46.

106 Cardini, 2002, 190.

107 Cardini, 2002, 190-1.

108 Faroqi, 2000, 120.

109 Faroqi, 2000, 153-4.

110 Cardini, 2002, 191.

3. Europski identitet

Središnji pojam vezan uz Europu nije konstantan kroz povijest. Kao najranije "europsko" možemo smatrati antičku Grčku ili Rimsko Carstvo, iako je stvarna orijentacija obje civilizacije bila više sredozemna nego europska. Postaju europske tek nakon što su nestale s povijesne pozornice. Rim kao središte kršćanstva postaje vezan s Europom kada i ta religija, dakle s potiskivanjem kršćanstva na isključivo europski prostor do kojega je došlo zbog širenja islama. Kršćanska identifikacija Europe stoga se oblikovala "protiv" islama.¹¹¹ Rim je značajan i za svjetovnu vlast u Europi, upravo zbog veze s kršćanstvom i tradicije "dva mača". Kruna kojom se Karlo Veliki okrunio na Božić 800. godine upravo je kruna rimskog cara, a carstvo koje je predstavljalo ideal vrhovne svjetovne vlasti bilo je nazivano Svetim Rimskim Carstvom.¹¹² Tradicija Rima kontinuirana je u srednjovjekovnoj Europi pa nije bio potreban niti posrednik koji bi je čuvao i od kojega bi se ona mogla preuzeti kada je ponovno postala potrebna.

Tradicija antičke Grčke bila je praktički zaboravljena u Europi no vraćena je u samo središte europske kulture i prihvaćena kao jedan od njenih temelja. Grčka tradicija isprva se vratila posredstvom Arapa na Iberskom poluotoku. Dovoljno je spomenuti Averroesa, arapskog filozofa s kraja XII. stoljeća kao najpoznatijeg prenositelja Aristotela u Europu.¹¹³ Doprinis Arapa grčkoj filozofiji i znanosti uglavnom je zanemaran, oni su smatrani tek prenositeljima. Grčka racionalnost ponovno je postala prihvaćena u Europi, no ona je u savezu s vjerom te služi njenom objašnjavanju. Vrhunac sinteze racionalnosti i vjere rad je Tome Akvinskog.¹¹⁴ Racionalnost neovisna od vjere počela se razvijati u renesansi. Novi val grčkih tekstova i poznavatelja jezika kao i djela antičke Grčke došao je do Europe iz Bizanta. Kod tog prijenosa značajnu ulogu ima pad Carigrada 1453. godine. Osmansko osvajanje Carigrada gurnulo je antičku ostavštinu u Europu upravo u trenutku kada se javila želja i interes za njom. Antička ostavština, od renesanse i humanizma prihvaćena kao temelj europskoga, nije mogla biti predana islamu, tek posuđena dok je Europa prolazila kroz svoje "mračno doba". Stoga uloga Arapa ili Osmanskog Carstva u transferu antičke tradicije nije mogla biti prikazana kao ništa više od čuvanja nečega izvorno europskoga.

Antička Grčka ipak ne pripada samo Europi, prisutna je u islamskoj tradiciji iako se drugačije manifestirala. Slično je s rimskom tradicijom, koja kroz dugo vremena pruža temeljnu legitimaciju, uz božansku naravno, vrhovne svjetovne vlasti no izvor je i moderne pravne teorije. Osmansko Carstvo također polaže prava na rimsku tradiciju, naročito nakon zauzimanja Carigrada odnosno istočnog dijela Rimskog Carstva. Veza Osmanskog i Rimskog Carstva imala je svoj praktični element, na primjer Sulejman je, kao i Justinijan, nazivan zakonodavcem.¹¹⁵ Tradicije antičke Grčke i Rima svakako predstavljaju jedan od europskih temelja, no nisu isključivo europski.

Znanost koja se polako izdvajala najprije iz okvira religije, a zatim i filozofije do XIX. stoljeća omogućila je izravnu vezu znanosti i tehnike.¹¹⁶ Taj fenomen jedinstven je za Europu te je omogućio do tada neviđeni stupanj tehnološkoga napretka Europe u odnosu na ostatak svijeta. Pri formiranju europske autopercepcije nisu bitni razlozi zašto znanosti i tehnika nisu izravno povezani negdje drugdje. Važno je tek da je do toga došlo upravo u Europi. Iako globalnim tehnološkim i znanstvenim razvojem univerzalistička znanost izlazi iz okvira Europe, Europa ostaje ishodište moderne znanosti.¹¹⁷ Sličan put prelazi kršćanstvo, najznačajniji specifično europski fenomen srednjeg vijeka. Kršćanstvo se u novom vijeku širi s europskim geografskim otkrićima te prestaje biti vezano isključivo uz Europu. Kod širenja kršćanstva, kao i moderne znanosti, Europa ostaje ishodište. Stoga i moderna znanost i kršćanstvo, usprkos svojem univerzalističkom karakteru, ostaju važni elementi europskog identiteta. Konkurencijom među europskim državama djelovala je poticajno na mnogim

111 Morin, 1989, 28.

112 Pirenne, 2005, 52.

113 Braudel, 1990, 99-100.

114 Morin, 1989, 62.

115 Cardini, 2002, 153.

116 Morin, 1989, 85.

117 Morin, 1989, 99.

poljima ljudske djelatnosti. Upravo je ta konkurencija bila važan poticaj prekomorskim istraživanjima i trgovini te stalnom tehnološkom napretku. Poticajan karakter konkurencije brojnih europskih država u konačnici je ključan element porasta europskog utjecaja u svijetu i tim putem razvoja zasebnog europskog identiteta.¹¹⁸

Ostaje pitanje kada Europa postaje svjesna sama sebe kao posebnog entiteta. Kršćanstvo je bilo snažan oblik europske identifikacije. Iako se kršćanstvo opetovano dijeli između sebe ipak ostaje jedan od temelja europskog identiteta. Španjolski konkvistadori u Americi ne šire samo Španjolske posjede nego i kršćanstvo. Kršćanska motivacija konkvistadorima je vjerojatno bila bliža od španjolskih državnih ciljeva, naravno uz želju za osobnim bogaćenjem. Unatoč bajoslovnim bogatstvima koja očekuju pomorce glavnina trgovine u ranom novom vijeku ostaje u granicama Europe,¹¹⁹ trgovina je stoga važan element unutaruropskog povezivanja. Ekonomsku povezanost nije mogla pratiti politička povezanost dok je pristup državnom gospodarstvu konkurentski prema drugima. Merkantilističko shvaćanje kako uspjeh jednoga nužno onemogućava uspjeh drugome isključuje blisku povezanosti, gospodarski ili politički. Zbog toga politička povezanost ne prati ekonomsku.¹²⁰ Izvor europskog identiteta stoga nije mogla biti politička ili gospodarska povezanost. Formiranje europskog identiteta moralo je proizaći iz ideologije, bilo vjerske – kršćanstva ili svjetovne kao što je prosvjetiteljski racionalizam.

3.1. Potreba za "Drugim" pri formiranju europskog identiteta

Formiranje bilo kojeg identiteta nužno zahtjeva "Drugog" prema kojem će se on odrediti, češće isticanjem razlika nego zajedničkoga. Osmansko Carstvo istovremeno neeuropsko i u Europi, geografski blisko, ali u osnovi kulturno različito ključna je opreka Europi. Kao takvo važan je element u formiranju europskog identiteta. Islam u procesu formiranja europskog identiteta pri tome se ne smije promatrati kao jedini faktor. Stavu da se identitet Europe formirao posredstvom islama, prvo kao obrambeni grč, kasnije kroz napadačku ekspanziju,¹²¹ treba suprotstaviti i drugačije poglede na stvaranje ideje Europe. Primjer drugačijeg pogleda je Morin: "Moderna Europa se ne stvara u borbi protiv vanjskog neprijatelja, nego u borbi protiv same sebe".¹²² Zajedničko usmjerenje Europe protiv vanjskog neprijatelja postoji samo kao ideal, što izvrsno pokazuje odnos prema Osmanskom Carstvu. Ono je istovremeno predstavljeno kao zajednički neprijatelj i prihvaćen kao koristan politički i strateški saveznik. No upravo taj ideal europskog zajedništva određuje je kao poseban entitet unatoč unutrašnjim podjelama.

Europa se ne diferencira isključivo prema neeuropskim "Drugim". Za formiranje europskog identiteta također su važne razlike unutar same Europe. Podijele kontinenta prate dominantne kulturne i ekonomske odnose. Renesansna podjela može se označiti kao opreka između sjevera i juga. Machiavelli piše o "sjevernim barbarima" koji ugrožavaju civilizirani Apeninski poluotok.¹²³ Prosvjetiteljska podjela Europe preokrenula je odnos sjevera i juga. Jug Europe promatran je kao izvorište europske civilizacije, no prostor koji razvojno zaostaje za naprednijim Sjeverom te poprima neke od "Orijentalnih" karakteristika, egzotičnost, reprezentaciju preko drugoga, čak i despotizam no pomaknut u sjećanje "naše" prošlosti.¹²⁴ Također, u prosvjetiteljstvu do izražaja dolazi i podjela između Zapada i Istoka Europe. Geografski nejasna granica Europe i Azije u XVIII. stoljeću potakla je konstrukciju Istočne Europe kao paradoksa istovremene uključenosti i isključenosti, Europe i ne-Europe.¹²⁵ "Otkrivanje" Istočne Europe nije samo proces pripisivanja izmišljenih ili mitoloških vrijednosti stvarnom prostoru, ključno je povezivanje stvarnih i fiktivnih odlika tog prostora. Binarna opreka istok - zapad

118 Morin, 1989, 47.

119 Coclanis, 2002, 176.

120 Morin, 1989, 109.

121 Džait, 1985, 108.

122 Morin, 1989, 38.

123 Wollf, 1995, 4.

124 Dainotto, 200, 383.

125 Wollf, 1995, 7.

je do kraja XVIII. stoljeća zamijenila opreku sjever – jug.¹²⁶ Unutrašnje podjele bitne su u stvaranju europskog identiteta, no kako se uglavnom koncentriraju na razlike između pojedinih dijelova ne potiču koncept europskog zajedništva. Tek nasuprot “Drugome” koji je definitivno neeuropski, za razliku od nejasnog Istoka Europe, do izražaja dolaze sličnosti različitih europskih prostora.

Prostor na kojem se europsko najizraženije suprotstavlja izvanjskome očekivano je granični prostor. Potreba za europskim ili kršćanskim zajedništvom pred nadiranjem Osmanlija doduše nije prisutna jedino na prostoru “predziđa kršćanstva”, no izvan tog prostora ona nema jednaku snagu niti nailazi na odaziv kao u ugroženim krajevima. Tekstovi o Osmanlijama s graničnih prostora također pronalaze najizraženije opreke između dva svijeta. Također tekstovi nastali na tim prostorima često su upućeni nekom specifičnom vladaru od kojega se očekuje pomoć no i Europi općenito, kao zajednici kršćana. Primjer takvog odnosa je recimo Iljanović, dugogodišnji osmanski zarobljenik koji svoje djelo izdano u Beču 1679. g. s detaljnim opisom osmanskog uređenja s fokusom na vojsku upućuje izravno Leopoldu, ali kod mogućnosti pobjede nad Osmanskim Carstvom iznosi potrebu za slogu među kršćanima.¹²⁷

Osmansko Carstvo kao europsko “Drugo” predstavlja poseban izazov. U svom je klasičnom razdoblju prije XVII. stoljeća ono snažnije od europskih država pojedinačno, ali je i kasnije oslabljeno ipak još uvijek dovoljno snažna država da ne može postati predmet europskog imperijalizma i kolonija. Osmansko Carstvo istovremeno je privlačno i opasno, odnos prema njemu je obilježen isključivanjem i žudnjom, materijalnom, ali i simboličkom.¹²⁸ Osmansko Carstvo je Europi u ranom novom vijeku pružilo snažnog vojnog i političkog protivnika, ali i vjerskog i ideološkog konkurenta iako u vjerskim “dijalogima” kao takvo gotovo nikada nije priznato nego je islam predstavljen kao inferiorna religija koja nije pravi suparnik kršćanstvu. Sličan je pogled s druge strane, jedino što je kršćanstvo za islamske teologe nije nova i degenerirana religija već starija i nadvladana koja teološki i ideološki ne može ugroziti islam, tek predstavljati određenu vojnu i političku prijetnju što izraženije postaje tek s promjenom odnosa snaga između Osmanskog Carstva i europskih država.¹²⁹ Osmansko “Drugo” je u ranome novom vijeku zbog relativnog odnosa snaga temeljno drugačije od dalekoistočnog ili američkog “drugog”. Nije samo različito u odnosu prema Europi nego je i stvarna prijetnja, stoga ne može biti ignorirano. Kontakt s Osmanskim Carstvom naravno nije jedino izvorište europskog identiteta. Ulogu Osmanskog “Drugog” ne treba precijeniti no svakako se ističe zbog posebnosti kojima je obilježeno i kao takvo važna je komponenta u formiranju europskog identiteta.

3.2. Zaključno o osmanskom “Drugom”

Europa ranog novog vijeka putem geografskih otkrića susreće kulture i civilizacije bitno različite od Europske. Pri tome se može postaviti razlika između susreta s onima koji su lako nadvladani i podređeni Europljanima kao što su npr. američki Indijanci i susreta s uređenim državama Dalekog istoka nad kojima nije bila moguća, a u ranom razdoblju europske preookeanske ekspanzije niti tražena, politička dominacija. Ono što je zajedničko američkim i dalekoistočnim drugima jest očita, barem iz europske perspektive, superiornost Europe, njene ideologije i religije te konačno iz toga izvedena superiornost bijelog, europskog čovjeka. Takvi kontakti i percepcije drugih utjecale su na razmišljanje Europljana samih o sebi.

Odnos prema stranom i dalekom u Europi je dvojak, izvor je straha, ali i privlačnosti. Strah može biti posljedica nepoznatog samog po sebi, daljine i opasnog putovanja, ali i rezultat stvarne vojne i političke prijetnje, što je slučaj s islamom u najranijoj fazi kontakta s Europom za arapskih ekspanzija te kasnije dok je Osmansko Carstvo na vrhuncu moći. Strano je također predmet žudnje, bilo da je riječ o bajoslovnim bogatstvima Indije, američkom srebru i zlatu ili trgovačkim putovima prema istoku na kojima se smjestilo Osmansko Carstvo. Motiv koji potiče Europljane na otkrivanje i kontakt s drugima nije samo materijalne nego i duhovne prirode. Vjerski razlozi europskog osvajanja i kristijanizacije američkih Indijanaca može izgledati

126 Wolff, 1995, 356-7.

127 Nikšić, 2001, 9-10.

128 Blažević, 2006, 212-3.

129 Lewis, 2004, 275.

tek kao površno opravdanje želje za bogatstvom i moći, no suvremenici je spas njihovih duša ipak bilo pravedno i Bogu ugodno djelo.

Odnos Osmanskog Carstva prema Europi drugačiji je kako zbog neposredne blizine, ali i političke i vojne moći koja je u klasičnom razdoblju Carstva veća ili barem jednaka europskim državama ranog novog vijeka. Čak i kada Osmansko Carstvo slabi u odnosu na zapadnoeuropske države ipak ostaje snažna i prostrana država. Također, brojne sličnosti uređenja države omogućuju izravnu usporedbu. Superiornost europske kulture i pogotovo religije nije dovedena u pitanje kada se uspoređivala sa osmanskom kulturom i islamskom religijom. No u praksi vojna moć Osmanskog Carstva nije se mogla ignorirati, a politički je postalo dio europske politike, ne samo kao neprijatelj već i kao trgovački partner pa i saveznik. Islam kao religija Osmanskog Carstva nije zanemarena, dapače europski pogled na Osmansko Carstvo obilježen je idejama koje postoje o islamu. Europski odnos prema islamu obilježen je teološkim neprijateljstvom koje prati razmatranja o toj religiji, a čak se prijenosi i na sekularizirana razmatranja kada racionalnost u Europi postiže relativnu autonomiju u odnosu prema religiji.

Osmansko Carstvo je dakle bilo istovremeno religijski različito "Drugo", geografski, ali i brojnim trgovačkim i diplomatskim kontaktima donekle poznato no ipak po mnogo čemu strano. Državno uređenje iako ne identično europskome bilo je dovoljno slično kako bi moglo biti uspoređivano. Isprva kao primjer centraliziranog uređenja države, na primjer kod Machiavellija ili Baudiera. Ističe se disciplina ne samo u vojsci nego i među podanicima Carstva, a uzor je i apsolutističkog uređenja. Kasnije je Osmansko Carstvo postalo primjer despotizma, recimo kod Montesquieua ili Voltaira, a isticane osobine vlasti su istočnjačka okrutnost i nepoznavanje pravde. Autorima je moglo poslužiti za posrednu kritiku apsolutističke vlasti europskih monarha ili za isticanje civilizacijske superiornosti Europe i kršćanstva.

U kontekstu ranih vojnih uspjeha Osmanskog Carstva i kasnije oslabljene no ipak znatne vojne moći posebno je izražen nevjernički karakter neprijatelja i potreba kršćanskog jedinstva pred takvim moćnim i za cijelo kršćanstvo opasnim neprijateljem. To izgleda kao primarni poticaj razmišljanjima o jedinstvu Europe i potrebama za zajedničkim djelovanjem pa preko toga i kao glavni element u stvaranju osjećaja posebnog europskog identiteta i civilizacijskog jedinstva. Ipak pri tome se mora istaknuti praktični neuspjeh protuosmanske križarske ideje u ranom novom vijeku. Praktični neuspjeh organiziranja protuosmanskih koalicija ne proizlazi iz slabosti ideja o europskom ili kršćanskom zajedništvu. Rezultat je realnih političkih i vojnih razmatranja i različitih interesa europskih država. Za formiranje identiteta postojanje ideje zajedništva, naročito ako se može suprotstaviti jednom definiranom suparniku, važnije je od praktičnih rezultata takvog idejnog zajedništva. Opasnost, stvarna ili percipirana, koju Osmansko Carstvo predstavlja u ranom novom vijeku, djelovala je na stvaranje pojma jedne europske civilizacije. Osmansko Carstvo kao opasan i blizak "Drugi" nije moglo biti dovoljno za stvaranje europskog identiteta, no nasuprot njemu taj se identitet mogao iskristalizirati.

Konačno, moderni identitet Europe kakav danas poznajemo nije niti mogao postojati u novome vijeku, fenomen je XX. stoljeća stvoren kada je Europa već izgubila gospodarsku i tehnološku prednost nad ostatkom svijeta. Zapadnoeuropske integracije u drugoj polovici XX. stoljeća formirane su primarno na gospodarskim temeljima, pri čemu je važna politička i vojna suprotstavljenost Istočnoj Europi. No korijene zajedničkog kulturnog identiteta Europe, koji nije ograničen na Zapad kontinenta te se mogao proširiti na Istok, ipak treba tražiti u kulturi i povijesti Europe. Tu do izražaja dolazi pojam europske civilizacije stvoren u novom vijeku kroz globalne kontakte s drugima, ali i u suprotstavljenosti, suradnji i usporedbi s najbližim "Drugim", Osmanskim Carstvom.

LITERATURA

- Andrade, Tonio. "The Rise and Fall of Dutch Taiwan, 1624 – 1662: Cooperative Colonization and Statist Model of European Expansion." *Journal of World History*, 17.4. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2006.
- Blažević, Zrinka. "Osmanistički diskurs kao polje de/stabilizacije kulturnih inskripcija "Drugoga"" Kolo 2. XVI. Zagreb: Matica Hrvatska, 2006.
- Bloch, Marc. *Feudalno društvo*. Zagreb: Golden Marketing, 2001.
- Braudel, Fernand. *Civilizacije kroz povijest*. Zagreb: Globus, 1990.
- Burton, Jonathan. "Anglo-Ottoman Relations and the Image of the Turk in Tamburlaine." *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 30:1, 2000. Duke University Press, 2000.
- Cardini, Franco. *Europe and Islam*. Malden: Blackwell, 2002.
- Coclanis, Peter A. "Drang Nach Osten: Bernard Bailyn, the World-Island, and the Idea of Atlantic History." *Journal of World History*, 13.1. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2002.
- Dainotto, Roberto Maria. "A South with a View: Europe and Its Other." *Nepantla: Views from South* 1.2. Duke University Press, 2000.
- Duchesne, Ricardo. "Asia First?" *The Journal of the Historical Society* 6.1. 2006.
- Džait, Hišam. *Evropa i islam*. Sarajevo: Starješinstvo islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, 1985.
- Delumeau, Jean. *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka): opsednuti grad*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2003.
- Dukić, Davor. *Sultanova djeca : predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar: Thema, 2004.
- Faroqhi, Suraiya. *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*. London: I.B. Tauris, 2000.
- Fontana, Benedetto. "Love of Country and Love of God: The Political Uses of Religion in Machiavelli." *Journal of the History of Ideas*, 60.4. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999.
- Grant, Jonathan. "Rethinking the Ottoman "Decline": Military Tehnology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries." *Journal of World History*, 10.1. Honolulu: University of Hawai'i Press, 1999.
- Inalcik, Halil. *The Ottoman Empire: the classical age 1300. -1600*. London: Phoenix press, 2000.
- Isom-Verhaaren, Christine. "Royal French Women in the Ottoman Sultans' Harem: The Political Uses of Fabricated Accounts from the Sixteenth to the Twenty-first Century." *Journal of World History*, 17.2. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2006.
- Kaser, Karl. *Slobodan seljak i vojnik: rana krajiška društva (1545. - 1754.)*. Zagreb: Naprijed, 1997.
- Lane, Frederic. *Venice: A maritime republic*. Baltimore: The Johns Hopkins University press, 1973.
- Le Goff, Jacques. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Zagreb: Golden Marketing, 1998.
- Le Rider, Jacques. *Mitteuropa*. Zagreb: Barbat, 1998.
- Lewis, Bernard. *Muslimansko otkriće Evrope*. Beograd: Avangarda, 2004.
- MacLean, Gerald. "Ottomanism before Orientalism? Bishop King Praises Blount, Passenger in the Levant." *Travel Knowledge: Euro "Discoveries" in the Early Modern Period*. New York, 2001.
- Matuz, Josef. *Osmansko carstvo*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.
- Morin, Edgar. *Kako misliti Evropu*. Sarajevo: Svjetlost, 1989.
- Nikšić, Boris. *Osmansko carstvo 17. stoljeća očima bivšeg zarobljenika : opis osmanskog dvora i države Nikole Matije Iljanovića*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.
- Opća enciklopedija, svezak 2 s.v. *Evropa*, Josip Šentija, Zagreb 1977.
- Pirenne, Henri. *Povijest Europe od seobe naroda do XVI stoljeća*. Split: Marjan tisak, 2005.
- Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.
- Said, Edward William. *Orijentalizam*. Zagreb: Konzor, 1999.
- Thompson, William. "The Military Superiority Thesis and the Ascendancy of Western Eurasia in the World System." *Journal of World History*, 10.1. Honolulu: University of Hawai'i Press, 1999.
- Todorova, Mariia Nikolaeva. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Čigoja štampa, 1999.
- Zlatar, Zdenko. *Our kingdom come: the counter-reformation, the Republic of Dubrovnik, and the liberation of the Balkan Slavs*. Boulder: East European Monographs, 1992.
- Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe : the map of civilisation on the mind of the Enlightenment*. Stanford, Cal. : University

Press, 1995

The Ottoman "other" in the formation of European identities

Summary

The primary benchmark of medieval relationships between Christianity and Islam are the actual spread of Islam and the subsequent retaliation of Christianity in the form of the crusades. The actual spread of Islam confined Christianity to the European continent and that created a specific bond between Europe and Christianity. The crusades are an important source for the Christian identification in opposing the "others", i.e. Islam. They are also an important foundation in the formation of Europe's relationship with the Ottoman empire.

The geographic discoveries in the beginning of the early modern period gave Europeans the opportunity to come into contact with many communities that were labeled as "others", and they then dominated them economically and politically. The Ottoman empire on the other hand forms a strong opponent who was looked upon with fear and desire simultaneously, and who is placed in the path of important trade routes to the east. The rigid system of government in the Ottoman empire provided a good example for the European states on the path to absolutistic rule. The change in the relationship with the Ottoman empire, though, later altered the view of them as a possibly good example. The change of the European viewpoint of the ideal state is just as much a factor in this change as the weakening of the Ottoman empire. Supporters of the Enlightenment used the Ottoman empire to criticize absolutism in itself, presenting the empire as a negative example of "Oriental despotism".

The Ottoman empire is directly linked to Europe geographically, but it is very different compared to the European states, and that aided the European differentiation of the "Others". Also, the proximity and contrast helps in the comparison of the Christian and Islamic worlds by seeking the specific European differences which would then help form a specific European identity.

Keywords: absolutism, despotism, European identity, Islam, Ottoman empire

Neuspjela transformacija: Drugo u izvješćima Ivana Rattkayja

Autor analizira tri izvješća hrvatskog misionara Ivana Rattkayja oslanjajući se na teorijska polazišta historijske imagologije i paradigme kulturnih transfera. U radu se pokušava pokazati da su esencijalistički etnokarakterološki konstrukti osnova misionareve reprezentacije Drugog. Oni su istovremeni služili kao racionalizacija Drugog te učvršćenje vjerovjesnikova eurocentrizma, a bazirali su se na projekciji antikolonijalne djelatnosti te ekonomskog, društvenog i političkog razvoja indijanskog stanovništva u njihovu etnokarakterologiju. Ipak, ovakva reprezentacija Drugog nije sveprisutna u tekstu, budući da se kosila sa ciljem transformacije Indijanaca. To bi mogao biti razlog Rattkayjeve inskripcije transformacijskog potencijala u etnokarakterologiju indijanskog stanovništva. Taktike pokrštavanja varirale su od iskorištavanja neravnomjernih proizvodnih odnosa kolonizatora i koloniziranih, akomodacije, represije te raznih kulturnih „koncesija“. Indijansko stanovništvo je pokušavalo očuvati kulturni kontinuitet u uvjetima agresivna nametanja europske kulture, a pritom se prije svega koristilo taktikom mimikrije, ali i nasilnim otporom kolonizatoru. Proces kulturnog transfera rezultirao je, naravno, u stvaranju hibridnog kulturnog obrasca. Autor pokušava smjestiti vjerovjesnička nastojanja u kontekst španjolskog imperija te smatra da je misionarstvo imalo konkretnu ekonomsku i političku funkciju u imperijalnom projektu. Misionari su inicirali društvene revolucije u indijanskim društvima čime su pacificirali nemirna područja, disciplinirali stanovništvo i spremali ga za kompleksnije ekonomske zadatke. Ipak, Ivan Rattkay težio je, čini se, potpunoj transformaciji Drugog, što je u suprotnosti sa imperijalnim ekonomskim i društvenim modelom prema kojem je samo djelomična transformacija Drugog prihvatljiva. Ono bi nakon takve transformacije redovito zauzimalo najniže pozicije u socioekonomskoj strukturi zbog konvergencije klasne i kulturne drugosti. Misionarev cilj je stoga bio u suprotnosti sa spomenutim modelom.

Ključne riječi: vjerovjesništvo, transkultracija, mimikrija, Drugo, periferija, španjolski imperij, Tarahumara, esencijalistički etnokarakterološki konstrukt, (anti)kolonijalizam, asimilacija

Uvod

Vjerovjesnik kao posrednik u procesu interkulturene komunikacije predstavlja, po mome mišljenju, veoma zahvalnu osnovu za analizu procesa kulturnih transfera. Njegov odnos prema Drugom u početku je određen njegovim ciljem asimilacije Drugoga. Njegova vjera je *jedina* vjera i on je *mora* prenijeti Drugome. Misionar pritom ne prenosi samo svoju vjeru, već kulturna i ekonomska dobra svoje civilizacije koja predstavljaju neizostavan dio misionarskog pothvata. On često postaje samouvjereni „modernizator“ koji pospješuje socijalne revolucije u „zaostalim“ društvima privodeći ih „civiliziranom“ europskom uređenju. Misionarski projekt može uključivati i suptilne „meke“ taktike kulturnog transfera, ali i izravnu primjenu vojne sile. Cilj je uvijek jasan, a sredstva su rijetko predmet moralne dvojbe koja je eliminirana ciljem potpune asimilacije Drugog. Jedan od najuspješnijih misionarskih projekata bio je isusovački koji je sadržavao navedene elemente odnosa prema Drugom. Ivan Rattkay, hrvatski misionar u Meksiku u drugoj polovici 17. stoljeća, bio je dio golemog nastojanja španjolskog imperija da transformira svoje kolonijalne subjekte u kršćane i Europljane. Pokušat ću analizirati tri izvješća toga hrvatskog isusovca promatrajući određene aspekte njegova odnosa prema indijanskom Drugom koristeći pritom teorijska polazišta historijske imagologije i paradigme kulturnih transfera

te (neizbježno) kategorijalni aparat postkolonijalne teorije. Budući da je misionar prije svega kolonizator ljudi, u prvome dijelu rada, nakon kratke biografije i opisa izvora, analizirat ću Rattkayjevu reprezentaciju Drugog u formi etnokarakteroloških konstrukata koji služe kao racionalizacija Drugog¹ i istovremeno potvrda validnosti i univerzalnosti vlastite ideologije. No, statički, etnokarakterološki imagemi bazirani na konceptu fiksnih i čistih identiteta „omekšani“ su inskripcijom transformacijskog potencijala u etnokarakterologiju indijanskoga stanovništva. Bavit ću se i taktikama asimilacije koje primjenjuje Ivan Rattkay, a koje variraju od iskorištavanja neravnopravnih ekonomskih odnosa kolonizatora i koloniziranih, fokusiranja na novorođenčad i mlađu populaciju, do represije pomoću autohtonih suradnika i priželjkivanja Leopoldovih trupa na meksičkom tlu. Rattkayjevoj asimilacijskoj djelatnosti suprotstavim ću taktike kulturne rezistencije koje primjenjuje Drugo. Problemizirat ću i Rattkayjevu djelatnost u kontekstu španjolskog imperijalnog projekta. Pokušat ću propitati konkretne materijalne ciljeve imperija i ulogu misionarskog projekta u njihovu ostvarivanju, a Rattkayjevu djelatnost promatrat ću između polova kolonijalizma i antikolonijalizma.

Biografija Ivana Rattkayja

Rekonstrukcija Rattkayjeve biografije na temelju dostupnih izvora nepotpuna je i nesigurna, kao i većina biografija. Samo su neki dijelovi Rattkayjeva života osvijetljeni izvornom građom u dovoljnoj mjeri da je rekonstrukcija relativno jednostavna i prilično pouzdana (koliko rekonstrukcija to uopće može biti). Biografija Ivana Rattkayja, koju Mijo Korade iznosi u uvodnoj studiji, uglavnom je utemeljena na sekundarnoj literaturi, ali i na korištenju ključnih izvora za rekonstrukciju Rattkayjeva života, posebice njegovih misionarskih aktivnosti. Rekonstrukciju omogućuju austrijski katalozi, razna pisma i dnevnici drugih misonara (Neumann, Kino, Gertl), zatim meksički katalozi te, naravno, pisma i izvješća samog Rattkayja. Iako je u literaturi bilo određenih neslaganja o Rattkayjevu obrazovanju u isusovačkom redu, izvori daju dosta informacija na temelju kojih se može dati prilično zaokružen prikaz o tome dijelu Rattkayjeva života. Ove informacije veoma su važne za moju analizu jer, kao što ističe Stephen Greenblatt, obrazovanje i klasna pozicija umnogome određuju odnos prema Drugom. Problematični su pak izvori o Rattkayjevoj misionarskoj djelatnosti. Dok se analizom izvora može pretpostaviti u kojim je misijama Rattkay djelovao, izvori su prilično nedorečeni i „škrti“ što se tiče opsežnije analize njegova djelovanja u Meksiku.

Problem leži prije svega u činjenici da su sama Rattkayjeva izvješća jedan od dva glavna izvora o njemu samome. Za vrijeme svog boravka u Meksiku Rattkay je napisao tri izvješća (u periodu 1680. - 1683.). Prema Konstitucijama reda, obavezno je bilo voditi dnevnik važnijih događaja, a pravilo se posebno primjenjivalo na misionare koji su trebali izvještavati poglavare o stanju u svojoj misiji kao i općenito o području na kojem su djelovali². Izvješća su bila veoma važna za poticanje mlađih članova reda što ističe i sam Rattkay³. U tome smislu logičan je i završetak trećeg izvješća u kojem Rattkay završava propagiranjem misionarskog rada na području Tarahumare⁴. Valja spomenuti i početak drugoga izvješća u kojem Ivan Rattkay izražava zahvalnost Bogu zbog toga što ga je odabrao kao misionara svjestan da piše Nicoli Avanciniju, provincijalu Austrijske pokrajine, koji mu je dodijelio tu čast⁵. Osjećaj odgovornosti prema nadređenom poticao je Rattkayja na fabrikaciju svojeg misionarskog djelovanja (što ću pokazati kasnije). Izvješća su sadržajno i stilski nekoheretna

1 U susretu s Drugim ugrožen je eurocentrizam kolonizatora budući da Drugo uvijek predstavlja izazov „ispravnosti“ europskog načina života obzirom da samo postojanje Drugog relativizira univerzalnost europskog društva. Kolonizator stoga pristupa reduktivnom „čitanju“ Drugog iz perspektive vlastite kulture i time obezvrjeđuje Drugo i održava stabilnost iluzije u univerzalnom europejstvu. Greenblatt, 1990, 21.

2 Rattkay, 1998, 41.

3 „...odlučio sam kao prvo da ću u zahvalnosti za svoj redovnički odgoj svojoj ljubljenoj majci Austrijskoj provinciji zapisivati ono što bi Družbi moglo biti na ponos i utjehu, da to bude poticaj revnosti u djelima ljubavi i da umnoži pobožna nastojanja oko pomoći bližnjih.“ Rattkay, 1998, 153.

4 „I na kraju konačno: U Sjevernoj Americi sveukupno ima 80 misija. Eto jako širokog polja za vršenje djela ljubavi, za predanje samoga sebe Bogu na pomoć dušama....Šteta što se tako malo pisalo o ovim misijama, o tako rodnome polju u pridobivanju duša.“ Rattkay 1998: 233. „O, kad bi barem došli ti anđeli [tj. misionari, M.M] ovomu rastrganomu, razbacanomu narodu! Evo ovdje prebogotoga polja za tumačenje Božje riječi.“ Rattkay, 1998, 235

5 Rattkay, 1998, 127-129.

te sadrže određene kontradikcije. Pisana su u prilično teškim uvjetima. Iz trećeg izvješća može se iščitati u kojem je vremenskom periodu izvješće pisano. Mijo Korade istaknuo je u uvodnoj studiji da Ivan Rattkay na drugoj stranici rukopisa navodi dataciju, „prošle 1681. godine“, dok peta stranica rukopisa nosi oznaku vremena „ovoga tjedna, 17. rujna 1682.“⁶. Budući da je pismo datirano 20. ožujka 1683., očito je da je izvješće pisano tijekom dužeg vremenskog perioda. Dug period nastajanja izvješća uz teške uvjete u misiji koji su, kao što sam Rattkay naglašava⁷, onemogućili pisanje koherentog i preglednog izvješća sugeriraju nedostatak kontrole nad tekstem budući da su novi sadržaji dodavani u prilično udaljenim intervalima. Na ovakav zaključak upućuje i nedostatak interpunkcija koji obilježava sva izvješća. Rattkay se u svojim izvješćima nastoji prikazati kao veoma pouzdan izvor podataka. Naglašava da je izravno svjedočio događajima koje prenosi⁸ te da će ih iskreno prenositi, a informacije iz druge ruke redovito su popraćene ocjenom izvora podataka⁹ čime je naravno želio stvoriti sliku o sebi kao iskrenom i pouzdanom izvoru informacija.

Drugi ključan izvor o Rattkayjevoj misionarskoj djelatnosti nekrolog je Josepha Neumanna, misionara iz Rattkayjeve provincije koji je također djelovao u Tarahumari. Nekrolog je datiran 12. siječnja 1684., a upućen je tadašnjem generalu Reda Karlu de Noyelleu. Za razliku od Rattkayjevih izvješća, nekrolog je obilježen koherentnošću i preglednošću. Neumannov nekrolog omogućuje premošćivanje određenih kontradikcija u Rattkayjevim izvješćima te općenito doprinosi osvjetljavanju aspekata Rattkayjeve djelatnosti u Tarahumari koja se ne nalaze u njegovim izvješćima. Iako Neumann daje pomalo idealiziranu reprezentaciju Rattkayjevih aktivnosti, nekrolog je relativno kvalitetan izvor o Rattkayjevu vjerovjesništvu u Tarahumari. Joseph Neumann otvara prostor za spekulacije o Rattkayjevu mučeništvu. U pismu Franzu Stowasseru, češkom misionaru, datiranom 1686. godinom, Neumann navodi kako mu je starica u njegovu selu povjerila da ga Indijanci u njegovoj misiji planiraju ubiti ako im nastavi zabranjivati pijanke. Starica je dodala kako je zbog istog razloga otrovan Ivan Rattkay. Mijo Korade zaključuje kako informacije o Rattkayjevoj „bolesti“ te sukob misionara i Indijanaca zbog misionareva nametanja novih normi ponašanja upućuju na „veliku vjerojatnost da je ženin iskaz bio istinit“¹⁰. S druge strane, Korade smatra da bi se također moglo raditi o pokušaju manipulacije Neumannom. Osobno sam sklon misliti da je Rattkay bio otrovan, ali radi se o pukoj spekulaciji koja je u potpunosti neproverljiva. Ivana Rattkayja ne možemo dakle smatrati mučenikom (iako ga sam Korade naziva mučenikom, bez obzira na rezervu koju je iznio, a nalazi se i u isusovačkim popisima mučenika¹¹). Ovaj primjer upućuje i na još jedan problem izvora o Rattkayjevoj djelatnosti u Meksiku. Raspoložemo, naime, samo jezičnim reprezentacijama kolonizatora, dok nam indijansko stanovništvo nikada ne predstavlja sebe. Kolonizator konstruira svoju reprezentaciju umjesto Indijanaca. Iako se reprezentacija kolonizatora može djelomično „probiti“, taj je nedostatak ipak nenadoknadiv i ne može ga kompenzirati kvaliteta interpretacije (posebice stoga što su i reprezentacije kolonizatora kojima raspoložemo rijetke).

Ivan Rattkay kao obrazovani hrvatski plemić iz poznatog plemićkog roda koji je dao istaknute vojne i crkvene ličnosti (uključujući tri isusovca) i pripadnik isusovačkog reda predstavlja idealan primjer istraživanja fenomena reprodukcije europske religije i civilizacije. Rođen je 1647. u Ptuju. Kao mladić služio je kao paž cara Lepolda I. Za vrijeme boravka na dvoru završio je isusovačku gimnaziju da bi 1664. pristupio isusovačkom novicijatu. Nakon dvije godine odlazi u Graz da bi ondje tri godine studirao filozofiju. Na kraju studiju branio je javno teze iz cjelokupnog silabusa. Takav privilegij davao se u većini slučajeva najuspješnijim studentima¹². Od 1672. do 1678. studira teologiju u Grazu te i nju završava iznimno uspješno opet dobivši privilegij koji se dodjeljivao najboljim studentima. Završetak studija omogućen mu je tzv. „velikom činom“, tj. javnim ispitom

6 Rattkay, 1998, 42.

7 „...neka bude dosta [odnosi se na opis običaja i opis zemlje, o.p.M.M] makar je ukratko izneseno i ne baš pažljivo ili poredano i povezano pravim redom, osim opasnosti o kojima će se govoriti uza same misije. Ni vrijeme nije dopustilo da sve baš u potankosti i kako valja opišem.“ Rattkay, 1998, 211.

8 „...onako kako sam vidio svojim očima i bez prigovora moga posvjedočiti.“ Rattkay, 1998, 97.

9 „Ovime sada u otvorenoj ću i prirodjenoj iskrenosti ukratko izložiti, koliko mognem, sve što sam osobno mogao vidjeti ili od vjerodostojnijih ljudi čuti.“ Rattkay, 1998, 153.

10 Rattkay, 1998, 40.

11 Rattkay, 1998, 39-40.

12 Rattkay, 1998, 10.

iz skolastičke teologije i filozofije. Zaređen je 4. travnja iste godine. Određen je za profesora etike u Linzu, ali iste godine ukazala se mogućnost misionarenja u „Zapadnim Indijama“. Prilika je bila time značajnija što su španjolske vlasti sve do sredine istoga stoljeća veoma rijetko prihvaćale misionare izvan Španjolske bojeći se ugrožavanja njihovih kolonijalnih interesa, s time da je postojao poseban animozitet prema misionarima iz „njemačkih“ područja¹³. Rattkay je, uz još petoricu članova reda, izabran za misionara iz austrijskih zemalja, sudjelujući time u prvoj većoj skupini vjerovjesnika poslanih iz njegove provincije (jedinica u upravnoj podjeli isusovačkog reda)¹⁴. Na primanju kod cara Leopolda I. dobio je sliku s ispisanim kraljevim željama za uspješno misionarenje te povrh toga 100 zlatnika više od ostalih misionara koji su dobili 200 zlatnika. Car je također naglasio da mu Rattkay piše ako mu što bude potrebno u njegovoj prozelitističkoj djelatnosti. Misionari su zakasnili na polazak španjolske flote, te su je mogli vidjeti kako se udaljava dok su se oni približavali Cadizu. Rattkay je zbog te nepredviđene okolnosti krenuo za Ameriku tek 1680. (španjolska flota je samo jednom godišnje isplivala za Ameriku). I sljedeći pokušaj odlaska obilježen je poteškoćama (brod na kojem je trebao krenuti stradao je u brodolomu), ali Rattkay je ipak uspješno nastavio prema Americi. U Vera Cruz stigao je u rujnu iste godine. Sljedeći mjesec Rattkay je stigao u glavni grad, odakle je poslan u misiju kod Indijanaca Tarahumara. Dok je boravio u misiji Yepóreman, naučio je „tarahumarski“ za mjesec dana. Njegova prva misija bila je Tutuaca. No, Rattkay se teško nosio s uvjetima života u prvoj misiji te je uskoro opozvan. Nakon odmora od iscrpljenosti, Rattkayju je povjerena misija Jesús Cárchic u kojoj su uvjeti rada bili znatno lakši. Njegova misionarska djelatnost okončana je smrću u prosincu 1683. godine.

Esencijalistički etnokarakterološki konstrukti

Rattkayjeva reprezentacija Drugog determinirana je njegovim ciljevima kristijanizacije i europeizacije. Pritom europska civilizacija predstavlja apsolutni referentni okvir. Drugo je reprezentirano iz perspektive detekcije postojećih „civilizacijskih“ karakteristika koje su u Rattkayjevu tekstu posve naturalizirane kao univerzalne karakteristike svakog društva te potencijalima buduće kristijanizacije i europeizacije. Drugim riječima, posebnost Drugog je reducirana, iako ne posve eliminirana, u odnosu na europski ideal. Drugo postoji samo kao, riječima Tzvetana Todorova, „nesavršeno stanje sebstva“¹⁵ dok istinsko Drugo zapravo ne postoji. Za Rattkayja drugost znači prije svega nedostatak europskog, praznina koja će biti popunjena zahvaljujući blagotvornim misionarskim aktivnostima. Njegov eurocentrični „refleks“ posebice je očit u etnokarakterologiji Indijanaca Tarahumare. Esencijalistička etnokarakterologija predstavlja osnovni hermeneutički ključ Rattkayjeva „čitanja“ Drugog. U njoj možemo prepoznati projekciju specifične historijske dinamike tarahumarskog prostora u mistifikatorsku esencijalističku reprezentaciju karakternih osobina stanovništva, a koja služi kao racionalizacija drugosti te istovremeno kao daljnja stabilizacija vlastite ideologije.

Valjalo bi se osvrnuti na nekoliko etnokarakteroloških konstrukata koji ukazuju na eurocentričnu strukturu Rattkayjeva imaginarija. Rattkay reprezentira indijansko stanovništvo kao, primjerice, divlje, nezahvalno, drsko, izdajničko, lijeno, zlobno i nestalno. Veliki dio navedenih karakteristika odnosi se na projiciranje antikolonijalne djelatnosti indijanskog stanovništva na njihovu esencijalističku etnokarakterologiju. Primjerice, divljaštvo Indijanaca koje Rattkay često spominje označava, naravno, nedostatak „civiliziranog“ života općenito, ali u kontekstu vjerovjesništva ono znači i otpor misionarskim nastojanjima koja su onemogućena „divljaštvom“ Indijanaca¹⁶. Antikolonijalna aktivnost Indijanaca usmjerena ka očuvanju kulturnog integriteta (ali i stjecanju materijalne dobiti)¹⁷ u Rattkayjevoj reprezentaciji tumači se kao manifestacija njihova „divljačkog“ karaktera. Iza divljaštva krije se otpor kolonizatorima. Nezahvalnost Indijanaca, zbog

13 Njemačke zemlje, austrijske zemlje te Češka. Rattkay, 1998, 13-14.

14 Rattkay, 1998, 14.

15 Todorov, 1999, 42.

16 „Budući pak da su od Guadiane prema sjeveru Indijanci divljiji, time je i opasnost mnogo veća.“ Rattkay 1998: 129. „U nedjelju smo između Bocasa i Zape prešli preko brježuljka na kojem su prijašnje srijede divlji Tobosi zadavili petero ljudi.“ Rattkay, 1998, 131.

17 Nekada se jednostavno radi o razbojništvu, ali koje i dalje ima subverzivni, antikolonijalni efekt. Razbojništvo i antikolonijalna djelatnost nisu nimalo suprotni. Dapače, ponekad su neodvojivi.

koje Rattkay često lamentira,¹⁸ izraz je pak neprihvaćanja „dara“ kršćanstva koje misionari velikodušno nude indijanskom stanovništvu. Istaknuo bih i da je Rattkay materijalno pomagao stanovnike svoje misije koji nisu izravno odgovorili prihvaćanjem kršćanstva, čime bi se prema Rattkayjevu shvaćanju uspostavio reciprocitet¹⁹. Njegovanje i očuvanje vlastite vjere iz Rattkayjeve perspektive postaje nezahvalnost jer postoji samo jedna vjera. Drskost koju Rattkay pripisuje Indijancima također je vezana uz njihove strategije otpora²⁰. Budući da je jedina prihvatljiva reakcija na misionarske aktivnosti prihvaćanje kršćanstva, svako suprotno ponašanje nedopustivo je. Indijansko stanovništvo zamislivo je isključivo kao pasivni primatelj kršćanstva i europskog načina života. Dapače, Rattkay će slijedom iste logike optužiti Indijance za izdajstvo, potpuno zanemarujući činjenicu da se transfer europske kulture vrši nasilnim sredstvima. Kada je riječ o antkolonijalizmu, Rattkay nije iznimka već zapravo zastupa uvriježen isusovački stav. Jonathan Wright primjećuje kako se isusovcima „činilo nepojmljivim da bi bilo tko propustio jedinstvenu priliku da prihvati jedinu, pravu vjeru, te da se odrekne idolatrije i praznovjerja“²¹.

Ekonomska i politička organizacija Indijanaca također se projiciraju u etnokarakterologiju. Radna etika veoma je istaknuta tema u Rattkayjevim izvješćima. Kod Indijanaca Tarahumare, Rattkay naglašava upravo lijenost kao najveći nedostatak.²² Opet se primjećuje negacija Drugog kao samostalne vrijednosti. Na društvo koje se temelji na potpuno drugačijim ekonomskim osnovama projiciraju se ekonomski odnosi europskog društva (koji se, naravno, smatraju univerzalnim). Zbog nedostatka „intenzivne“ ekonomske aktivnosti Rattkay Indijance naziva lijenima²³. Sličan princip projekcije europskih društvenih odnosa možemo naći u Rattkayjevim opaskama o nedostatku autoriteta u indijanskom društvu. Rattkay objašnjava nedostatak autoritativnih normi u indijanskom društvu njihovom iracionalnom ljubavlju prema mlađim naraštajima pri čemu usporedba sa životinjskim svijetom možda djelomično reflektira Rattkayjevu klasifikaciju Indijanaca na evolucijskoj ljestvici: „Poglavica se boji podanika, otac sina, majka kćeri...luđački ih vole, poput majmuna koji će zadaviti svoj mladunčad prejako ih stižući u zagrljaj“²⁴. Društvo bez izrazitije socijalne diferencijacije s minimalnom potrebom za kompleksnijom društvenom organizacijom koja bi iskoristavala ljudske resurse reducira se na odsutnost struktura vlastitog društva, koje predstavlja normativni ideal kojemu treba težiti.

Spomenuti primjer upućuje na problem stabilizacije vlastite ideologije reduktivnim odnosom prema Drugome. Teško je ne složiti se s tvrdnjom Stephena Greenblatta koji smatra da je u susretu s Drugim ugroženo niz pretpostavki stabilnosti eurocentrizma. Drugost Indijanaca ideološki je izazov univerzalnosti europskog načina života. Rattkay je stoga suočen s potencijalnom relativizacijom vlastite kulture. Njegova reakcija nije preispitivanje vlastite ideologije, već upravo suprotno: Rattkay grozničavo ustraje na univerzalnosti kršćanstva i europskog načina života. Drugačije postupanje imalo bi katastrofalne posljedice na stabilnost eurocentrizma. Uz održavanje stabilnosti vlastite ideologije, imperijalni diskurs konstruira Drugo kao bezvrijedno i iz aspekta opravdavanja vlastitih kolonizatorskih pothvata usmjerenih ka uništenju Drugog. Iz te perspektive uputno je sagledati Rattkayjev stav prema Španjolcima koji su odraz europskog ideala i predstavljaju binarnu opreku indijanskom stanovništvu. Njih se u tekstu spominje relativno rijetko, ali njihovo pojavljivanje redovito je popraćeno pozitivnim aksiološkim atributima ili implikacijama, dok su negativne karakteristike potisnute

18 "Onamo odmah sljedeće noći dođe otac Belgijanac...a što prije i mi ostali kako ne bismo od nezahvalnika bili napadnuti i predani smrti." Rattkay, 1998, 161.

19 Josip Neumann donosi ovaj podatak u nekrologu Ivanu Rattkayju: "Sva je njegova skrb gotovo isključivo bila zauzeta dobrotvornim prema Indijancima i pribavljanjem onoga što im je bilo potrebno u hrani i odijevanju. Na to je trošio velik dio milostinje koja je iz državne blagajne bila doznačena za njegovo uzdržavanje." Rattkay, 1998, 259. Zanimljivo, i Neumann smatra Indijance nezahvalnima. Samo dvije rečenice nakon posljednje citirane iznosi sljedeću ocjenu: „Taj pak vrlo nezahvalan [moj kurziv] narod malo je utjehe donosio svome ocu, toliko spremnom da čini dobro.“ Rattkay, 1998, 259. Neumann ovime neizravno potvrđuje da se za materijalnu pomoć očekivalo prihvaćanje kršćanstva.

20 "...prije dvije su godine tamošnji stanovnici [tj. stanovnici Novog Meksika] pokušali s pobunom u okrutnoj drskosti i zločinačkom izdajstvu." Rattkay, 1998, 157.

21 Wright, 2006, 128.

22 „Glavna im je od svih mana lijenost.“ Rattkay, 1998, 189.

23 Todorov je istaknuo ovaj problem kod Kolumba. U njegovu slučaju drugačiji sustav razmjene nije prepoznat, a njegov fiktivni nedostatak preveden je u divljački karakter stanovništva: „...a different system of exchange is for him equivalent to the absence of system, from which he infers the bestial character of the Indians.“ Todorov, 1999, 38.

24 Rattkay, 1998, 191.

vjerojatno stoga kako bi se zadržala iluzija čistog europskog modela²⁵. Španjolci su donekle antipod Tarahumaraca te učvršćuju eurocentričnu ideologiju Ivana Rattkayja. Tarahumarci su pak protuteža europskom idealu u Rattkayjevu imaginariju. Iz reprezentacije Indijanaca Tarahumare stoga se mogu iščitati Rattkayjeve tjeskobe o integritetu europskog društva.

Granice jezuitske moralne filozofije

Tjeskoba o integritetu europskog društva najjasnije se očituje na moralnom planu. U Rattkayjevu diskursu indijansko je stanovništvo obilježeno teškom moralnom devijacijom. Posebice ga užasava slobodna seksualnost koja može poprimiti incestuozne forme; Rattkay pritom opet podsjeća adresata na animalnost Indijanaca: „Neki izgubivši prisebnost upadaju u svaku putenu opačinu. Kći nije sigurna od oca ni majka od sina. Niti se tu razlikuje srodstvo ili osobe, nego kao životinje svi izmiješani udovoljavaju pohoti“²⁶. Susret s moralno slobodnijim životom iz europskog aspekta nije bio samo apstraktna devijacija od „ispravnih“ moralnih načela, već i realna kušnja za Rattkayjeve moralne principe. Rattkay daje do znanja da je njegov etički integritet bio ugrožen (ne možemo znati je li ga izgubio).²⁷ Ističe cijeli niz kršenja moralnih normi, a njegova osuda ponašanja indijanskog stanovništva implicira inherentan afinitet Indijanaca moralnoj devijaciji²⁸. No, Rattkayjeva osuda indijanskog stanovništva zapravo je u suprotnosti s jezuitskom moralnom filozofijom. Rene Füllöp Miller pokazuje kako prema isusovačkoj moralnoj filozofiji ne postoji grješna radnja sama po sebi, već svaka radnja poprima svoj etički karakter isključivo preko svjesne namjere²⁹. Nadalje, kako bi se određena radnja mogla prosuditi s moralnog aspekta, dva osnovna uvjeta moraju biti zadovoljena: razum mora biti u poziciji prosuditi radnju u odnosu na moralni zakon, a vršitelj radnje mora biti u situaciji provođenja svoje slobodne volje³⁰. Rattkay je kao veoma obrazovan isusovac bio svjestan navedenih principa, ali sam ih ne primjenjuje u slučaju Indijanaca Tarahumare. Rattkayjeva moralna filozofija može funkcionirati u europskome okolišu, ali njeni principi nestaju u interakciji s Drugim. Upravo su ovdje najočitiji razmjeri negacije Drugog u Rattkayjevu diskursu. Demontažu identiteta Rattkay promatra kroz prizmu jedne i jedine europske stvarnosti, a kaotičnoj fluidnosti liminalnog³¹ suprotstavlja iluziju stabilnosti identiteta te isključivo pristupa Tarahumarima prema europskim moralnim kriterijima. Čini mi se također da Rattkay ne upada samo u eurocentrično nijekanje Drugog, već možda okamenjuje koncept čistog identiteta kako bi sačuvalio fikciju nepovredivosti vlastita europejstva koje ugrožava iskustvo liminalnog povezano s relativizacijom moralnih načela.

Obrat u „čitanju“ Drugog

No, nasuprot stabilnosti identiteta i etnokateterološkoj racionalizaciji ekonomsko-društvenog, kulturnog i političkog razvoja Indijanaca, Rattkayjev diskurs pruža mogućnost iščitavanja relativne nestabil-

25 „Pred očima nam je bilo stanje tolikih kršćana koji ondje žive, tolikih Španjolaca koji su zauzeti za svoj spas.“ Ibid., 163.

26 Ibid., 193. Slično i kasnije: „Naročito su se prepuštali putenim prorocima. Većina ih je imala više žena.“ Ibid., 207.

27 „Već samo to što se nalaze među njima [misli se na misionare, o.p.M.M.]-kolike povezanosti s Bogom treba da sve strpljivo podnose, kolike ljubavi Bogu da gledajući takove poroke i živeći s onima koji tako slobodno griješe, u tisuću prigoda da uvrijede Boga, sami ne pogriješe protiv Vrhovnoga Veličanstva, ne izgube redovničkog duha i težnje za savršenstvom.“ Ibid., 201. Alkoholizam i posebice seks vjerojatno su bile najveće kušnje.

28 „Za njih je zato blaženstvo prepustiti se proždrljivosti i robovanju puti, spavati, dangubiti, lunjati, uznemiravati konje, opijati se...Stariji se ne ustručavaju pjevati pred mlađima bestidne pjesme...Neki izgubivši prisebnost upadaju u svaku putenu opačinu...I da bude gore, katkad se poslije pijančevanja i plesanja zagrijani podjaruju na tučnjavu, međusobno se kolju, ranjavaju strjelicama...“ Ibid., 193.

29 „...human acts are capable of a moral evaluation only in so far as they are accomplished by “election”, by a voluntary choice between good and evil. It thus follows that generally only those actions which are a result of such a “free elective decision” can be regarded as moral or immoral: the action in and for itself acquires its ethical character only through conscious intention.“ Füllöp Miller, 1930, 143.

30 „Thus, according to the Jesuit notion, two conditions have to be satisfied before an action can be judged from a moral point of view. The reason must be in a position to judge the relationship of the contemplated action to the moral law, and the will must decide freely on the action in the light of this understanding.“ Ibid., 1930, 147.

31 U postkolonijalnoj teoriji liminalno je „međuprostor“ u kojem se odvija kulturna razmjena. Liminalno je izazov monolitnosti i binarnosti identiteta, te je potencijalno prostor kulturne hibridizacije. Aschroft i Griffiths i Tiffin, 1998, 130-131.

nosti identiteta kao promjenjivih konstrukata čime se posredno dekonstruira njegova vlastita hermeneutika Drugog. Nakon reprezentacije jedne indijanske skupine kao divljeg naroda, Rattkay konstatira sljedeće: „U divljaštvu ih Tobosi daleko nadmašuju“³². Zatim pripovijeda kako su za istu skupinu „prije puno godina“³³ brinuli isusovački misionari. No, nakon sukoba s lokalnim biskupom, isusovci su se odrekli misionarskih aktivnosti među Tobosima. Poslije odlaska isusovaca Tobosima su dodijeljeni svjetovni svećenici koji su bili, prema Rattkayju, nekompetentni vjerovjesnici. Negativne posljedice su uslijedile „Tako su naši [kurziv autora] ondje ostali i bez duhovne skrbi kao i bez misija“³⁴... rastrgli su jaram i radije otišli u brdska skrovišta da budu u društvu s divljim životinjama“³⁵. Činjenica postojanja misija podrazumijeva da su Tobosi bili izloženi procesu sedentarizacije. Ipak, zbog teškog „jarma“ svjetovnih svećenika napustili su blagodati sjedilačkog života i vratili se divljaštvu. Valja upozoriti na zanimljiv način konstruiranja „mi-skupine“ u ovome slučaju. Svjetovni svećenici očito su izvan mi-skupine, dok se za Tobose ne može sa sigurnošću tvrditi da su unutar, ali jasni su afiniteti s Rattkayjeve strane (oni su ipak „naši“). Naravno, pojam „jaram“ koji Rattkay koristi u diskursu delegitamacije svjetovnih svećenika, ne znači i antikolonijalni stav. Jaram nije upitan, već njegova efikasnost. U slučaju Tobosa, za razliku od ostalih slučajeva, primjećuje se radikalni obrat u Rattkayjevu „čitanju“ Drugog: „U pećinama i brdinama nisu mogli sijati pa su bili nagnani živjeti od grabeža“³⁶. Rattkay više ne upotrebljava hermeneutički ključ esencijalističkih entnokarakteroloških konstrukata. Tobosi nisu divljaci zbog inherentne sklonosti divljaštvu. Upravo suprotno: zbog gubitka ekonomske osnove prisiljeni su baviti se razbojničkim djelatnostima (tj. Rattkayjevom terminologijom, postaju divljaci). Rattkay čak i zaoštrava svoju interpretaciju, kao da želi parodirati koncept stabilnih i čistih identiteta stavljajući Tobose na krajnje granice drugosti: „Nisu se ustručavali hraniti ni ljudskim mesom, urezujući po tijelu tisuće znakova i crta zvijeri“³⁷. Od uređena sjedilačkog života i kristijanizacije do kanibalizma i odbacivanja Krista. Rattkay nam govori da su oba slučaja uvjetovana ekonomsko-društvenim formacijama koje su nastale pozitivnom jezuitskom djelatnošću. Identiteti nisu postojani, već fluidni i uvjetovani društvenim strukturama. Hermeneutički ključ interpretacije Drugog je praktički obrnut. Zašto? Ne ugrožava li Rattkay neizravno integritet vlastita identiteta? Čini mi se da je u ovome slučaju ključna vanjska perspektiva određena konfliktom s biskupom i potrebom njegove delegitamacije i istovremene glorifikacije isusovačkog misionarskog pothvata. Rattkay koristi koncept fluidna, promjenjiva identiteta kako bi naglasio neuspjeh svjetovnih svećenika te istovremeno istaknuo uspjehe isusovaca. Isusovci su u njegovoj naraciji u potpunoj kontroli formiranja identiteta; oni su sposobni transformirati „divljake“ u mirne, sjedilačke skupine. Kada bi identiteti bili fiksni, Rattkay bi u tome bio onemogućen. Stoga naglašava krajnju „induciranu“ drugost Tobosa kako bi ilustrirao nekompetentnost svjetovnih svećenika. Njihova krajnja drugost istovremeno je potvrda isusovačke vrijednosti: „Upravo oni (o goleme li pohvale Družbi!) ustrajno traže opet nekoliko otaca iz Družbe. Odbacujući divljašvo žele jedino od 'Isusovih sudrugova' biti oplemenjeni.“³⁸ Dakle, odmak od dominantnog hermeneutičkog ključa u ovome slučaju očito je u funkciji potvrde misionarske vrijednosti Družbe.

Potencijal reprodukcije europskog

Ipak, koncept stabilnih, nepromjenjivih identiteta ugrožava cjelokupni smisao Rattkayjeva boravka u Novome svijetu. Vjerovjesništvo nije moguće ako su ljudske karakteristike nepromjenjive. Izvješća nam nude izlaz iz ovoga problema. Rattkay naime ističe sposobnost oponašanja kod indijanskog stanovništva: „...Indijanac sve što vidi da drugi rade, bez muke može sam učiniti“³⁹. Ili: „...svi se Amerikanci slažu u tome da

32 Rattkay, 1998, 165.

33 Ibid., 165.

34 Ibid., 165.

35 Ibid., 167.

36 Ibid., 167.

37 Ibid., 169.

38 Ibid., 169.

39 Ibid., 123. I dalje: „Indijanac je dovoljno samo jedanput ili dvaput promatrati kako se udara u harfu pa će se odmah odvažiti da svira na njoj i možda će u kratko vrijeme nadvisiti i učitelja.“ Ibid., 137.

oni sve što očima vide, rukama mogu bez muke učiniti, i od kratka gledanja mogu postati spretni majstori.⁴⁰ Ovakva reprezentacija Indijanaca sasvim je logična ako se u obzir uzmu Rattkayjevi misionarski i europeizacijski ciljevi. Rattkay vjeruje da su Indijanci sposobni reproducirati kršćansku ideologiju i općenito europski način života. Potrebama kristijanizacije i europeizacije odgovara stanovništvo koje je sposobno relativno brzo i uspješno prihvatiti tekovine europske civilizacije. Stanovništvo koje ne bi bilo sposobno relativno lako appropriateirati kršćanstvo i europski način života unaprijed bi osudilo vjerovjesništvo na minimalnu mogućnost ostvarenja. Rattkay je stoga prihvatio koncept promjenjiva identiteta kako bi održao potencijal uspješnosti vlastita misionarska pothvata na životu, budući da se on zasniva na transformativnoj djelatnosti usmjerenoj ka „proizvodnji“ Europljana. No, koncept fluidnosti identiteta usmjeren je isključivo na indijansko stanovništvo, a ne na samog Rattkayja koji, barem prema stavu koji se može iščitati u izvješćima, zaista vjeruje u očuvanje netaknutog, homogenog europskog identiteta iako je osnovni smisao njegove vlastite djelatnosti negacija takva koncepta. Iluzija misionara koji djeluje u sterilnim laboratorijskim uvjetima bila je također i nužni psihološki preduvjet vjerovjesništva. Tako je Rattkay premostio paradoks drugosti Tarahumaraca i misionarskog cilja njihove transformacije. Primjećuje se da je „radikalizam“ pri čitanju Tobosa odsutan, što je i logično budući da je bio uvjetovan vanjskom perspektivom, a njegove implikacije svakako su bile izrazito neugodne za isusovca 17. stoljeća.

Svatko može biti spašen

Jean de Lery, hugenot, neuspješno je u drugoj polovici 16. stoljeća pokušavao pokrstiti Tupinikin Indijance južnog Brazila. U misionarskom neuspjehu prepoznao je predestinaciju: Tupinikin Indijanci ne mogu biti spašeni. Ostao je potresen perspektivom njihove „druge smrti“, posebice stoga što se divio njihovu načinu života⁴¹. De Lery zatim zauzima antikolonijalnu poziciju obzirom da španjolski imperijalni projekt gubi, prema Leryju, svoj smisao budući da je evangelizacija njegov osnovni sadržaj. U isusovačkom misionarskom projektu nije bilo dvojbi ili barem nisu bile dobrodošle: svatko je mogao biti spašen⁴². Strategije pokrštavanja varirale su od ideja nasilnog pokoravanja Kineskog Carstva⁴³ do primjera Roberta Nobilija koji je primjenjivao taktiku akomodacije i „brahmanističkim obraćenicima dopustio nošenje svetih vrpca, kudumija i uporabu paste od sandalovine za iscrtavanje točke na čelu.“⁴⁴ Zbog akomodacije isusovci su optuženi za sinkretizam što ih je dovelo u teške sukobe s Rimom tijekom 17. i 18. stoljeća.⁴⁵ Taktike pokrštavanja procjenjivale su se prema specifičnoj situaciji, a svako rješenje uključujući i brutalno nasilje bilo je, čini se, prihvatljivo ako je vodilo konačnom cilju. Nije irelevantno to što je Rattkay bio pripadnik reda slavnog po svojim misionarskim uspjesima i ingenioznim taktikama. U redu prilično jake kontrole nad svojim članovima⁴⁶, politika centra nije se mogla zanemariti. Primjerice, dominikanci i franjevci nisu impresionirali mandarinsku elitu tezom da je Sin Neba nevjernik osuđen na vječno prokletstvo. Jezuiti su se pak, svjesni kineske kulture, stavili na raspolaganje caru usvojivši „mekšu“ taktiku svojevrstne tehnološko-znanstvene kolonizacije⁴⁷ i ostvarili znatne uspjehe (iako su ranije razmišljali o invaziji). Otvorenost isusovaca omogućila je Rattkayju primjene, s tadašnjeg aspekta, veoma dvojbene taktike i davanja kulturnih „koncesija“ indijanskom stanovništvu bez potencijalnog sukoba s politikom reda.

40 Wright, 2006, 115.

41 Lestringant, 1993, 129-130.

42 Wright, 2006, 128.

43 Ibid., 115.

44 Ibid., 124-125.

45 Ibid., 127.

46 Füllöp Miller, 1930, 18-23.

47 Ibid., 267.

Taktike kolonizatora i koloniziranog

Budući da svako sredstvo opravdava misionarske ciljeve, Rattkay primjenjuje i priželjkuje primjenu raznih taktika pokrštavanja. Pritom bih naglasio da se imagologija ne zanima samo za događaje nego predodžbama o sebi i Drugome, pa je u tome smislu praktična primjena određene taktike skoro jednako relevantna kao i želja za određenom praksom prema Drugome. Pri misionarskom prodiranju u indijanske zajednice ključni su izrazito neravnomjerni proizvodni odnosi između kolonizatora i koloniziranih. Zato je Rattkayjev pozitivan naglasak na trgovini logičan jer omogućuje transfer europske kulture: „Kako traže odgovarajuće stvari koje im trebaju za hranu i odijevanje, neobično je kojom ih lakoćom čovjek pridobiva⁴⁸“. Posebice su važni predmeti koji se iskorištavaju za proizvodne djelatnosti te materijali koji nisu dostupni u autohtonoj proizvodnji⁴⁹, ali i brojne druge „zanimljivosti“. Rattkay zajedno s drugim misionarima još u Španjolskoj izrađuje razne predmete⁵⁰ i okušava se u „zvjezdoznanstvu, matematici i drugim znanostima na koje potiče radoznalost“ kako bi „...takvim stvarima i umijećem ganuli srca neznabožaca“⁵¹. Jasno je da razmjena kod misionara nema materijalne porive već misionari pokušavaju uspostaviti razmjenu europskih dobara za kulturna dobra Indijanaca. Motike, sjekire, noževi i sl. dugoročno gledano razmjenjuju se za prihvaćanje kršćanstva i odricanje od vlastite kulture; u prvoj fazi, naravno, samo na formalnoj razini. Razmjena je tako zapravo sredstvo prodiranja u drugu kulturu i osnova njena potkopavanja i zamjene vlastitom. Zanimljivo je primijetiti da se Rattkay ne libi koristiti ni alkoholne proizvode, iako je sam naglasio da je alkoholizam ozbiljan problem te mu se navodno oštro suprotstavljao. „Naročito ustajem protiv pijanstva...“, piše Rattkay⁵². Fizičko i psihičko ugrožavanje Drugog Rattkayju je nevažno u perspektivi spasenja duše.

Prodiranje u indijanske zajednice rezultira nastanjivanjem misionara koji se infiltrira u prostor Drugog i zatim koristi omiljenu jezuitsku taktiku akomodacije. Njegova taktika nije, naravno, izraz poštovanja prema autohtonoj kulturi, već efikasno asimilacijsko sredstvo. Tzvetan Todorov objašnjava kako „prvotna identifikacija [s Drugim] pospešuje dubinsku asimilaciju.“⁵³ Misionar koji koristi akomodaciju ne zaboravlja svoje krajnje ciljeve i kontinuiranim, taktičkim europeizacijskim impulsima nastoji u dugotrajnom procesu potpuno eliminirati Drugo.

U Rattkayjevoj misiji nalazilo se oko tisuću ljudi⁵⁴. Misija je također imala tri podružne misije koje su se povremeno obilazile⁵⁵. Ovakva brojnost i raspršenost stanovništva nametala je problem kontrole. Rattkay se u tome smislu posebice oslanja na regrutaciju autohtonih snaga u kolonizatorske svrhe. Misija ima jasnu hijerariju. Na čelu je poglavica sa zamjenikom kojima su podređena dvadeset i četiri tzv. „štaponosca“: „Po dužnosti oni [tj. štaponosci, M.M] moraju kad otac zapovijedi (ako kadgod htjednu poslušati), išibati dječake i ostale iz naroda koji pogriješe, tražiti krštene, skupljati svijet na svetu misu, pritjerati djecu na kršćanski nauk“⁵⁶. Misionar je, naravno, formalno naređen poglavici. No, kao što se vidi iz citata, „štaponosci“ su ponekad nepouzdan. Zato Rattkay priželjkuje prisutnost europskih vojnih snaga: „Budući da nema nikakve vojne utvrde žive bez straha, jer ako što i pogriješe protiv Boga, *ne mogu biti kažnjeni* [moj kurziv]“⁵⁷. Iz istih razloga Rattkay navodi potrebu dolaska što većeg broja španjolskih doseljenika⁵⁸. Pritom konstatira općeniti nedostatak španjolskih

48 Rattkay, 1998, 189.

49 „Stvari pak što ih naročito traže, jesu motike, sjekire, noževi, platno, sukno, i drugo slično. Ako nešto od toga tko proda ili daruje, najbolji je prijatelj.“Ibid., 189.

50 „...nego smo i svojim rukama izrađivali svakojake igračke za buduću zalihu te se bavili raznim obrtima. Neki su od nas izrađivali kompase ili sunčane satove, drugi pak toke za njih, jedni su od krzna šivali razna odijela, drugi učili spajati boce i drugi limarski posao. Jedan se dade na žeženje vode, drugi na kiparstvo...“Ibid., 109.

51 Ibid.

52 Ibid., 193

53 Todorov 1999: 200

54 Rattkay 1998: 219

55 Ibid., 223

56 Ibid., 221

57 Ibid., 201

58 Rattkay se zbog toga posebno raduje otkrivanju rudnika: „Svi se mi oci radujemo jer će u vezi s tim rudnicima doći puno Španjolaca pa će Indijanci biti u većem strahu i bolje će se moći odgojiti i u božanskim i u ljudskim stvarima“ Ibid., 227.

trupa te čak razmatra hipotetsku mogućnost dolaska Leopoldovih trupa i to u vrijeme kada je nasljeđivanje španjolske Krune bilo goruće geopolitičko pitanje: „U tome bi slučaju sve bilo sigurnije i katolička vjera bi se mnogo brže rasprostranila“⁵⁹. Prevedimo: kršćanstvo bi se lakše nametnulo.

No, Rattkay ne smatra vojnu silu samo uvjetom efikasnije kristijanizacije i europeizacije, već i nužnim sigurnosnim uvjetom samog postojanja misija budući da se Drugo nasilno odupire kolonizatorima. Prema Rattkayjevoj ocjeni, sigurnosno stanje u području misija je katastrofalno: „Nikakve sigurnosti nema ovdje. Nalazimo se 'kao ovce među vukovima'“⁶⁰. Vojna pratnja je nužna za sigurno putovanje⁶¹. U misiji je izložen prijateljima smrću⁶². Rattkay daje opsežan pregled pobuna od kojih očito strahuje posebice stoga što su svećenici znali biti meta napada⁶³. Začetak pobune na području Tarahumare suzbijen je u listopadu 1681., a „trojica najvjernijih ocu“⁶⁴ ubijeni su u jednoj misiji. Iste je godine također došlo do pobune u Sonori (susjednoj pokrajini, danas saveznoj državi), nakon koje su vođe pobune obješeni⁶⁵. Rattkay u svojim izvješćima reprezentira pobune i u kategorijama uništavanja kršćanskih odnosno kolonizatorskih simbola: „Katolici su otjerani, crkve porušene, sveto suđe obeščašćeno, blagoslovljeno ruho upotrijebljeno u nesvete svrhe“⁶⁶. Takav odnos, koji desakralizira kršćanske predmete, a nalazimo ga i u drugim slučajevima otpora kolonizaciji⁶⁷, sugerira cilj „pročišćavanja“ vlastite kulture od stranih, nasilno implantiranih elemenata. Zatim, naravno, slijedi povratak vlastitoj vjeri⁶⁸. Teško je prihvatiti tvrdnju Mije Koradea u uvodnoj studiji kako se u pobunama prvi napadaju misionari „premda su oni vrlo rijetko dali povoda za to“⁶⁹. Kao prvo, očito je da su općenito davali povoda za takvo ponašanje budući da su se koristili represijom prema svima pripadnicima zajednice koji se nisu ponašali u skladu s kršćanskom normama i tako su nasilno nametali kršćanstvo. Oni su također bili predstraža španjolskog imperija, a zajedno s poglavicom odobrali su ekonomsku eksploataciju indijanskog stanovništva (o ovim problemima kasnije). Zatim, na simboličkoj razini upravo su redovnici nositelji nove agresivne kulture te njihovo ubojstvo implicira obranu vlastite kulture i „ubojstvo“ one koja je ugrožava (naravno da je na praktičnoj razini značajna i blizina redovnika koji žive s indijanskim stanovništvom). Za Rattkayjev odnos prema Drugome značajno je naglasti da, iako je svjestan da Drugo odbacuje europski kulturni prodor, i dalje inzistira na misionarskom projektu. Rezultat nije preispitivanje kolonizacije, već spomenuta želja za temeljitijom i pouzdanijom represijom.

Rattkay se suočava s najtvrdokornijim otporom kod starijeg stanovništva. Poput Franje Ksaverskog⁷⁰, njegova misionarska nastojanja su stoga posebice usmjerena na mlađu populaciju kod koje se postižu

59 Ibid., 141 U ovome razmišljanju se slaže sa isusovačkim ispovjednikom Nithardom koji je protjeran nakon (praktički) državnog udara Don Juana Austrijskog (Storrs 2006: 153-155)

60 Rattkay, 1998, 187

61 „Ovdje sam se zadržavao do konca prosinca, sve dotle dok su mi španjolski vojnici po raznim skloništima mogli pružiti ratnu zaštitu.“ Ibid., 129. „Staru vojničku pratnju odavde sam poslao natrag i čekao na novu... Odatle sam nastavio put s novom oružanom pratnjom...“ Ibid., 131.

62 „Ne samo da oca izbjegavaju ako ih potiče na evanđeosku svečanost, ako im kori poroke, nego se ocu drsko protive, ismijavaju ga, prijete mu se i snuju mu smrt.“ Ibid., 203.

63 „...uz strašni pokolj mnogih Španjolaca i prijeku smrt dvojice redovnika sv. Franje.“ Ibid., 157. Misionari su izloženi po život opasnim napadima: „Drugoga nekog oca u drugoj susjednoj misiji netko je htio nožem ubiti i već je ušao kroz vrata sobe da izvrši taj zločin. No Bog je to spriječio kako bi se po tom ocu dogodila veća dobra.“ Ibid., 203

64 Ibid., 161

65 Ibid., 159

66 Ibid., 157

67 „Oca Juliana Lizardija, koji je taj čas bio sam u redukciji, odvukli su s oltara, vukli ga 5 km daleko, privezali lancem za stijenu, te je sutradan nađen mrtav, zadobivši 32 uboda od strelica. Crkvu su mu razorili, a one kroščane, koji nisu pobjegli u šumu, zarobili.“ Caraman, 1990, 194. Tzvetan Todorov daje skoro identičan primjer Rattkayjevu iz Kolumbova vremena: „...these men [tj. lokalno indijansko stanovništvo, M.M] flung the images to the ground, covered them with a heap of earth, and pissed upon it...“ Bartholome, Koumbou brat, javno ih je spalio nakon događaja. Todorov, 1999, 44.

68 „Opet je počelo nekadašnje štovanje idola.“ Rattkay, 1998, 157.

69 Ibid., 29

70 Füllöp Miller 1930: 206

najznačajniji uspjesi budući da je ona slabije integrirana u vlastitu kulturu.⁷¹ U tome smislu Rattkay čak slavi smrt novorođenčadi budući da ona neće biti izložena „infestaciji“ kulture Drugog⁷². I „paževi“ misionara dolaze, naravno, iz mlade populacije⁷³.

No, indijanska „elita“ koja predvodi nastojanja očuvanja kulturnog integriteta zajednice uvelike ograničava opseg Rattkayjeve djelatnosti, što Rattkay opet objašnjava eurocentričnim etnokarakterološkim konstruktima lakovjernosti i naivnosti, koje možemo dekonstruirati i prevesti kao kulturnu koheziju i otpor⁷⁴. Nepovjerljivost prema kolonizatorima očituje se i u načinu kolanju informacija gdje indijansko stanovništvo djeluje subverzivno zatvarajući svoje „tajne“ u komunikacijski krug vlastite zajednice⁷⁵. Navedeni primjer nagovješta i mimikriju indijanskog stanovništva koje prikriva svoj kulturni obrazac iza europske maske, a na što je prisiljeno asimetričnim odnosom moći.⁷⁶ I prema Rattkayjevu mišljenju europeizacija je uvjetovana odnosima moći u korist Europljana. Nasilje je ključno u zadržavanju prihvaćene europske kulture budući da sprječava proboj autohtone kulture koja je trenutačno prikrivena ispod europske površine: „Kada bi se sve prepustilo njihovoj naravi i volji, srnuli bi poput bezumnih životinja u svako zlo“⁷⁷. Rattkay nikada ne može sa sigurnošću tvrditi da je njegova kolonizacija ljudi uspjela, a prošli slučajevi pobuna sugeriraju da se autohtona kultura nikada istinski ne napušta. Rattkay izvještava adresata da se ispod europske maske krije subverzivno antikolonijalno djelovanje⁷⁸. Posebice je zabrinjavajuće potajno prakticiranje autohtone religije⁷⁹. U Rattkayjevu objašnjenju moralno devijantnog ponašanja eurocentričnim etnokarakterološkim konstruktom nestalnosti nalazi se možda najbolji odraz taktike mimikrije koju primjenjuje indijansko stanovništvo: „Vrlo su nestalni. U tren se oka preokrenu u suprotnosti, tako da oni koji su danas bili odlični, neobičnim preokretom sutra kao pobunjenici *nisu više slični sebi* [moj kurziv] srcem i vladanjem, pa će snovati i najgore snove“⁸⁰. Dakle, Rattkayjeva sigurnost u iskreno oponašanje europske kulture ne postoji. Ne samo da je izvrnut stalnoj nesigurnosti što se tiče uspješnosti nametanja svoje kulture, već se suočava i s prijelazom mimikrije u izravnu parodiju kolonizatora: „A kad se što duhovno napominje, starice izruguju strani način govora.“⁸¹ Primjer potvrđuje Rattkayjevo opažanje da je otpor najizraženiji u starijoj populaciji.

71 „Najveći plod koji žanjemo u ovim misijama, nalazimo u njezinoj mladeži, koju velikim marom kršćanski odgajamo. Budući da za djecu imamo svaki dan dva puta kršćanski nauk, ona svaki dan dolaze u župni stan te ondje pjevaju svoje molitve.“ Rattkay, 1998, 147.

72 „U toj Tarahumarskoj provinciji u posljednjih je 7 godina poliveno svetom izvor-vodom krštenja preko 20.000 duša, od kojih su mnoga dječica, tek oprana svetom vodom, prenesena u nebo.“ Ibid., 231. I dalje: „...kod koje [tj. djece] imamo utjehu ako ih Bog uzme prije nego im zloća pomuti pamet.“ Ibid., 229.

73 Ibid., 223

74 „...Iako vjeruje [tj. Indijanc, M.M] bilo komu od svojih. Dovoljno je da im jedan od starijih, imućnijih ili od nekog ugleda nešto kaže pa da se odmah s tim slože, makar i bez dovoljna raloga.“ Ibid., 207.

75 „Svoje tajne jako čuvaju. Tako, što jedan među njima kaže, nitko to izvan kruga ne smije doznati. Prije bi se dali ubiti nego nešto izdati. Obratno, što god o Španjolcima bude jednom od njih poznato, istoga dana znade čitava Tarahumara.“ Ibid., 195.

76 Mimikrija je jedan od omiljenih termina postkolonijalne teorije. Smatra se subverzivnom posebice u smislu granice prodora kolonizatora koji u Drugome ne može razaznati razliku između realne i hinjene reprodukcije kolonizatorova kulturnog obrasca. Iskrena reprodukcija i parodija europske kulture postaju nerazpoznatljive budući da je potpuna reprodukcija kulturnog obrasca nemoguća: “When colonial discourse encourages the colonized subjects to ‘mimic’ the colonizer, by adopting the colonizer’s cultural habits, assumptions and institutions and values, the result is never a simple reproduction of those traits. Rather, the result is a ‘blurred copy’ of the colonizer that can be quite threatening. This is because mimicry is never very far from mockery” Aschroft, Griffiths i Tiffin, 1998, 139. U Rattkayjevu slučaju koristio bih koncept mimikrije prije svega u smislu nesigurnosti kolonizatora u iskrenost kopiranja vlastite kulture od strane koloniziranog subjekta koji „prikriva“ vlastiti kulturni obrazac zbog asimetrije moći, a ne samo kao izraz ambivalenosti kolonijalnog diskursa koji nikadane može rezultirati homogenom reprodukcijom, što je, čini se, prevladavajuća primjena koncepta u postkolonijalnoj teoriji. U tome smislu Aschroft, Griffiths i Tiffin ističu da mimikrija nije svjesna taktika prikrivanja identiteta: “The menace of mimicry does not lie in its concealment of some real identity behind its mask, but comes from its ‘double vision’ which in disclosing the ambivalence of colonial discourse also disrupts its authority.” Aschroft, Griffiths i Tiffin, 1998, 140. Ipak, kako bih izbjegao terminološki kaos, primjenjujem mimikriju u smislu „prikrivanja“ identiteta kolonijalnog subjekta kao izraz odnosa moći. Naravno, kolonijalni subjekt se hibridizira bez obzira na mimikriju kao taktiku prikrivanja vlastita kulturnog obrasca. Nadalje, Homi Bhabha upozorava da je potpuna reprodukcija u suprotnosti s ekonomskim funkcijama periferije (o tome problemu kasnije). Bhabha, 1994, 85-87.

77 Rattkay 1998: 193

78 “Izgledalo je da žive mirno i zadovoljno.” Ibid., 161.

79 Ovu činjenicu možemo iščitati iz nabranjanja Rattkayjevih uspjeha: „Upotreba idola i praznovjerje gotovo su iskorijenjeni.“ Ibid., 231.

80 Ibid., 189

81 Ibid., 195

Iako mimikrija odražava odnose moći u interkulturnoj kontaktnoj zoni, ona je prije svega nenasilna i „skrivena“ taktika očuvanja identiteta ispod iluzije iskrene reprodukcije europskog obrasca. Transkulturaciona, s druge strane, odražava kulturnu hibridizaciju koja nije izraz reciprociteta, već prije svega agresivna nametanja. U tome smislu Mary Louise Pratt upozorava na asimetrične odnose dominacije i subordinacije koji su ključni u formiranju novog kulturnog obrasca⁸². Rattkay naravno nije svjestan procesa transkulturacione, već smatra da je usprkos brojnim kulturnim „koncesijama“ koje su rezultirale stvaranjem hibridnog kulturnog obrasca ipak u dužoj perspektivi moguća homogena reprodukcija europskoga kulturnog obrasca. On dakle promatra hibridizaciju u kontaktnoj zoni samo kao trenutno stanje određeno nepovoljnim odnosima moći te možda i specifičnom dinamikom kulturne reprodukcije, ali nikako kao trajan kulturni sinkretizam. Rattkayjeve „koncesije“ dakle sugeriraju znatan otpor u prihvaćanju kršćanstva koji se izražava u kulturnom sinkretizmu. Koncesije su tako misionareva reakcija na otpor autohtonog stanovništva budući da se zbog odnosa moći ne može pristupiti nasilnoj europeizaciji, a zbog specifičnosti kulturne reprodukcije i takav pristup nužno bi morao biti praćen određenim ustupcima. Rattkay objašnjava kako su koncesije sredstvo manipulacije neofitima „...da im se ne oteža slatki jaram Kristov.“⁸³ Krajnji cilj ne ispušta se iz vida.

Kod Indijanaca iz Tarahumare tako je došlo do brojnih devijacija u kršćanskom obredu i običajima kako bi stanovništvo lakše prihvatilo „slatki jaram“ kršćanstva. Rattkay se žali kako „što se božanskih stvari tiče, potpuno su neuki“ i jako teško primaju „kršćanski nauk“⁸⁴. Posljedično, vrlo su rijetki oni „kojima je stalo da nauče praviti znak križa, a kamoli kazivati njihove molitve, osim *trojice ili četvorice u cijelom narodu* [moj kurziv]“⁸⁵. Euharistija se uopće ne dijeli ni u jednoj tarahumarskoj misiji⁸⁶. Vjenčanje u bliskom krvnom srodstvu dopušteno je⁸⁷. Poligamija je također raširena pojava među kršćanima Tarahumare⁸⁸. Za Uskrs se uobičajilo da misionar „dade zaklati tri ili četiri krave ili bika“⁸⁹. Kuhanje mesa je popraćeno raznim raznodama⁹⁰, a u predvečerje se pale vatre⁹¹. Najveći problem je nemogućnost prepoznavanja indijanskog pogleda na značenje Rattkayjevih „koncesija“, pa se stoga možemo upustiti samo u nesigurne spekulacije. Ipak, sam karakter kulturnih transfera daje nam pravo pretpostaviti da indijanska i Rattkayjeva perspektiva nisu podudarne, iako se naizgled radi o istome. Indijanci ugrađuju svoje kulturne elemente u novi obrazac i to ne samo u smislu održavanja svojih običaja u novome kontekstu (što je najlakše prepoznati), već i u „čitanju“ onog što primaju aproprirajući nametnuto u svoj kontekst. Michel de Certeau prepoznaje u tome određenu pobjedu slabijeg koji s nametnutim „...čini nešto drugo...“: „Oni [misli se na Indijance, M.M.] su metaforizirali vladajući poredak: učinili su da djeluje u drugom registru. Oni su ostajali drukčiji, unutar sustava koji su asimilirali i koji je njih asimilirao

82 „Pratt is careful to note that ‘contact zones’ are social spaces where ‘disparate cultures meet clash and grapple with each other, often in highly asymmetrical relations of dominance and subordination-like colonialism, slavery, or their aftermaths as they are lived out across the globe today.’“ Aschroft, Griffiths i Tiffin, 1998, 233. Transkulturacionu bih dakle također smjestio prije svega u kontekst odnosa moći kolonizatora i koloniziranog subjekta, ali naglašavam i specifičnu dinamiku kulturne reprodukcije. S aspekta kolonizatora ona predstavlja nužnu koncesiju u dugoročnoj strategiji apsorpcije Drugog dok s aspekta koloniziranog subjekta transkulturaciona predstavlja taktiku otpora izraženu subverzivnim sinkretizmom. (Odnos je, naravno, daleko od mehaničke simplifikacije koju sam iznio, ali ona je ipak, nadam se, primjenjiva u analizi Rattkayjeva misionarskog projekta).

83 Rattkay 1998: 199

84 Ibid.

85 Ibid.

86 „Potpuno su nesposobni da primaju Presvetu Euharistiju, jer se ne mogu dovoljno uživjeti da se tamo u liku hostije krije i Bog. Zato se ni u jednoj od ovih tarahumarskih misija ne podjeljuje sakrament Euharistije, pa ni bolesnima na smrt.“ Ibid. Ovo je također ilustrativan primjer činjenice da je kršćanstvo primljeno samo na formalnoj razini.

87 „U toj ih je stvari [ženidbi u bliskom srodstvu] još i sada teško nagovoriti da ne zaprose i ne uzmu vrlo bliskih u rodu ili po tazbini. Dapače mnogi varaju oće dovodeći i 20 lažnih svjedoka koji će potvrditi da nisu u srodstvu, a ipak su u najbližem srodstvu. Stoga se uvijek mora uvjetno dodijeliti izuzeće [od crkvene zabrane] onog stupnja za koji je voditelj ovlašten.“ Ibid., 207.

88 „Također ostavljaju više svojih žena na jednom mjestu i žive s tuđom na drugome. I zbog toga su najviše krvni na oće ako ih priječe...“ Ibid. Iako je ova hibridizacija sigurno kratkotrajna, ostaje činjenica da su tarahumarski „kršćani“ prakticirali poligamiju.

89 Rattkay ranije navodi da je goveđe meso veoma cijenjeno kod Indijanaca: „Kravlje meso tako jako vole da bi se, kad bi mogli, žalosnom preobrazbom puno puta pretvorili u bikove.“ Ibid., 195.

90 „U međuvremenu dok se to kuha, oni se zabavljaju igranjem, plesanjem, trčanjem, uzvikivanjem. Vitlaju konje, natječu se da dohvate pijetla koji visi u zraku.“ Ibid., 223.

91 „U predvečerje blagdana sa svih strana pale vatre u znak veselja.“ Ibid.

izvana. Oni su ga izigrali ne napuštajući ga.⁹² Ove granice nametanja sebe Drugome Rattkay ne prepoznaje. Iza njih nalazi se prostor djelomičnog poraza agresivnog širenja kršćanstva i europskog načina života.

Lažiranje uspjeha

Rattkayjevo treće izvješće završava neobično pozitivnom reprezentacijom uspješnosti njegova misionarskog nastojanja. Unatoč izrazito negativnoj ocjeni stanja u misiji, Rattkay završava treće izvješće konstatacijom da su se procesi kristijanizacije i europeizacije uspješno odvijali. Kontradiktornost je očita, posebice ako uzmemo u obzir brojne otpore Drugog koje je sam Rattkay isticao. Nerealno je očekivati da je došlo do gotov potpune promjene stanja u misiji koje Rattkay opisuje na kraju izvješća na sljedeći način: „Dokinuti su zli običaji mnogoženstva. Upotreba idola i praznovjerje gotovo su iskorišteni. Pijanstvo je blizu istrebljenja...“⁹³. Prihvatljivije objašnjenje je, čini mi se, da se radi o Rattkayjevoj fabrikaciji. Iz Rattkayjeve biografije je poznato da je prije misije Jesus Carichic bio poslan na misionarski rad u misiju Tutuaca iz koje je premješten. Rattkay u svome trećem izvješću prikriva realne uzroke svoga premještaja, navodeći kako je njegov prethodnik, „...pozvan u Mexico da tamo predaje filozofiju...“⁹⁴. Istovremeno daje do znanja adresatu da je relativno uspješno obavljao svoje dužnosti u Tutuaci: „...i već sam izgradio kuću i malu crkvu, pokrivenu slamom...“⁹⁵. No, u Neumannovu nekrologu navodi se drugačiji razlog Rattkayjeva premještaja. Naime, Neumannovo objašnjenje tadašnjem generalu reda Karlu de Noyelleu jest da Rattkay nije mogao izdržati teške uvjete misije⁹⁶. Uz to, Neumann opisuje Rattkayjevu novu misiju Jesus Carichic kao udobniju⁹⁷. Dakle, Rattkay je, čini se, nastojao prikriti svoj misionarski neuspjeh. Fascinantno je da se scenarij Tutuace ponavlja u Jesus Carichicu. Izvor je opet, naravno, Neumann. Rattkay se žalio svome ispovjedniku na neuspjehe svojih misionarskih nastojanja smatrajući da njegova ustrajnost „...ne pokazuje ploda...“⁹⁸. Stoga je već razmišljao o molbi za premještaj Guazaparima⁹⁹. Unatoč golemu samoprijegoru i ustrajnosti, Ivan Rattkay bio je, čini se, neuspješan misionar. U slučaju misije Jesus Carichic najjasnija potvrda ove teze inzistiranje je na spasenju novorođenčadi, „prije nego im zloča pomuti pamet“¹⁰⁰. Konstatacija je porazna za Rattkayja zato što implicira potpuno odbacivanje mogućnosti transformacije Drugog. Novorođenčad je spašena u morbidnom bijegu od kulture koju je Rattkay morao kristijanizirati. Čini se da je i sam postajao svjestan svojih neuspjeha što je rezultiralo teškim psihološkim posljedicama. Misionarstvo je na neki način bilo vrhunac redovničkog života, a „misionar je bio najvrniji ignacijanski hodočasnik“¹⁰¹. Hipoteka odgovornosti morala je biti golema, posebice u Rattkayjevu slučaju koji pripada privilegiranoj skupini misionara svoje provincije (budući da njegova provincija nije ranije dobivala povlasticu slanja misionara u španjolske kolonije). Naravno, na Rattkayja je potresno morala djelovati i činjenica da ljudi koji su mu povjereni na odgovornost neće biti, s aspekta njegova katoličanstva, spašeni. Zato je tražio od Franje Ksaverskog „...da mu od Boga isprosi smrt, kad i tako ne može koristiti svojemu puku... svakim je danom sve više venuo te se je činilo da velikim koracima žuri k smrti. Izrazito je čeznuo za njom i osobito posljednjih dana prije smrti nije ni želio ništa drugo nego da što prije izdahne.“¹⁰². Rattkayjevu fabrikaciju vlastitih uspjeha mogli bismo objasniti potrebom motiviranja mlađih članova reda kao i osjećajem odgovornosti prema redu (iako je kasnije očito želio tražiti premještaj). Naravno, mogli bismo pretpostaviti i da je Rattkay u trenutku pisanja citiranih redaka

92 Certeau 2002: 84. Iako De Certeau ne govori o transkulturaciji, navedeni citat pokazuje da je Certeauov pristup veoma sličan postkolonijalnom. Štoviše, Michel de Certeau inzistira na tome da su odnosi moći ključni što potvrđuju njegovi koncepti *strategije* i *taktike* koji naglašavaju asimetrične odnose moći, a koji su primjenjivi, čini mi se, i na proučavanje kontaktnih zona. Vidi Certeau 2002: 86-92

93 Rattkay, 1998, 231

94 Ibid., 217

95 Ibid.

96 „Posljedica je bila da su mu sile izrazito oslabile i da je napokon klonuo od teške tjelesne nemoći pa ga je upravitelj misije opozvao odanle.“ Ibid., 257.

97 Ibid.

98 Ibid., 259.

99 Ibid.

100 Ibid.

101 Wright, 2006, 82.

102 Rattkay, 1998, 261.

zaista smatrao da njegova reprezentacija stanja u misiji odgovara stvarnosti. Nemogućnost transformacije Drugog tako je možda rezultirala stvaranjem krhke iluzije da se transformacija zaista odvija.

Za razliku od Jeana de Leryja, Rattkay nije, čini se, smatrao da Drugo ne može biti spašeno. Njegovo uvjerenje nije mu dopuštalo drugačiji zaključak. Ako je strahovao nad „drugom smrću“ svojih Tarahumaraca, razlog nije mogao biti predestinacija, već isključivo njegov neuspjeh. Zbog ideoloških razloga nije mogao vjerovati da Drugo ne može biti spašeno, ali mogao je vjerovati da ga *on* ne može spasiti. Njihov je odnos prema imperijalnom projektu stoga bio dijametralno suprotan. De Lery postaje antikolonijalist, dok Rattkay ne može napustiti kolonijalističku poziciju. Imperij je bio zahvalan ljudima poput Rattkayja i znao ih je instrumentalizirati.

Ideologija prozelitizma i materijalni interesi

Imperijalni projekt španjolske krune oslanjao se na ideologiju pronošnja Kristove riječi, ali teško je objasniti imperijalni projekt ukoliko se zanemari materijalna dimenzija. U tome smislu instruktivna je teza Imannuela Wallersteina o odnosu ideologije i imperijalnog projekta. Prema Wallersteinovu mišljenju, ideologija ne može biti primarni faktor u objašnjavanju nastanka i dugotrajnosti masovne mobilizacije određenog društva, što obilježava španjolski imperijalni projekt u Južnoj Americi.¹⁰³ Tzvetan Todorov u tome smislu čak provokativno govori o razmjeni religije za plemenite metale¹⁰⁴. Dakle, ideologiju misionarstva promatrao bih prije svega kao racionalizaciju, s aspekta imperija, jasnih materijalnih interesa. Možda je najbolji argument u prilog ovoj tezi izbjegavanje ekonomski neatraktivnih i nepristupačnih područja u misionarskim projektima. No, Rattkay je vjerovao u ideologiju kojom je imperij ostvarivao svoje interese i njegov primjer pokazuje da ona ima specifičnu dinamiku. Ideologija prozelitizma bila je okosnica Rattkayjeva djelovanja u Novome svijetu. Pitanje je kako ideološki situirati Rattkayja između polova antikolonijalizma i kolonijalizma.

Kriza španjolskog imperija

Španjolski imperij se u Rattkayjevo doba, kao i Španjolska u Europi, suočavao s teškim problemima. Već od 1630-ih strani brodovi sudjelovali su u trgovini sa španjolskom Amerikom, što je bilo očito kršenje monopola¹⁰⁵. Korupcija je dosegla nevjerojatne razmjere, uključujući, primjerice, praksu dvostruko manje procjene izvađenih ruda s očitim negativnim posljedicama na kraljevsku petinu¹⁰⁶. Osim toga, kolonije su se počele razvijati vlastitom ekonomskom logikom, ozbiljno ugrozivši funkciju koju su imale u španjolskom imperiju¹⁰⁷. Kruna je sama, očajno gladna sredstava, potaknula daljnje probleme u kolonijama prodajom najviših državnih službi. Karlo II. doveo je proces dezintegracije imperija do najviše točke prodajom pokraljevstava Meksika i Perua¹⁰⁸. Kolonije su također bile izložene sve težim gusarskim napadima, a Španjolska se suočavala i s ozbiljnim teritorijalnim izazovima. Ipak, srebro kolonija bilo je ključno za ekonomske interese Krune. Državni proračun to jasno pokazuje. U proračunu iz 1674. srebro iz kolonija iznosi 12% proračunskih sredstava, dok je procjena za 1680. iznosila 13.6%¹⁰⁹. Prihodi od petine bili su značajni i zbog stabilnosti centralne vlasti koja je tako manje ovisila o često nepouzdanim predstavničkim tijelima. Tarahumara kao područje sve intenzivnijih rudarskih aktivnosti nije mogla biti nevažna u financijskim kalkulacijama dvora.

Misionari u službi imperijalizma

103 Wallerstein, 1974, 48.

104 „...the Christians are generous with their religion, which they bring to the New World, from it they take, in exchange, gold and wealth.” Todorov, 1999, 42.

105 Glete, 2002, 113.

106 Borah, 1970, 722.

107 Ibid., 724.

108 Storrs, 2006, 124.

109 Storrs, 2006, 142.

No, španjolski dvor morao je pronaći novi način ostvarenja svojih interesa, posebice stoga što je došlo do djelomične rasformacije državne strukture izazvane teškom krizom države¹¹⁰. Određene su funkcije stoga bile „privatizirane“¹¹¹. Misionarski projekt koji se provodio u Tarahumari uklapao se u nastojanja Krune da reducira vlastite troškove. U tarahumarskom slučaju, misionari dolaze *nakon* neuspješna pokušaja podvrgavanja područja nasilnim putem. Istu će politiku Karlo II. primijeniti u slučaju Kalifornije gdje će nakon prijašnjih neuspješnih napora Krune isusovci bez financijske pomoći španjolskog vladara pacificirati područje. Kralj je time rasteretio državu troškova inkorporacije tog teritorija¹¹², a lokalno stanovništvo bilo je barem formalno zaštićeno od ropstva. Nejasno je kako je u uvjetima slabe i financijski nestabilne države došlo do prijelaza na ovakvu politiku, posebice stoga što je poznato da su kolonijalne vlasti često bile usko povezane s trgovinom robljem¹¹³, što je također bio problem i na tarahumarskom području¹¹⁴. Određeni konsensus morao je biti postignut, a indijansko Drugo spašeno je od ropstva što, naravno, nije bilo nimalo inkompatibilno s dugoročnim ekonomskim ciljevima španjolskog dvora, budući da, kao što lijepo objašnjava Philip Caraman, „svaki obraćeni Indijanac umnožava dohotke Krune.“¹¹⁵

Ekonomski interesi imperija suočavali su se i s drugim izazovima. Posebice je kronična nestašica radne snage uvjetovala ekonomske probleme. Populacija središnjeg Meksika reducirana je prema Fernandu Braudelu sa 25 milijuna 1500. na 1 milijun stanovnika 1600. godine zbog raznih uzroka, od masovnih pokolja, ekonomske eksploatacije do bolesti koje su donijeli Europljani¹¹⁶. Nepovoljnu demografsku situaciju primjećuje i Rattkay: „...U Sjevernoj Americi stanuje tako malo ljudi, te sam često putovao mnogo milja, dapače i po nekoliko dana, a da nisam čovjeka vidio.“¹¹⁷ Španjolski imperijalni projekt morao je kompenzirati kroničnu nestašicu radne snage tolerantijom odnosom prema Drugome, što je imalo reperkusije na oblike kontrole rada¹¹⁸. Nadalje, Amerika je bila područje nevjerojatnih razlika u društvenom razvoju. Eksploataciju bivših područja Azteka i Inka, primjerice, omogućavala je relativno kompleksna socioekonomska struktura na čiji vrh su došli kolonizatori¹¹⁹. No, na brojnim je područjima stanovništvo živjelo na razini kamenog doba pa je za uspješnu eksploataciju trebalo pristupiti socijalnim revolucijama u tim društvima kako bi se ljudski resursi mogli iskoristi za relativno kompleksnije ekonomske operacije. Indijansko stanovništvo također je bilo svjesno tehnološkog potencijala kolonizatora. Povećana produktivnost kao i materijalna dobra bili su, čini se, često dobrodošli. Čini mi se da je razmišljanje o indijanskom Drugom kao indiferentnom prema ekonomskim realnostima u osnovi eurocentrično. Drugo je pokušavalo instrumentalizirati kolonijalne vlasti kao što su one pokušavale instrumentalizirati Drugo.¹²⁰ Philip Caraman daje znakovit primjer: „Indijanci Piro ubili su svoga misionara, oca Ricketera, kad su bili sigurni da će i bez njegove pomoći kovačka radionica moći funkcionirati.“¹²¹. Čini se da je dvojba često bila između modernizacije i kulturnog integriteta ili, točnije, modernizacije i istovremenog očuvanja kulturnog integriteta¹²². Isusovci nisu imali iluzija o materijalnim potrebama indijanskog stanovništva koje su im često bile važnije od Kristove riječi¹²³. Nisu, naravno, ni propuštali istaknuti da kršćanstvo znači i materijalni napredak¹²⁴. Ova činjenica nazire se i kod Rattkayja budući da on pridobiva indijansku zajednicu

110 Glete, 2002, 126

111 Ibid., 135.

112 Storrs, 2006, 135.

113 Borah, 1970, 710.

114 Rattkay, 1998, 29.

115 Caraman, 1990, 67.

116 Braudel, 1992, 460.

117 Rattkay, 1998, 139.

118 „...u Novoj Španjolskoj već od XVI. stoljeća javlja [se] „slobodan“ rad za nadnicu. Zahvaljujući složenoj krizi. Prije svega bijegom i pomorom indijanskog stanovništva pojavili su se pravi *Wüstungen*, opustjele zone, kao u Europi XIV. i XV. stoljeću.“ Braudel, 1992, 460.. Luj XIV. je zbog sličnih razloga razmišljao o asimilaciji crnačkog stanovništva u francuskim kolonijama. Black, 2002, 84.

119 Borah, 1970, 708.

120 Caraman, 1990, 167, 169.

121 Ibid., 171.

122 No, sama činjenica uvođenja novih tehnologija imala je, naravno, posljedice na kulturni integritet autohtonog stanovništva.

123 Ibid., 191.

124 Ibid., 251.

materijalnim dobrima.

Konvergencija unutarnjeg i vanjskog Drugog

Vanjsko, kulturno Drugo bi nakon transformacije postajalo unutarnje Drugo u kolonijalnom sustavu eksploatacije zauzevši redovito niže pozicije u socioekonomskoj strukturi. Konvergencija kulturne i ekonomske drugosti čini se neupitnom¹²⁵. Terminologijom postkolonijalne teorije mogli bismo reći da Drugo ne izlazi iz liminalnog, tj. da transformacija nikada nije potpuna. Homi Bhabha smatra da kolonijalni centar nikada ni ne želi potpunu reprodukciju europske kulture, već uvijek Drugo, ali dovoljno rekonstruirano¹²⁶ za ostvarivanje ekonomskih interesa imperija. Potpuna transformacija, naime, implicira emancipaciju¹²⁷. Jeremy Black i Immanuel Wallerstein upozoravaju, pak, da se Drugo ne smije promatrati kao homogeno. Oba autora pokazuju da se kulturna razlika ne može promatrati izolirano od klasnih odnosa (posebice Wallerstein)¹²⁸. Drugo se odupire, ali i surađuje. Ekonomska eksploatacija nije moguća bez oslonca na snage u autohtonim zajednicama. Ovakvo ponašanje dijela „viših klasa“ indijanskih zajednica uklapa se i u modernije teorijske modele nastanka države koje naglašavaju kooperaciju lokalnih elita koje koriste svoj socijalni kapital u procesu etatizacije¹²⁹. Poglavlje indijanskih zajednica „izručivale“ su članove svoga društva europskoj eksploataciji. Ona ne bi bila moguća bez njihove suradnje.

Granice transformacije?

Isusovci su u navedenim procesima odigrali izuzetno važnu ulogu. Ovisili su o imperiju, a imperij je ovisio o njima. Jonathan Wright opisao je odnos misionara i imperija na sljedeći način: „Veza između misije i carstva oduvijek je postojala: ona je bila nužna stvar logistike [moj kurziv]“¹³⁰. Isusovci su često bili kolonizatori, ali imali su svoje razloge za takvu djelatnost. Pritom su koristili infrastrukturu imperija da ostvare svoje ciljeve. Važno je istaknuti da su misije predstavljale kompleksan projekt kristijanizacije i „civiliziranja“ poganskih zajednica. Ne postoji samo jedna vjera, postoji i samo jedno društveno uređenje¹³¹. Isusovci su često bili indiferentni prema ekonomskoj eksploataciji i nisu, čini se, vidjeli ništa kontradiktorno u misionarskoj aktivnosti i držanju robova na svojim imanjima, dok su barem neki neofiti smatrali da prihvaćanje kršćanstva implicira i društvenu emancipaciju.¹³² Čini mi se da je najvažnije pitanje u smislu ideološkog situiranja vjerovjesničke djelatnosti je li transformacija trebala biti potpuna ili djelomična. Je li Drugo imalo pravo i na društvenu emancipaciju? Ljudi japanskog porijekla u isusovačkom redu u 17. stoljeću sugeriraju da su barem u nekim slučajevima isusovci težili totalnoj transformaciji¹³³. No, svaki je slučaj specifičan.

Rattkayjev „doprinos“

U misionarskom projektu Ivana Rattkayja možemo prepoznati navedene elemente. Prije svega,

125 Black, 2002, 80. Wallerstein, 1974, 92-94.

126 I Fernand Braudel ističe da je Europa morala reproducirati svoj ekonomsko-društveni model kako bi se mogli zadovoljiti njeni interesi u Novome svijetu: „Tek otkrivena Amerika u prvi je mah malo dala Evropi jer ju je bijeli čovjek tek djelomično upoznao i zauzeo. Evropa ju je tek morala strpljivo rekonstruirati prema svojoj slici i prilici, da bi počela odgovarati njenim željama.“ Braudel, 1992, 452. No, Braudel kasnije upozorava da su ekonomsko-društvene formacije Latinske Amerike „...istodobno i reprodukcije i deformacije modela iz Starog svijeta.“ Braudel, 1992, 496.

127 Bhabha, 1994, 85-87.

128 Black, 2002, 89, 91. Wallerstein, 1974, 94.

129 Glete, 2002, 3, 7, 14, 53 itd.

130 Wright, 2006, 75.

131 No, ovakav stav imao je svoja ograničenja. Kao što sam već naveo, transformacija nikada nije mogla biti izvršena u potpunosti jer bi to bilo u suprotnosti s perifernim karakterom kolonijalnih ekonomija.

132 Wallerstein, 1974, 94.

133 Wright, 2006, 75.

jasno je da Rattkay surađuje s poglavicom u transformaciji indijanskog stanovništva. Represivno djelovanje „štaponosaca“, koje smo ranije spomenuli, ključno je za kontrolu i pretvorbu zajednice. Blagoslov Krune nije samo deklarativan, već i materijaliziran u financijskoj pomoći od 300 dukata godišnje¹³⁴. Spomenuto je da Rattkay priželjkuje konkretniju prisutnost europskih trupa. Cilj ekonomsko-društvene transformacije, koja je i cilj imperija, jasno je izražen u Rattkayjevim izvješćima. Rattkay ističe kako želi privesti svoje indijansko stanovništvo, koje ima izražene nomadske značajke¹³⁵, „životu uređenih naroda“¹³⁶. Sedentarizacija je neizbježna u „civiliziranju“ Tarahumaraca. Možda se iz istih razloga u izvješćima spominje jedino etimologija njihova etnonima. Dolazi od riječi *tara*, što znači „trgovati“¹³⁷. Rattkay to očito prepoznaje kao civilizacijsku značajku. Njegov projekt sedentarizacije i izgradnje kompleksnije socioekonomske strukture tek je u embrionalnom stadiju, ali iz teksta se može iščitati da je već došlo do stanovite društvene diferencijacije¹³⁸. No, posebice odnos prema rudarskim aktivnostima, koje su, kao što smo vidjeli, ključne za španjolski imperijalni projekt, pokazuje kolika je važnost ekonomske dimenzije u Rattkayjevim tekstovima. Odnos prozelitizma i iskopavanja plemenitih metala reprezentiran je kao gotovo kauzalan. Uz ogradu da se radi o „pobožnom mišljenju“ lokalnog stanovništva, Rattkay upozorava adresata na podudarnost vjerovjesničkih aktivnosti i otkrivanja novih rudnih bogatstava. Prema vjerovanju koje Rattkay prenosi, Stvoritelj se želio odužiti španjolskom kralju na njegovu financiranje jezuitskih misionarskih aktivnosti. Istoga dana kada su u Paral (rudarsko središte) „stigli za nove misije ruho, zvona i ostalo što je potrebno za crkvu, pronašli su Španjolci vrlo bogat rudnik srebra...“¹³⁹ Rattkay dodaje kako se iz istog rudnika „...ljušte listovi najčistijeg srebra.“¹⁴⁰ Zatim prenosi „novo zapažanje nekih“ koji su primijetili kako se u područjima gdje djeluju isusovci posebice primjećuje božji blagoslov u formi plemenitih metala¹⁴¹. Razlog je isti: Stvoritelj uspostavlja sustav razmjene u kojem nagrađuje misionarsku aktivnost materijalnim dobrima. Potom Rattkay i neposredno počinje zastupati takvo stanovništvo. Naime, nakon saznanja o dva nova rudnika srebra, Rattkay slavodobitno konstatira: „Tako Bog sa svih strana daje blagoslov.“¹⁴² Formulacija Tzvetana Todorova o razmjeni religije za plemenite metale gubi svaku provokativnosti i postaje adekvatan opis stanja u kolonijama. Rattkayjeva reprezentacija odnosa između prozelitizma i otkrivanja rudnih bogatstava izrazito je mehanicistička. Inzistira se na jednostavnom odnosu razmjene između kršćanskog boga te španjolskog kralja. No, odnos ideologije i ekonomskih aktivnosti obrnut je. Plemeniti metali posljedica su i potvrda ideologije prozelitizma. Oni su dokaz univerzalnosti kršćanske ideologije. Europska ekonomska aktivnost dobiva božansku sankciju. Pritom se, naravno, ne problematizira *tko* će i uz kakve fizičke posljedice iskopavati božje blagoslove. Rattkay samo usputno napominje da indijansko stanovništvo radi u rudnicima¹⁴³. Važno je opet naglasiti da je indijansko stanovništvo moglo raditi u rudnicima samo s dopuštenjem poglavice i misionara¹⁴⁴. Tarahumarsko rudno bogatstvo čak se personalizira. Naime, Tarahumara je prema Rattkayju bogata zlatom i srebrom (posebice srebrom) „...kao majka noseća bogatim kovinama“¹⁴⁵. No, porodi takvih majki bili su veoma krvavi. Općenito uzevši, divljenje materijalnom progresu i „prosvjetiteljskom“ kolonijalnom djelovanju nalazimo posvuda u Rattkayjevu tekstu, a ono je posebice očito u ocjeni engleske uprave na Jamaici jer je zahvaljujući civilizatorskoj misiji Engleza potisnuta religijska drugost.¹⁴⁶ Valja podsjetiti da povećana ekonomska aktivnost podrazumijeva i dolazak Europljana te pritisak na indijansko stanovništvo.

134 „Osim toga, darežljivošću našega prejasnog Kralja, da bi se Indijanci lakše privukli krštenju, u Meksiku se svake godine za svakog misionara daje iz careve blagajne 300 carskih dukata velečasnom ocu prokuratoru Meksičke provincije.“ Rattkay, 1998, 219.

135 „Kako obično hodaju ovamo-onamo, mjesecima ostavljaju kuće same.“ Ibid., 189.

136 Ibid., 171.

137 Ibid., 185.

138 „Time [miševi, puhovi itd.,M.M] se sada hrane siromašniji. Prije su se u običnim prilikama svi time hranili.“Ibid., 197.

139 Ibid., 225.

140 Ibid.

141 Ibid.

142 Ibid., 227.

143 Ibid.

144 Ibid., 35.

145 Ibid., 175.

146 „...a 30. smo vidjeli Jamaicu, koju su Englezi otieli Španjalcima, te su ju u međuvremenu tako lijepo opskrbili narodom, zakonima, umjetnošću, zgradama i policijom, da taj otok sada ne zaostaje mnogo za europskim zemljama.“ Ibid., 115.

Prethodno je spomenuto da je radna etika ključna u reprezentaciji Drugog. Rattkay u kulturnoj translaciji povezuje vanjsko, kulturno i unutarnje, društveno Drugo usporedbom Tarahumaraca s nižim slojevima svoga društva¹⁴⁷. No, veza nije jasno izražena. Rattkayjev stav prema indijanskoj radnoj snazi prilično je ambivalentan. Iako ne kritizira rad u rudnicima, Rattkay ističe emulacijski potencijal indijanskog stanovništva i u kiparstvu, slikarstvu¹⁴⁸ i glazbi¹⁴⁹. Navedeni primjeri sugeriraju da Rattkay priželjkuje potpunu transformaciju Drugog budući da ih očito ne zamišlja samo kao radnu snagu u agraru i rudnicima (što su tipične aktivnosti periferije). On, čini se, nije želio perpetuaciju liminalnog. Tarahumarski neofiti trebali su postati punopravni Europljani. No, kako to pomiriti s radom u rudnicima? Isusovci, kao što sam već naglasio, bili su prilično indiferentni prema nedačama ekonomske eksploatacije. Cilj misionarske aktivnosti je prenošenje kršćanske ideologije i europske organizacije života. Oni nisu, općenito gledajući¹⁵⁰, bili socijalni revolucionari svoga vremena. Iako su pospešivali socijalne revolucije, krajnji cilj bio je reprodukcija modela njihova društva. Braudel nas podsjeća da uvijek moramo imati na umu globalni ekonomski sustav. Status periferije determinirao je brutalnost ekonomske eksploatacije „...koje nameće jedna daleka sila, neosjetljiva na žrtvovanje ljudi, koja djeluje prema gotovo mehaničkoj logici ekonomije svijeta“¹⁵¹. Ako se vratimo na djelomičnu transformaciju na kojoj inzistira Homi Bhabha, Rattkayjeva bi totalna transformacija u krajnjoj konzekvenci bila subverzivna po imperijalni ekonomski i društveni model. Potpuna transformacija neofita znači i ideološki izazov diskriminatorskom smještaju indijanskog stanovništva u socioekonomskoj strukturi španjolskog imperija, kao i funkcioniranju prostora kao periferije u globalnoj ekonomiji.

Unatoč zaokruženosti misionarskog projekta koji uključuje i društvenu revoluciju, Rattkay ističe primat religije nad materijalnim interesima (iako potonje djelomično sakralizira): „Neki će ondje [tj. u Kaliforniji, o.p. M.M.] skupljati dragulje i bisere, a muževi iz Družbe Isusove duše, koje su vrjednije od svih dragulja“¹⁵². Nadalje, Drugo je u jezičnom smislu najzastupljenije upravo u reprezentaciji autohtone religije¹⁵³. Preglednosti radi, mogli bismo govoriti o dva osnovna semantička sloja u Rattkayjevim izvješćima: profanom i sakralnom. Oni se potpuno prožimaju i stoga ih je nemoguće odvojiti. Profano je sakralizirano i sakralno je profanizirano. Između polova kolonijalizma i antikolonijalizma, Rattkaya se ne može smatrati antikolonijalistom. Njegova pozicija je izrazito kolonijalna. No, implikacija hipotetične potpune transformacije neofita kao i primat prozelitističke ideologije, iako u ambivalentnoj interakciji s ekonomskom dimenzijom, sugerira da je Rattkay bio instrumentaliziran od strane španjolskog dvora sudjelujući u projektu redukcije troškova Krune, pacifikaciji nestabilnog područja, discipliniranju stanovništva u smislu *state buildinga*, otvaranja prostora za ekonomsku eksploataciju i osiguranja indijanske radne snage. Rattkay je bio kolonijalist, ali njegovi prioriteti nisu korespondirali s prioritetima španjolskog imperija. Taj imperij omogućavao je njegovo djelovanje u Novom svijetu, ali on je, na kraju krajeva, bio u suprotnosti s Rattkayjevim osnovnim ciljem: potpunoj pretvorbi Tarahumaraca u Europljane. Iako ove kontradiktornosti nisu mogle doći do izražaja za vrijeme trajanja njegove misije, Rattkayjev odnos prema indijanskom Drugom omogućio je da se one prepoznaju.

Zaključak

Ivan Rattkay reprezentirao je tarahumarske Indijance u okvirima esencijalističke etnokarakterologije koja je racionalizirala Drugo i ujedno osnaživala autorov eurocentrizam. On je u osnovi projicirao kako antiko-

147 „Dругih slasti za sjetila ne poznaju osim krajnje grubih, kakve bi u našim krajevima i kod zaostalog svijeta bile za prijazit.“ Ibid., 185). „Osим toga, nema u njih nikakva razmišljanja ili je sasvim jednostavno, kao kod nas u neukih.“ Ibid., 197.

148 „Među njima izvrsnih slikara i kipara.“ Ibid., 123.

149 „Indijancu je dovoljno samo jedanput ili dvaput promatrati kako se udara u harfu pa će se odmah odvažiti da svira na njoj i možda će u kratko vrijeme nadvisiti i učitelja.“ Ibid., 137.

150 Zahvaljujući veoma specifičnim uvjetima u kojima je došlo do nastanka paragvajskih redukcija, isusovci su izgradili nevjerojatno egalitarnu zajednicu. Vidi Caraman, 1990.

151 Braudel, 1992, 458.

152 Rattkay, 1998, 173.

153 O vilenjacima (primjer kulturne translacije) Rattkay donosi sljedeće: „...nazivali su ih *Tetsani* - ovi bi razdirali neprijatelje koji naidu; i žene tih vilenjaka, koje su nazivali *Vribi*.“ Ibid., 205. Drugo je opet zastupljeno i na drugim primjerima: „...oni su imali boga *Cano*, za kojega su govorili da se pretvorio u stablo. Imali su još jednoga, a nazivali su ga *Tereguri* i govorili da je gospodar podzemlja.“ Ibid., 205.

nijalnu djelatnost tako i politički, ekonomski i društveni razvoj indijanskog stanovništva u njihovu etnokarakterologiju. Iako je ovakva hermeneutika Rattkayju omogućila ostanak unutar univerzalističkog europskog referentnog okvira, posljedica esencijalističkih etnokarakteroloških konstrukata bila je i negativna po Rattkayjeva misionarska nastojanja budući da je svaki esencijalizam u suprotnosti s ciljem „proizvodnje“ Europljana. Ako su identiteti fiksni, transformacija Indijanaca nije moguća. No, Rattkay u svojim tekstovima prikazuje ljudske identitete i kao promjenjive konstrukte čime se povratno dekonstruira hermeneutika Drugog koja je dominantna u njegovim izvješćima. Rattkay je „čitao“ Drugo na radikalno drugačiji način prije svega kada je esencijalističkim etnokarakterološkim konstruktima suprotstavio uvjetovanje ljudskih identiteta ekonomsko-društvenim formacijama koje uzrokuju promjene identiteta, odnosno ukazuju na mogućnost njihova „konstruiranja“ (slučaj Tobosa). No, ovakva reprezentacija Drugog bila je uvjetovana vanjskom perspektivom (sukob isusovaca i biskupa), a nestabilnost identiteta bila je u funkciji glorifikacije isusovaca koji su u Rattkayjevoj interpretaciji bili odgovorni za nastajanje ekonomsko-društvenih formacija koje su rezultirale nestankom „divljaštva“ indijanske skupine povjerene isusovcima, dok je odlazak isusovaca (posljedica sukoba s biskupom) dovela također do nestanka „njihovih“ ekonomsko-društvenih formacija, zbog čega su Indijanci iznova postali „divljaci“. Ovakva reprezentacija Drugog ne ponavlja se u tekstu jer je posljedica vanjske perspektive. No, Rattkay je premostio paradoks između fiksnih identiteta i misionarskog cilja transformacije Drugog upisivanjem emulacijskog potencijala u etnokarakterologiju Drugog. Iz izvješća proizlazi da je samo Drugo promjenjivo, dok je Rattkayjev identitet zaštićen iluzijom fiksnog identiteta koju je Rattkay u Indijanaca negirao.

U svrhu asimilacije Drugog Rattkay je koristio niz taktika. Iskorištavao je neravnomjerne ekonomske odnose između kolonizatora i koloniziranog čime je nastojao pridobiti Drugo materijalnim. Koristio je i taktiku akomodacije živeći među Indijancima. Za širenje kršćanstva koristio se također nasiljem u čemu je imao pomoć poglavice i „štaponosaca“ koji su represijom prisiljavali stanovništvo na pridržavanje kršćanskih normama. No, Rattkay nije bio zadovoljan količinom represije i pouzdanošću lokalnih „štaponosaca“ i više puta je naglasio potrebu za intenzivnijim i ekstenzivnijim nasilnim mjerama. Naravno, strahovao je od pobuna Drugog budući da se indijansko stanovništvo na tome prostoru često bunilo protiv kolonizatora, pri čemu su misionari redovito likvidirani budući da su bili predstraža imperija, primjenjivali su represiju nad Indijancima i sudjelovali su u ekonomskoj eksploataciji te su stoga predstavljali simbol ugnjetavanja (koji su, budući da su misionari živjeli u indijanskim zajednicama, bili lako dostupna meta odmazde). Otpor Rattkayjevim nastojanjima bio je najizraženiji u starijem dijelu populacije, dok je mlađi dio populacije bio prijemčiviji prema Rattkayjevoj europeizaciji. Obzirom na asimetrične odnose moći, indijansko stanovništvo primjenjivalo je taktiku mimikrije. Time se zadržavao vlastiti kulturni kontinuitet ispod europske maske, a kolonizator nikada nije bio siguran u uspješnost svojeg pothvata. I Rattkay je bio svjestan odnosi moći, ali i specifičnosti kulturne reprodukcije, te je stoga davao niz kulturnih „koncesija“ indijanskom stanovništvu ne zaboravljajući krajnji cilj njihove potpune asimilacije. No, Rattkay naravno nije smatrao da će doći do transkulturalacije te da homogena reprodukcija europske kulture nije moguća. U njegovoj perspektivi trajan kulturni sinkretizam nije nužna posljedica kulturnih transfera (današnja Latinska Amerika najbolji je dokaz neispravnosti takva razmišljanja).

Bez obzira na discipliniranost i požrtvovnost, Ivan Rattkay nije uspio u svojim misionarskim nastojanjima. Iako se upustio u fabrikaciju svojih misionarskih uspjeha u zadnjem izvješću, nekrolog Josepha Neumanna omogućuje da se ionako neuvjerljiva reprezentacija možda u potpunosti odbaci. Iz nekrologa proizlazi da je Ivan Rattkay, kao i u prošloj misiji, izgubio vjeru u mogućnost transformacije Tarahumaraca u Europljane i kršćane. Spremao se tražiti premještaj u drugu misiju. Činjenica da nije uspio kao vjerovjesnik potresno je djelovala na Rattkayja. Prema Neumannu, pri kraju života opsjedale su ga misli o smrti, tražeći od Franje Ksaverskog da mu je isprosi kod Boga.

Obzirom da je misionarstvo bilo zaokružen projekt u kojem se nije prenosilo samo kršćanstvo, već i europski način života, ono je bilo jako korisno imperijalnim ambicijama španjolske Krune. Španjolski imperij, kao i Španjolska u Europi, već je duže vrijeme proživljavao period krize. Nepoštivanje monopola, gusarski napadi i nevjerovatna korupcija ugrožavali su španjolske interese u kolonijama. Indijanska populacija radikalno je smanjenja (proces koji je počeo od prvih dana kolonizacije) što je smanjilo i količinu dostupne radne snage. Različiti društveni sustavi također su onemogućavali eksploataciju bez temeljite transformacije tih društava. No, Španjolska je itekako imala koristi od svojih kolonija (što pokazuju i državni proračuni). Suočena s krizom,

država je veoma uspješno iskorištavala misionare za svoje interese čime je smanjivala vlastite troškove. Misionari su pacificirali nepristupačna područja koju su zatim pripajana španjolskim vlastima (što prikazuju primjeri Kalifornije i Tarahumare), a stanovništvo je izloženo procesima društvene transformacije koje su misionari znatno ubrzavali. Nakon dovršenih transformacija, indijansko stanovništvo osposobljeno je za relativno kompleksnije ekonomske zadaće, te se stoga moglo koristiti u eksploatorske svrhe i time zadovoljiti ekonomske interese španjolskog imperija. Redovito je zauzimalo niže pozicije u socioekonomskoj strukturi budući da je došlo do konvergencije kulturne i klasne drugosti. Rattkay je također nastojao izvršiti društvenu transformaciju svojih Indijanaca i nije imao ništa protiv njihova rada u rudnicima. Dapače, u njegovim izvješćima uspostavlja se praktički kauzalni odnos između misionarskih aktivnosti te pronalaska novih ruda. Prema Rattkayju, kršćanski bog nagrađuje vjerovjesnike rudnim bogatstvima. Ona tako postaju potvrda Božjeg blagoslova koji u specifičnom sustavu razmjene nagrađuje vjerovjesnička nastojanja materijalnim dobrima. No, kod Rattkayja, odnos ekonomskih aktivnosti i ideologije obrnut je jer je materijalna dimenzija izraz i potvrda univerzalnosti kršćanstva. S druge strane Rattkay jasno daje do znanja da je ekonomska domena sekundarna u odnosu na njegov primarni interes: spas indijanskih duša (iako je ovaj cilj ponekad nemoguće odvojiti od materijalne dimenzije). Štoviše, njegova izvješća daju mogućnost iščitavanja svjetonazora koji je u suprotnosti s interesima španjolskog imperija. Naime, imperij u osnovi ne teži totalnoj transformaciji Drugog, već njegovoj djelomičnoj rekonstrukciji prema europskom modelu kako bi Drugo moglo zadovoljiti ekonomske interese imperijalnog centra. Nepotpuna transformacija onemogućavala je potpunu društvenu emancipaciju Drugog i činila je ideološki prihvatljivijim brutalnu eksploataciju na periferiji. Rattkay je, čini se, vjerovao u potpunu transformaciju Drugog, čime je neizravno dovodio u pitanje imperijalni ekonomski i društveni model. Bez obzira što je imperij omogućavao njegovu aktivnost, a on je također zadovoljavao ekonomske interese imperija, ovaj brak iz interesa u krajnjoj je konzekvenci vodio u sukob i razvod.

Izvori:

Rattkay, Ivan. *Izvjeshća iz Tarahumare*. (ur.) Mijo Korade. Zagreb: Artresor, 1998.

Literatura:

Ashcroft, Bill; Griffiths, Gareth; Tiffin, Helen. *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. London, New York: Routledge, 1998.

Black, Jeremy. *Europe and the World, 1650-1830*. London, New York: Routledge 2002

Borah, W. "Latin America 1610-1660". *The New Cambridge Modern History. The Decline of Spain and the Thirty Years War*, sv.4. London, New York: Cambridge University Press, 1970.

Braudel, Fernand. *Vrijeme svijeta. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam*, sv.3. Zagreb: August Cesarec, 1992.

Bhabha, Homi K. *Location of Culture*. London, New York: Routledge, 1994.

Caraman, Phillip. *Misija Paragvaj. Izgubljeni raj 1607-1768*. Zagreb: Globus 1990.

De Certeau, Michel. *Invencija svakodnevice*. Zagreb: Naklada MD, 2002.

Glete, Jan. *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500-1660*. London, New York: Routledge, 2002.

Greenblatt, Stephen. „Learning to Curse“. *Essays in Early Modern Culture*. New York: Routledge, 1990.

Lestringant, Frank. „The Philosopher's Breviary: Jean de Lery in the Enlightenment“. *New World Encounter*, ur. Stephen Greenblatt. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1993.

Füllöp Miller, Rene. *The Power and Secret of The Jesuits*. New York: The Viking Press, 1930.

Storrs, Christopher. *The Resilience of the Spanish Monarchy 1665-1700*. New York: Oxford University Press, 2006.

Todorov, Tzvetan. *The Conquest of America. The Question of the Other*. University of Oklahoma Press, 1999.

Wallerstein, Immanuel. *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, San Francisco, London: Academic Press, 1974.

Wright, Jonathan. *Isusovci: misije, mitovi i povijest*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2006.

Unsuccessful transformation: the Other in the reports of Ivan Rattkay

Summary

The author analyzes three reports of the Croatian missionary Ivan Rattkay from the theoretical perspective of historical imagology and paradigms of cultural transfers. The article tries to demonstrate that essentialist ethno-characterology was the basis of the missionary's representation of the Other. These constructs served both as a rationalization of the Other and reaffirmation of Rattkay's eurocentrism. They were based on transposing the anti-colonial activity as well as economic, social and cultural development of the Indian population into their ethno-characterology. However, this hermeneutics of the Other is not the only one in the text due to its contradiction with the aim transforming the Other. This could be the reason why the Croatian missionary inscribed the potential of emulation into the ethno-characterology of the Indians. The tactics of assimilation varied from taking advantage of the unequal economic development between the colonizer and the colonized to accommodation and repression and miscellaneous cultural "concessions". The Indian population attempted to preserve their cultural continuity in the context of aggressive imposition of European culture by mostly by means of the tactics of mimicry and violent resistance to the colonizers. The process of cultural transfer unsurprisingly resulted in the formation of a hybrid cultural pattern. The author also attempts to situate missionary activities in the context of the Spanish imperial project, and argues that these activities served very tangible economic and political aims. The missionaries initiated social transformations of the Indians societies which resulted in pacifying insubordinate areas, disciplining the populace and instilling a "work ethics" compatible with relatively more complex economic operations. Nevertheless, Ivan Rattkay, it seems, aspired to total transformation of the Other, which is in disagreement with the imperial economic and social model. According to that model, the Other was only to be partially reconstructed in order to serve the empire's economic goals. Consequently, the transformation meant a discriminatory allocation of the Other in the socioeconomic structure. Class and cultural otherness therefore converged. In this sense, the missionary ideal can be perceived as subversive in relation to this model.

Keywords: missionarism, mimicry, the Other, periphery, the Spanish Empire, Tarahumara, essentialist ethno-characterological constructs, (anti)colonialism, assimilation

Neka obilježja iz povijesti hrvatskog pograničja u 16. stoljeću

Hrvatske zemlje ušle su u razdoblje ranog novog vijeka pod strahovitim osmanlijskim pritiskom. Kombinirajući tu činjenicu s nepostojanjem čvrste, odlučne i sposobne središnje vlasti, poražavajući obrambeni rezultat nije iznenađujući. Dolaskom na prijestolje Ferdinanda Habsburškog započinje novo razdoblje hrvatske povijesti. Silne promjene nastaju u nadolazećem razdoblju. Hrvatske zemlje počinju financijski i materijalno ovisiti o pokrajinama unutrašnje Austrije. Dolazi do silnog reduciranja hrvatskog teritorija, što se naprikladnije izražava kroz već miški pojam reliquie reliquiarum. Zemlja je opustošena, gospodarstvo je slomljeno, demografska slika je katastrofalna. Dolazi do golemih promjena na tadašnjim horizontima stvarnosti; nova dinastija, novi principi obrane, novo stanovništvo, novi odgovori na stara pitanja. No prežici srednjovjekovnih hrvatskih zemalja i dalje egzistiraju na tom prostoru; plemstvo, crkva, seljaci i građani pod vječitim su opsadnim stanjem. Unatoč tom strahovitom pritisku život je nastavio teći starim tokovima, ali i probijajući mnoga nova korita. U ovom radu pokušat ćemo skromno i barem u općim crtama približiti život društva na granici. U fokusu rada je egzistencija i međuodnos raznih, pa i neprijateljskih, društvenih elementa koji su kreirali te nove vizure. Područje izlaganja ograničava se na tadašnji teritorij Hrvatske krajine i na razdoblje 16. stoljeća.

Ključne riječi: Hrvatska krajina, vojska, plemstvo, Osmanlije, opskrba, osvajanja, fortifikacije, trgovina, korupcija, deprivacija

1. Uvod

Granično područje samo po sebi egzistira na specifičnoj razini. To je mjesto doticaja i razdvajanja u isti mah. Na takvom području pravilnosti se često zanemaruju ili barem zaobilaze. Ne postoje kirurški pravilne crta razdvajanja. Ovisnost o prostoru je golema, ovisnost o komunikacijama određuje smjerove i brzinu napredovanja, a fortifikacije predstavljaju polazišna mjesta ofenzivnih ili defenzivnih akcija, već s obzirom na perspektivu. Ljudski potencijal u simbiozi s funkcionalnim vojnim aparatom i sustavom zapovjedanja temeljni je preduvjet za uspješan otpor.

Nestalnost je izražena kroz više aspekata. Stanovništvo fluktuiralo ovisno o vojnom djelovanju. Ta fluktuacija funkcionira na višim i nižim razinama. Osmanske provale, česte i lokalne, prisiljavaju stanovništvo da bježi, da traži zaklone, prirodne ili umjetne, gdje ostaje za vrijeme opasnosti, da bi se kasnije ponovo vratilo u svoje domove. Niz takvih provala stapaju se u jedan kontinuirani i planirani cilj: pustošenje određenog prostora i eliminiranje mogućnosti obrane. No i nakon takvih većih, dugotrajnijih akcija, sa smirivanjem operacija stanovništvo se vraćalo, a ponekad i popunjavalo s novim naseljenicima. Ipak izloženost tim dugotrajnim provalama rezultirala je golemim demografskim gubicima. Ipak, postavlja se pitanje stvarnog razmjera te demografske katastrofe, odnosno da li je i koliko stanovništva ipak ostalo na tom prostoru?

Kao što smo napomenuli granice su varljive, propusne. Osmanlije prodiru duboko, u zadnjim desetljećima 15. stoljeća njihov se barjak gledao golim okom sa zidina Venecije, a u 16. stoljeću u par navrata i sa zidina samog Beča. Hrvatski prostor funkcionira i kao primaran i sekundaran cilj. Naime njega određuje neposrednost osmanskim zemljama i, kao rezultat toga on služi, uz vječitu metu, i kao tranzitno područje preko kojeg Osmanlije prolaze u pohodima. Posebice je na udaru bila unutrašnjoaustrijska pokrajina Kranjska. Pozi-

cionirana iza već poluraspadnutog sistema obrane hrvatskih zemlja, predstavljala je privlačnu meta napada. Sva ta nestalnost i diskutabilnost granice dominira, iako s prekidima, kroz veći dio 16. stoljeća.

Krbavska bitka, od kasnijih generacija prezentirana i usvojena kao jedno od neuralgičnih mjesta u hrvatskoj povijesti, zbila se kao rezultat jednog takvog (akindijskog¹) pothvata. Osmanlije, koji su dvije godine ranije na približno istom mjestu razbijeni, vraćali su se s pljačkaškog pohoda u Kranjskoj. Dakle nije riječ o namjernom djelovanju striktno na hrvatski teritorij, niti je riječ o masovnoj akciji s planom osvajanja i inkorporiranja (iako su sve akcije takve vrste bile u širem pogledu zajednički dio takvih napora) Hrvatskog kraljevstva, već je riječ o većoj pljačkaškoj vojsci koja je hrvatskoj feudalnoj sili nanijela strašan poraz. Bez obzira na činjenicu da je možda hrvatsko plemstvo, posebice ban, zakazalo na strateškom planu, ostaje simptomatičan poraz od jedne, doduše velike, pljačkaše vojske.

Za vladavine Jagelovića izrazito negativno djeluje nedostatak središnje vlasti. Ona ima obavezu pružiti efikasnu zaštitu i funkcionirati kao paternalistički faktor, onaj koji će ujediniti suprostavljene plemićke stranke, oformiti adekvatne vojne strukture, odnosno upregnuti sav potencijal države u uspješni protuosmanlijski napor.

Takva situacija stvarala je međudnos između zaraćenih strana, koji nije dopuštao kirurški determiniranu geografsku granicu, a gdje je doticaj stalan i manje više neodređen stvara se svojevrsna hibridna društvena vizura. Naravno za takvo što potreban je niz godina i ono će se u punini ostvariti tek stabiliziranjem granica i ponovnom kolonizacijom opustijelih područja. No i u 16. stoljeću doticaji i podražaji s jedne i druge strane stvar su svakodnevice.

U principu postoje dvije perspektive sagledavanja situacije. Postoji načelan princip i postoji djelovanje određeno realnošću na terenu, koja često gotovo paralizira ulogu načelne borbe. Načelna je dužnost, potreba i želja za suprotstavljanjem neprijateljima domovine i vjere, neprijateljima Krista i svete Crkve, koja na općem planu nastupa kao potpuna. Neprijatelj se mora poraziti i istjerati iz Europe, a neprijateljstvo građeno na vjerskim, dogmatskim potporanjima ne prihvaća kompromis. No, načelnost je tek jedna strana medalje.

Na nižim, prizemnim razinama ta načelnost opstaje većinom kao okvir, kao putokaz koji se često ne slijedi. Neposredna opasnost, nedostatak financija, nepostojanje čvrste središnje vlasti i adekvatnih vojno – strateških predispozicija primorala je društvo određenog prostora na kontakte, pa čak i na suradnju. Tako na ugroženom području postoji ambivalentan odnos prema Osmanlijama i on se prezentirao kroz cijeli period borbe i ponekad kroz prilično začuđujuće postupke.

2. Neprijatelji i suradnici

Svoje su ambicije Osmanlije zadovoljavali širokom lepezom sredstava. Uz ratnu opciju koja je dakako bila najvažnija, koristili su i razne diplomatske kanale, pregovarajući, snubeći i prijeteci s ciljem zadovoljavanja svojih ambicija. Nakon katastrofe na Krbavskom polju, kao nastavak pritiska, Osmanlije su odredili rok hrvatskim staležima, do proljeća ili ljeta, da se svojevoljno podvrgnu sultanovoj vlasti. Hrvatski su se staleži, uviđajući da kralj Vladislav neće biti u stanju pružiti im odgovarajuću zaštitu i pomoć, obratili caru Svetog Rimskog Carstva Maksimilijanu, tom posljednjem europskom vitezu, moleći ga za pomoć. Maksimilijan je doduše obećao pomoć u ljudstvu i naoružanju, ali nešto konkretnije ipak nije bilo realizirano.²

Osobni interes ponekad je također eliminirao odnosno petrificirao neprijateljstva na neko vrijeme. Vječite međusobne konfrontacije plemića, a one su bile prisutne i u najdramatičnijim trenucima neprijateljskog napredovanja, ponekad su rezultirale uzimanjem u službu osmanskih podanika. Reprezentativan je primjer iz 1522. godine kada je u jednom pismu kralja Ludovika upućenom Ivanu Banffyju, Ivan Karlović prokazan za nevjeru jer je još 1509. godine iskoristio jednu osmansku četvu, s kojom je bio u kontaktu, da bi obranio grad

1 "Akindije, (tur. Akinci, trkač, pljačkaš), osmanlijska neredovna konjica, u bojnom poretku stavljeni na krila zajedno sa spahijama. No njihova namjena je pljačkanje, pustošenje, paljenje naselja, odvođenje robova, te općenito akcije slamanja neprijateljske obrambene moći, što rezultira lakšim naknadnim osvajanjem teritorija. Pohodi su temeljito pripravljeni, a trajali su od nekoliko dana do nekoliko tjedana. Djelovali su iznenda i munjevito, adolaskom na cilj raspršili bi se okolicom. Sistem osiguranja pri povratku također je bio na razini." Vojna Enciklopedija, 1970, 69.

2 Simoniti, 1991, 120.

Mutnik od pretenzija Mirka Turka Heninga. Tom su prilikom čini se po prvi puta na hrvatskom tlu korištene velike lumbarde.³

Slična epizoda ponovila se 1542. godine, u jeku parnice između Franje Frankopana Slunjskog i Tome Nadasdy, oko bogatog i važnog grada Steničnjaka, kojeg je tada zadobio knez Slunjski, ali uz pomoć gradskog službenika Mihalja Baloga, lokalnih svećenika i zaslužjenih Osmanlija. Sačuvan je izvještaj Barbare Krhek svome mužu, vjerovatno službeniku grofa Nadasdy: „...i biše (Balog) zel šest sužanj najboljih u grad, ki vodu nose; on je išal u varoš na krčmu. Oni sužnje, ki su bili, oni su najprve grad zaprli. I bili su trabanti četiri na vratih. Tri su van pobigli, a jedan je ovde ubijen. I kada čuše oni, ki bihu u velikom gradu, popadoše oružje i ubiše četiri trabante i porkulaba pri želežnih vratih. I to čuvši nevirni Mihal (Balog), tako je poslao čovika k Zimiću i Slunjskomu. Od sih 1002 sužanj ni nego jedan raskovan; svi su sebe prvo oslobodili u četrtak od večere i petak do podne“⁴. Upada u oči i razmjerno velik broj zatvorenika koji su se, prema tom navodu, nalazili u gradu.

Pomoću bivšeg sužnja koji ga je prepoznao, ali „...budući da mu je Alapić bio blag i dobroćudan gospodar“⁵ i nije ga htio izdati, spasio se uz malu otkupninu iz sužanjstva i Gašpar Alapić, kasniji hrvatski ban.

2.1. Taktiziranje i preživljavanje

Vojni pritisak na hrvatske zemlje uzrokovao je niz općedruštvenih problema koji su za posljedicu imali demografski kolaps, privredno propadanje i sužavanje parametra samostalnog djelovanja stanovništva. Pokušavajući zadržati gospodarsku aktivnost na životu, a usprkos neprijateljstvu, hrvatski velikaši održavali su i trgovačke kontakte s neprijateljima. Kristofor Frankopan Brinjski trguje, dvadesetih i tridesetih godina, s Osmanlijama iz Udbine, dok malo sjevernije, u Pounju, isti vid trgovine provodi i knez Zrinski.⁶

Hrvatski velikaši nisu surađivali s neprijateljem samo preko trgovačke djelatnosti, već i pri vojnim operacijama nauštrb domaćeg stanovništva. Kada su Osmanlije 1530. godine pljačkali oko Bužima preko rijeke Une prevezli su ih ljudi kneza Zrinskoga.⁷ Sličan postupak nalazimo i kod Bernardina Frankopana, tada u mletačkoj obavještajnoj službi, kada im je 1522. u strahu od Osmanlija uskratio slanje obavijesti, a Kranjskoj i mogućnost držanja obavještajaca na njegovim posjedima, dok je Osmanlijama dozvolio slobodan prolaz preko njegove zemlje.⁸

Jasno je da su plemići sami morali na razne načine kompenzirati nepostojanje organiziranijeg protoosmanskog napora, pa makar i kroz, na nekim poljima, suradnju s njima.

Na to se nadovezo i danak koji su čini se hrvatski plemići u određenim razdobljima plaćali Osmanlijama. Ban Ivan Karlović, u pismu kranjskom podkapetanu Purgstalleru, 1531. godine, piše da hrvatsko plemstvo već odavno plaća danak Osmanlijama, a i oni koji nisu da se spremaju platiti.⁹

Štoviše, 1520. godine održao se sastanak na kojem prisustvuju eminentni velikaši, kao Ivan Karlović, Bernardin Frankopan i Nikola Zrinski, a na kojem je bio prisutan i dotični Hasan od Zvornika, sultanov poslanik. Tijek nije poznat, ali vjerovatno se radilo ipak o pritisku na središnju vlast s osmanske strane ili kao taktiziranje, odugovlačenje s kršćanske strane, s obzirom da se spremao osmanski pohod koji je u konačnici rezultirao padom Beograda.¹⁰

Nikola III. Zrinski sklopio je godine 1530. ugovor u kojem se obvezuje plaćati neki danak Osmanlijama ako poštede njegove posjede. Još iste godine Zrinskom su stigli poslanici kranjskog glavara i biskupa ljubljanskog Krste Rauberera, s ciljem da između ostalog proispitaju i razloge toga čina. Zrinski se pravdao činjenicom

3 Lopašić, 1890, 226-227.

4 Lopašić, 1895, 278.

5 Rattkay, 2001, 220.

6 Kruhek, 1995, 87.

7 Lopašić, 1890, 153.

8 Simoniti, 1991, 158.

9 V. Klaić, 1975b, 130-131.

10 V. Klaić, 1975a, 378.

da je ostao bez tražene pomoći, te da je radi obrane svojih dobra i ljudi bio je prisiljen na to podavanje.¹¹

Posebice je zanimljiv odnos između uglednih vojnih zapovjednika na krajini. Kao posljedice vječitog sukoba nadasve su se uvažavale i poštovale one karakteristike koje se mogu staviti u blisku vezu s ratništvom, snaga, hrabrost, postojanost, spretnost na oružju... Na područjima gdje nad egzistencijom dominira određena ljudska aktivnost, utjecat će ona duboko na stanovništvo koje će kroz tu prizmu percipirati svoju stvarnost, svoja načela, svoje emocije, postupke.....

I usred ratnih operacija možemo uočiti taj uzorak. Iskoristivši ta načela Osmanlije su lukavstvom odnijeli pobjedu kod Konjščine 1545. godine. Pri susretu dviju vojski, su *uz viku i graju zahtjevali da se uglavi trenutačno primirje, pa da se, uz javno zajamčenu sigurnost, na koplju ogledaju odlični i najsnažniji od vojnika obje vojske*,¹² na što su pristali i ban Nikola Zrinski i zapovjednik štajerskih i koruških četa Juraj Wildenstein. No iskoristivši opušteniju atmosferu koja je tada zavlдалa, *dok se u ovakovu srazu naših i Turaka prsa o prsa lomilo do dvjesto kopalja*,¹³ osmanski zapovjednik Ulama iznenada je proglasio prekid primirja, izjahao u bojnom redu i napao kršćansku vojsku koja se naposljetku, nespremna i iznenađena, raspršila okolicom.

U boju je s osmanske strane poginuo i znameniti zapovjednik kamengradskog krila vojske Demirham Španaković koji je, u prvom srazu kopljima sa Stjepanom Šegovićem, zapovjednikom konjice grofa Zrinskog, izašao naprijed da pozdravi i najvećom čašću zagrli Zrinskoga.¹⁴

Štoviše, navodi se da su i Osmanlije junačkim stihovima slavili jedan nasrtaj Franje Frankopana Slunjskog na njihove pljačkaše u okolici Gora i Hrastovice.¹⁵

Isprepletenost se ne manifestira samo na višim razinama, u predodžbama, mentalitetu, već i u svakodnevnici, na prizemnim aspektima društvenog života. Osmanska civilizacija, koja se usjekla na balkanski prostor, a koja je i sama inkorporirala kulturu, društvo pa i institucije pokorenih zemalja u svoj sustav, svojom dominantnošću neminovno je predstavljala i izvor promjena i podražaja koji su u većoj ili manjoj mjeri mijenjali navike, poglede, svijest pograničnih društava.

Godine 1528. u bitci kod Belaja, jednoj od mnogih koje su uslijedile kao posljedica osmanskih pljačkaških prodora, a u kojoj su sudjelovale hrvatske čete pod vodstvom bana Ivana Karlovića, te snage unutrašnjo-austrijskih zemalja, hrvatski ban greškom je zamijenjen za neprijatelja i napadnut od strane njemačkih vojnika. Razlog zašto je napadnut leži u činjenici da su njemački vojnici zamijenili njegovu nošnju s neprijateljskom.¹⁶ Dakle u tom trenutku hrvatski ban, najviša institucija vlasti, nosi odjeću koju podanici Carstva zamjenjuju za osmansku. To je prezentan primjer utjecaja Osmanskog Carstva na hrvatsko stanovništvo. Desetak godina kasnije vojnici Ivana Zrinskog pri nasrtaju na kaptolska dobra (rezultat građanskog rata i neprijateljstva na relaciji biskup Šimun Erdody – Zrinski), po osmanskom običaju nose čalme, pa se činilo da su nasilje počinili Osmanlije.¹⁷ Par desetljeća kasnije u jednom izvještaju čete vrhovnog zapovjednika na krajini nazivaju se janičari.¹⁸

Za usporedbu, tijekom Tridesetogodišnjeg rata hrvatske postrojbe koje su sudjelovale u sukobima, ne samo da su ratovale na krajiški način (laka konjica koja je započinjala čarkanje, izviđala, skupljala provijant, informacije, a posebice se odlikovala mobilnošću i brzinom), nego su suvremenicima sa svojim nošnjama i pojavom i izgledali kao Osmanlije.

Navest ćemo i par slučaja prelaska s jedne vjere na drugu. Razloga za promjene vjere bilo je mnogo i zasigurno se dotiču raznih ljudskih aspekata i sudbina i bilo bi nezahvalno i neutemeljeno lamentirati o njihovima porivima i očekivanjima. No često su takvi ljudi prelaskom na drugu vjeru postali jedni od najkompetentnijih i poduzetnijih osoba na novoprihvaćenoj strani. U kronikama iz onoga vremena kao junak i slavan

11 Sakcinski, 1883, 58.

12 Rattkay, 2001, 211.

13 Ibid., 212.

14 Ibid., 212.

15 Ibid., 219.

16 Lopašić, 1895, 48.

17 Krčelić, 1994, 253.

18 V. Klaić, 1975b, 301.

ratnik pojavljuje se Marko Tomašević, za koga Krčelić navodi da je netom postao kršćaninom odrekavši se vjere Muhamedove.¹⁹ Mi pak nalazimo njegovo junaštvo u pohodu 1553. godine, pod banom Petrom Erdodyem i Jurjem Frankopanom Slunjskim, na tvrđave Veliku i Gradišku koje su opustošili i spalili.²⁰ S kršćanske strane pak poznat je i glasovit primjer Franje Filipovića, zagrebačkog kanonika, od Osmanlija nazivanog *delipop* (junački pop), koji se nakon zarobljavanja kod Ivanića, i zarobljeničtva u Istanbulu, odrekao dotadašnje vjere i prihvatio islam. Pitanjem njegova oslobođenja bavili su se visoko pozicionirani crkveni velikodostojnici, pa i sam kralj. Hvalio se kasnije da će u roku tri dana osvojiti Zagreb i predstavljao je, svojim poznavanjem prostora i obrane, veliku opasnost.²¹ Biskup Juraj Drašković izopćio ga je proglasom iz župa čitave dijaceze, spalio sve pokretne koje je posjedovao, kuću mu nagrdio crnom bojom i oduzeo mu vinograde, šaljući pritom poruku širokom auditoriju što čeka neke možebitne buduće prebjegje.²²

Za kraj ovog kratkog poglavlja o kontaktu između zaraćenih strana, donosimo prilično šokantan događaj koji se odigrao za vrijeme, na kraju neuspješne, Khevenüllerove vojne 1578. godine. Naime spominje se da je u tom pohodu jedan Hrvat, za kojeg se sumnjalo da je slabe vjere, ubio vlastitog šurjaka, odsjekao mu glavu i donio je kao dokaz vjere pred glavnog zapovjednika.²³ Iz toga, ukoliko je taj događaj istinit, a o tome ne možemo i nećemo suditi, možemo uočiti da su između suprostavljenih strana postojali jaki osobni kontakti, čak i obiteljske veze. Naravno nama je interpretacija okvirna jer širu priču iz tog škrtog navoda ne možemo osvijetliti (da li je bio uskok, koje vjere, koje vjere mu je bio šurjak...), no možemo ponovno uvidjeti tu načelnost sukoba civilizacija i vertikalno se spustiti na prizemne nivoe, gdje je egzistirao jedan drukčiji i složeniji sustav ponašanja i razmišljanja.

3. Egzistencijalna problematika plaćenog vojnika i neke crtice iz međudnosa s lokalnim stanovništvom

Vojni rodovi, na kojima je počivala obrana ugroženog hrvatskog prostora, bili su pješadija i konjanništvo. Pješadija se ponajviše sastojala od haramija, porijeklom iz slojeva domicilnog stanovništva. U određenim važnijim utvrdama nalazila se i njemačka posada (*Deutsche Knechte*), isprva etnički njemačka, no s protokom vremena i kroz procese asimilacije postepeno kroatizirana. Na to je utjecala i činjenica da su bili bolje plaćeni od domaćih vojnika, pa je vladao veći interes pristupanju tim jedinicama. Konjanici su se djelili na laku konjicu, husare i na elitnije i bolje oklopljenije arkebuzire, koji su se nalazili na važnijim uporištima na krajini. Konjanici su se služili puškama kolašicama, dok su pješaci koristili jeftinije fitiljače.²⁴ U odredbi nadvojvode Karla za konjanike, iz 1578. godine, navedena je oprema konjanika. Spominju se su *plemenite viteze, s dobrim kojni, oklopi ili panicri, šišakom* (kacigom), *ščitom, kopjem, sablo, bodežom, batom ili sekirico spravne*, te ako je *komu drago puško polag nositi, to mu se dopusti*.²⁵ No većinu vojne sile činile su formacije sastavljene od domaćih ljudi, haramija. Haramije su bili stacionirani po cijeloj granici bez obzira na veličinu i značaj fortifikacija. Na čelu osnovne formacije, od otprilike 50-ak ljudi (to su naravno idealne proporcije) nalazio se vojvoda koji je doduše smatran za časnika, ali je bio izvan regularnog vojnog ustroja. Njega je postavljao kapetan, a vojvoda je imenovao zastavnika i, već po opsegu vojvodstva, jednog ili više desetnika.²⁶

Krajiška obrambena linija funkcionirala je na sustavu kapetanija, odnosno tvrđavinskih posada s komplementarnim mobilnim četama. Linije su spajane nizom čardaka, a ispred njih, kao obavještajna uporišta, postavljene su straže. Nužda je nametala potrebu iskorištavanja objekata raznovrsne provenijencije, a samim time i fizičkog stanja. Kakakteristični građevinski materijal bilo je drvo. Posebice se iskorištavalo

19 Krčelić, 1994, 267.

20 Rattkay, 2001, 216.

21 Krčelić, 1994, 282.

22 Ibid., 283.

23 Lopašić, 1890, 26.

24 Moačanin, 1984, 33.

25 N. Klaić, 1959, 35.

26 Kaser, 1997, 88.

za manje fortifikacije, za čardake, predstraže bolje utvrđenih mjesta, te za na brzinu i u nuždi izgrađene objekte. Podložno vremenskim uvjetima, ratnim operacijama (posebice vatri), vijek trajanja toga materijala potencijalno je kratak. S obzirom na takvo stanje, zidani ili kameni napušteni objekti često su iskorištavani za vojnu upotrebu. Posebice se to odnosi na crkve i crkvene tornjeve, stare gradine i samostane koji su često služili kao stražarska i manja obrambena mjesta.

Utvrdi, pa čak i one najveće gotovo nikada nisu građevinski do kraja završene. Kroz izvještaje raznih povjerenstva možemo vidjeti da većinu fortifikacija i većih i manjih treba obnoviti, neke i pri najosnovnijim elementima. Donosimo ovdje jedan izvadak iz izvještaja Ferdinandova povjerenstva s kraja 1563. godine za grad Izačić. Povjerenstvo nalazi Izačić zapuštenim i dobrim dijelom građevinski propalim. Za potrebe straže trebalo bi obnoviti bar jednu kulu, s čim bi trebalo početi odmah da se i ta, najbolja kula, ne uruši. Na njoj je trebalo obnoviti krovšte, stubišta i podnice te galerije za izviđanje i obranu.²⁷ I same dimenzije tih fortifikacija često su bile nedostatne i prilično skučene. Jedno povjerenstvo iz 1570. godine primjećuje o utvrdi Slunj da su u njoj jedva našli dovoljno mjesta da bi mogli zajedno ručati.²⁸

To vječno, opasno prisustvo rata naštetilo je i komunikacijama, čineći ih još jednom otežavajućom okolnošću za funkcioniranje granice. Neki stari, glavni putevi (prvenstveno Unski put), premješteni su na zapad, skrećući barem donekle izvan opasnosti, a lokalni putevi srozali su se gotovo na razinu staza. Za vrijeme kiša i snjegova bili su gotovo neprohodni. U takvim okvirima pokretanje većih operacija predstavljao je znantan napor. Svu intervenciju u prostor i konkretan trud koji je iziskivao takav jedan pohod nalazimo pri opisu poznate Khevenhüllerove vojne 1578. godine: „...vojska je morala napredovati kroz napuštene i brdovite krajeve, te je valjalo nadvisiti guste šume i kamenite planine, kroz koje su topovi na kotačima, te živež natovaren na brojna kola, bili prevoženi uz veliki napori i ljudi, i tegleće stoke, te uz velike poteškoće. Ipak, marljivošću vojskovođa prikupljen je velik broj radnika da bi trnokopima i sjekirama sjekli drveće izraslo na putu te razbijajući veće kamenje izravnali put.“²⁹ U takvim prilično odsječenim lokacijama, na predstažama, isturenim uporištima, brdima, klanicama i prevojima, funkcionirao je život vojnika na granici.

3.2. Plaća, siromštvo i korupcija

Preživljavanje na graničnom području iziskivalo je konstantan trud. S vjećitim kašnjenjem plaća, iscrpljeni i bez osnovnih egzistencijalnih potreba, vojnici su često pribjegavali pljački ili zalaganju osobnih stvari, pa čak i vojne opreme. Neredovitost primanja vidljiva je i kroz odredbu za pješake i konjanike, izdanu od strane nadvojvode Karla 1578. godine. Tako su u dijelu koji se odnosi na pješake, navodi da ako nakon svršetka mjeseca prođe nekoliko dana ili tjedan, a plaća ne dođe, već se vojnicima samo nešto u ime plaće isplati, neka strpljivo dočekaju plaću i neka ne odu bez dopuštenja kapetana.³⁰ Prilikom očekivanja kakve veće osmanske navale potraživali su zapovjednici na krajini da se pošalju, barem za mjesec – dva, neisplaćene plaće. Time se planiralo bar malo sanirati zaostatak plaća, ali i pozitivno psihološki djelovati pred prestojeću opasnost.³¹

Hrvatski velikaši pauperizirani i ugroženi, sami nisu mogli adekvatno realizirati obranu svojih posjeda. Čak su i oni najmoćniji među njima molili za pomoć, te se ponekad čak i sporazumijevali s Osmanlijama u nadi da će sačuvati integritet svojih posjeda. Činjenica je da su hrvatski plemići, bez obzira na imovinsko stanje, tražili, ponekad i inzistirali, da kralj preuzme na sebe obranu njihovih ugroženi gradova i utvrda. Ponekad su čak prijetili napuštanjem i paljenjem tih objekata ukoliko njihovi zahtjevi ne budu realizirani. Oni su se odnosili na stavljanje kraljevih posada u gradove, njihovu opskrbu i općenito skrb za sve aspekte potrebne za obranu. Godine 1530. pisao je Karlović da više nije u stanju samostalno financirati bansku službu te neka

27 Kruhek, 1995, 208.

28 Kaser, 1997, 42.

29 Rattkay, 2001, 224.

30 „Aku prem kada mesec konac ima, plaća on hip ne dojde, nekuliku dni tjedan pasiva, ter im ča posujenu bude, da plaće volnu dočekajo, ter prez odpušćejna capitanov ne otido.“ N. Klaić, 1959, 33.

31 Simoniti, 1991, 237.

Ferdinand pošalje u kraljevinu svoju zasebnu vojsku.³²

Vojnici na krajini vječito su se nalazili u stanju depriviranosti. Nedostatak se očituje na financijskom planu, demografskom, pri opskrbi, fortifikacijama... Idealno stanje nije postojalo. Određene, potrebne i zamišljene brojke i namjere gotovo nikada nisu realizirane. Novac je kasnio, korupcija zapovjednika uzimala je maha do te mjere da su često primali novac i za nepopunjena mjesta. Komisije na terenu često nisu imali odgovora na pitanja gdje je i u što utrošen dio sredstava.³³

U navedenom izvještaju Ferdinandova povjerenstva iz 1563. godine, navodi se da je u gradu Bihaću veliko siromaštvo i bijeda vojnika, osobito njemačkih pješaka, koji neredovito primaju plaće te čak i gladuju. U istom izvještaju primijetili su da kontribucija od 100 forinoti koju je grad godišnje dobivao za popravak gradskih vratiju i mostova, uopće nije iskorištena u tu svrhu, već da su je gradski sudac i neki građani navodno iskoristili za neke općinske potrebe.³⁴

Tomas Dornberg, zapovjednik Zrina i Steničnjaka, u pismu Kristoforu Auerspergu, početkom 1578. piše „...da bi nas od one puztosi ozlobodili i naše se uzroki i nevolie na parvo poztavili, da ye naipervo grada orusilo se 30 lakath i sopeth se ga saki dan orusuje te...da nismo jos po(d)punoma placheni od (15)75. godischa, a (15)76. ostaie i (15)77. po(d)punoma na dugu...“³⁵

Konjanici su ipak imali određenu, barem načelnu, iskazanu u odredbama nadvojvode Karla iz 1578. godine po kojima onima koji su zarobljeni u junačkoj borbi, započetoj po odluci i naredbi kapetana, plaće teku kao da su slobodni.³⁶ U slučaju da je netko zarobljen ne u bitci, ali na kakav drugi časan način, neka mu plaća teče tri mjeseca, ali ne više.³⁷

Vojnicima na krajini plaća je isplaćivana u novcu, te po par mjeseci u suknu i jedan mjesec u provijantu. Unutrašnjeaustrijski staleži znali su iskoristiti takav vid isplate za potencijalne malverzacije i zaradu. Naime zaračunavali su sukno i provijant po najvišim tržišnim vrijednostima, dok su ga nabavljali, u velikim količinama i u povoljnom trenutku, po znatno povoljnijim cijenama.³⁸

Redovitu isplatu plaća vojnik na krajini teško je mogao očekivati. Znanat vremenski razmak zjapio je između propisane i isplaćene plaće. Vojne strukture pokušale su relativizirati taj problem izdavanjem pismenih potvrda, kao svojevrzne garancije plaće, prema kojima bi se naknadno isplaćivale svote. Vojni zapovjednici kompromitirali su, pritom se bogateći, i te mjere, otkupljujući te potvrde od pauperiziranih i očajnih vojnika po manjim svotama, čime su otvarali vrata priličnoj zaradi. To je bila jedna mogućnost prevare, a druga je bila uzimanje plaće za nepopunjena plaćena mjesta. Godine 1567. zapovjednik u Ripču, Ivan Izačić, uz svoju dobivao je još čak 15 takvih plaća.³⁹ Prilikom jedne inspekcije 1560. godine vojni komesari nisu našli nepravilnosti u broju ljudi na krajini i u vojnom registru. No prilikom inspekcije (kako zapovjednici vjerojatno nisu unajmili plaćene vojnike), posebice u Senju i Bihaću, naišli su na od starosti oslabljene stanovnike, mlade nenaoružane dječake od tri do trinaest godina, potom svećenike, učitelje, učenike, vrtlare i udovice.⁴⁰

Četama koje su kranjski staleži držali na krajini, prema propisima, trebala je biti u odnosu na vojsku stacioniranu u samoj Kranjskoj, isplaćena veća svota novaca. No iz vojnih ispisa vidljive su neregularnosti pri isplati tih plaćenika. Godine 1561. držala je Kranjska na području hrvatske krajine 200 strijelaca kojima je plaća bila 56 rajnskih guldena, za razliku od četa stacioniranih u Kranjskoj kojima je plaća bila 42 rajnska guldena. No, prema vojnim ispisima, izgleda da su i oni na krajini dobijali identičnu svotu kao i oni stacionirani

32 V. Klaić, 1975b, 117.

33 Moačanin, 1984, 30.

34 Kruhek, 1995, 211.

35 Bojnčić, 1914, 91.

36 „Vsi ki v viteškim harcovani vuhičeni budo pod redom i poročenjem kapitanovim, tim plaća teče za nih glave,kako da bi slobodni bil.“ N. Klaić, 1959, 36.

37 „Ki paki ne v harcu nego drugim poštenim potem vhičen, tomu na tri mesce plaća teče, ne dalje.“ Ibid., 36.

38 Kaser, 1997, 85.

39 Simoniti, 1991, 239.

40 Ibid., 240.

u unutrašnjosti, dakle manje.⁴¹

Doprinos iz Svetog Rimskog Carstva kroz duži period (XVI./XVII. stoljeće), iznosio je milijunsku svotu, točnije dva milijuna i 250 tisuća foriniti. Taj doprinos za borbu protiv Osmanlija plaćali su njemački trgovci, ali često novcem koji je u Njemačkoj bio bezvrijedan. Preko nadvojvode taj je novac isplaćivan vojsci na krajini, a oni su njime plaćali domaće ljude pri opskrbi. No tim novcem hrvatsko stanovništvo nije moglo ništa kupiti u Carstvu, a čak ni kralj nije primao taj novac za otplatu ratne daće.⁴²

3.2. Opskrba, trgovina, korupcija

Većina trgovine na krajini, tekla je ipak mimo vojne opskrbe linije, koja je najaktivnija bila u vrijeme vojnih operacija, dosežući do 22 % ukupnih vojnih troškova. U običnim godinama utrošena svota kretala se oko 5 %, što je godišnje zadovoljavalo 22,2 % potrebne svote, dok se ostalo nabavljalo na crnom tržištu.⁴³

Takav sustav otvarao je široke mogućnosti zarade lokalnim plemićima, pa ne čudi što su oni nametnuli pravo prvootkupa kmetskih proizvoda koje su kasnije skuplje prodavali stacioniranoj vojsci i pritom dobro zarađivali. Hrvatsko plemstvo prepoznalo je mogućnosti koje je nudila trgovina poljoprivrednim proizvodima, što je rezultiralo porastom interesa za feudalnu rentu. Samim time počeli su opterećivati zavisne seljake novim rentama i teretima.⁴⁴ Drugim riječima velikaši su počeli dominirati u trgovinskim odnosima. U izvještaju vojnih opskrbenika Franje Teuffenbacha i Franje Poppendorfa od 21. listopada 1560. godine nalazimo popis velikaša koji su se bavili prodajom poljoprivrednih proizvoda, a to su : Zagrebački Kaptol (vlastelinstva Sisak, Varaždinske Toplice, posjedi oko Zagreba), zagrebački biskup (Topusko, Vrbovec), Andrija Bathory i Andrija Theuffenbach (susjedgradsko – stubičko vlastelinstvo), Alapy (vl. Vukovina), Petar Ratkaj (vl. Veliki i Mali Tabor), ban Petar Erdody (vl. Cesargrad, Okić, Jastrebarsko, Želin), grof Nikola Zrinski (vl. Međimurje, Ozalj, Medvedgrad i dr.), Matija Keglević i Luka Sekelj (Krapinsko Kostelski posjedi, Lohor), vlastela Vinice kod Varaždina, knez Bathyany (posjedi kod Varaždina, vl. Greben), Krsto Grubar (vl. Samobor), grofovi Frankopani Tržački (posjedi u Hrvatskoj, dio Samobora); dakle čitava plejada velikaša u Hrvatskoj.⁴⁵

Odnosi između plaćene vojske i lokalnih društvenih slojeva često su bili narušeni. Kako su vojnici na krajini provijant nabavljali u lokalnoj sredini o kojoj su uvelike i ovisili, dominicilni velikaši, sve više dominirajuću u trgovinskim odnosima, određivali su prilično visoke cijene. Takva latentno incidentna situacija znala bi eksplozirati u vidu vojničke pljačke i rekvizicije potrebnih proizvoda, a na štetu lokalnog stanovništva i samih velikaša.

Na Saboru u Križevcima 6. siječnja 1538. godine, staleži su donijeli niz zaključaka, stvorivši opširan plan mjera za produktivnije funkcioniranje obrane krajine. Sadržani su zaključci koji se donose i na pitanje opskrbe i odnosa prema plaćenju vojsci. Zaključeno je da treba izbjegavati smještaj plaćenika po plemićkim dvorovima, kmetskim selima i župničkim stanovima. Dakle mjesto joj je u utverdama i vojnim logorima. Određeni su Virovitica, Kraljeva Velika i Novigrad kao mjesta čuvanja zaliha za vojne posade. Da posade ne ostanu bez zaliha određeno je da svi feudalni posjednici odvoje od žita, zobi, sirka i drugih proizvoda dvadesetinu. Dvadesetinu će utvrditi posebni poreznici Hrvatske kraljevine, a feudanci su obvezatni na svoj trošak i trud dovesti je na mjesto koje će odrediti ban. Da ne dođe do manipulacija, točno su određene cijene prehrambenih proizvoda (pinta vina 2 denara, jedan dobar bik 12 forinti, krava dojlja 6 forinti...)⁴⁶

Na Saboru održanom 1. rujna 1558. godine određuje se da se živež skupi u onim županijama u kojima je to moguće. Prikupiti će se u Zagrebu, Rakovcu, Varaždinu i Križevcima te odande otpremiti u granične utvrde.⁴⁷

41 Ibid., 137.

42 Moačanin, 1984, 30-31.

43 Simoniti, 1991, 216.

44 Adamček, 1980, 396.

45 Ibid., 295.

46 Kruhek, 1995, 100.

47 Ibid., 184.

Jedanaest godina kasnije, 1567. godine, Sabor je odredio da se živež ne smije u tuđinu prodavati, osim ako se ne bi mijenjao za sol, a ako bi od toga meštari opskrbenici što prodali, mora se to odmah nadomjestiti i tako osigurati provijant za buduće potrebe krajiških gradova. Potrebno je također odrediti stalan cjenik za živež da ne budu oštećeni ni prodavači ni vojnici, koji se u slučaju nasilnog otimanja hrane seljacima moraju kazniti šibanjem, a nanesena šteta nadoknaditi od njihove plaće. Također navodi se da plemići i velikaši ne smiju od seljaka koji prevoze hranu na prodaju u krajiške gradove ubirati tridesetine ni maltarine.⁴⁸ Nešto kasnije, 1573. godine, zahtijevao je Maksimilijan da kmetovi ne prodaju živež u tuđinu, dok krajiške potrebe nisu zadovoljene. Hrvatski staleži su to odbili jer tvrde da na temelju takve trgovine dobijaju morsku sol i novac za ratne daće, ali da će voditi računa da u krajini bude dovoljno žita za prodaju.⁴⁹

Staleži su prisiljavali seljake da, ponekad i besplatno, ustupe određene namirnice za opskrbu vojske. Tako je 1538. godine svaki kmet trebao besplatno dati kvartu pšenice; 1558. godine od poreznog dima moralo se prodati kvartu pšeničnog brašna, 2 kvarti zobi, hajdine ili ječma, svaka 4 dima morala su dovesti voz sijena, a svakih 20 jednog vola ili kravu, a slične odluke, s varirajućim nametima, ponovljene su i 1560., 1578., 1582. i 1592. godine, a da sami velikaši niti jednom nisu bili prisiljeni ustupiti ili prodati namirnice.⁵⁰

Velikaši su nudili na prodaju svoje proizvode po prilično visokim cijenama, koje su oni određivali. Monopolizirali su viškove seljačke proizvodnje, kupovali ih po nižim cijenama te ih preprodavali za znatno veću dobit. Ponekad su, u nemogućnosti postizanja željenih cijena, intervenirali u tržište obustavom prodaje, i na taj umjetan način kreirali potražnju i skok cijena. Vladaru su obrazložili da se ravnaju po ekonomskim zakonitostima; cijena na tržištu je niska kada je mnogo žitarica, a visoka kada je žitarica malo.⁵¹

U već spomenutoj predstavi iz 1560. godine, tražili su Theuffenbach i Poppendorf da vladar naredi tim velikašima da dopuste seljacima prodaju viška ostvarenog poslije podmirivanja daća i to po identičnim cijenama po kojima ga kupuju plemići.⁵²

Vladar i vojne vlasti željeli su definirati maksimalne cijene i relativizirati odnosno ukinuti posredničku ulogu plemstva. Sabor je branio i obranio plemićke pozicije, a za skupe cijene uvijek se našao neki izgovor. Za skupoću proizvoda koje je kupovala vojska u Karlovcu recimo, optužena je njemačka posada, koja, dobro plaćena, obilazi sela i kupuje proizvode te ih za veću cijenu dalje prodaje, što šteti posebice slabije plaćenim, lakim konjanicima, husarima.⁵³

Štete od vojnika nisu trpjeli samo seljaci i plemići, već i trgovci koji su svoju robu donosili na prodaju vojsci. Tako u već spomenutim odredbama iz 1578. godine, stoji da u taborima, mjestima stanovanja i na putu ne čine štete ili pljačke, te neka nikome ne čine krivicu, a trgovcima koji hranu i druge potrebštine donose, ne čine zla, pod prijetnjom gubitka glave.⁵⁴

Za štete počinjene plemstvu i seljacima tražili su hrvatski velikaši da se namire iz plaće odgovornih vojnika. Za štetu počinjenu 1569. godine kada su kraljeve konjaničke čete pasle (i na hrvatskoj i na slavonskoj krajini) svoje konje na livadama nevoljnih kmetova, tražili su od najviših vojnih instanci da se ta šteta, te još neke počinjene, podmire.⁵⁵

Sjačanjem vojnih struktura, a istodobno s redukcijom banskog utjecaja, dolazilo je do konfrontacija po pitanju sudskih ingerencija. Za banovanja Nikole Šubića Sigetskog krajiški zapovjednici su suđeni i globaljeni na banskom sudu, pa i za manje prekršaje. S vremenom ipak krajiški zapovjednici počeli su diskreditirati juridičke prerogative kraljevine Hrvatske. Tako je 1585. Hrvatski sabor morao intervenirati u korist dvojice hrvatskih plemića koje je zatočio karlovački general mimo svih privilegija, mimo kraljeve zakletve i dekreta

48 Klaić, 1975b, 338.

49 Ibid., 381.

50 Adamček, 1980, 301-302.

51 Simoniti, 1991, 239.

52 Adamček, 1980, 303.

53 Adamček, 1908., 305.

54 „Da se čuvajo v taborih, stancih, putih niedne tatbine, zla ili krivine komu čine; i da tergovcem, ki jeluša i drugo potribo doneso, niedne sile pod zgublejnem glave ne čine.“ N. Klaić, 1959, 33.

55 V.Klaić, 1975b, 347.

blaženih ugarskih kraljeva.⁵⁶

Lokalno stanovništvo pljačkali su i domaći velikaši. Često u zavadi, bez obzira na osmansku opasnost, rado su napadali jedni druge i trošili svoje resurse na lokalnim sukobima. Takav vid konfrontacije odvijao se bez obzira na osmansku ugrozu i možemo ga sagledavati kao uvriježen princip međusobnog obračunavanja. Tako su 1538. godine od strane kaštelana Donjeg Gradca optuženi ljudi Ivana Zrinskog da su sami napravili i stavili na glavu turske turbane, a na čelo tursku zastavu, da bi se činilo da su Osmanlije opljačkali Sisak.⁵⁷

Izgleda da su i vojni zapovjednici ponekad nasilnim metodama i prema kraljevim zapovjednicima pokušavali osigurati provijant. Tako zapovjednik grobnički Mihalj Kobasić u pismu Jožefu Nikoliću od Kožlaka negira tvrdnje određenih ljudi da posjeduje dovoljno žita. Naime on piše da „...ste razumili....da ja imam žita, i ako ta vojska ne bude našla brašna, da hoće uboznim ljudem škodu činiti, te odgovara da od ovuda se ne nadijete nijednoga za sada jiliša, zač ubozi kmeti nimaju ča jisti svojom obiteljom, nego gladom padaju, tuliko za kruh, kuliko za vino.“⁵⁸

Pitanje je kakva je zaista bila demografska slika hrvatskog pograničja. Neka područja su jamačno bila potpuno opustošena, ali neki dijelovi, uglavnom uz Kupu ili oko važnijih utvrda bili su sasvim solidno (s obzirom na situaciju) naseljeni. Sredinom stoljeća, 1553. godine, raspolagao je Zrinski Novigrad s još 100 podanika, dok je područje oko Krupe naseljavalo oko 300 podanika, a dvadesetak godina kasnije na području utvrde Bihać (oko Golubića, između Bihaća i Ripča), prisutno je još toliko ljudi da su mogli poljoprivrednim proizvodima opskrbljivati gradsku posadu.⁵⁹ Najviše stanovništva ostalo je oko većih mjesta, kao što su Ozalj, Dubovac, Steničnjak. Na ovom zadnjem bilo je početkom sedamdesetih oko 1000 kmetskih naselja, da bi od 1575. - 1578. bilo katastrofalno opustošeno, pri čemu je odvedeno 1500 ljudi i gospodarstvo uništeno.⁶⁰ No treba napomenuti da migracijom stanovništva s izravno ugroženog na latentno opasna područja ili prema utvrđenijim i sigurnijim mjestima na fronti, ipak dolazi do popunjavanja i naseljavanja određenih pograničnih točaka.

Zanimljiva je opservacija iznesena u jednoj inspekciji koja je izvršena u Hrvatskoj, u jeku potencijalnog napada na sam Beč, kada je ustanovljeno da građani Steničnjaka, dvor i podložnici u Turovom polju, te na posjedima Zrinskih u Dubovcu i Ozlju posjeduju sve vrste žita, vina, svinjskog mesa i sira, ali je problem bio nabaviti išta od toga bez gotova novca.⁶¹

Iz popisa inventara sisačkog kaštela, nastalih 1550-tih godina, vidimo da je bio dobro opskrbljen brašnom, solju, slaninom i vinom, ali prema riječima Kaptola, te zalihe nisu dostatne za dužu opsadu i prehranu većeg broja vojnika.⁶²

Već spomenuto Ferdinandovo povjerenstvo iz 1563. po pitanju opskrbe navodi da bi trebalo postaviti ratne skrbnike u utvdama koji bi kupovali žito po hrvatskim krajevima južno od Kupe, gdje problem predstavlja činjenica da na još napućenim imanjima, uglavnom zrinskim i frankopanskim posjedima u gornjem Pokuplju, žito biva prevoženo do primorskih luka gdje je prodavano po znatno višim cijenama. Problem je i transport do skladišta, a posebno do posada po utvdama na granici, za što bi mogli pomoći uskoci koji posjeduju priličan broj konja.⁶³

4. Ratovanje i organiziranje, junaštvo i izdaja

4.1. Podloga za rat

56 Moačanin, 1984, 31.
57 Krčelić, 1994, 252.
58 Bojničić, 1914, 72.
59 Kaser, 1997, 35.
60 Ibid., 37.
61 Simoniti, 1991, 213.
62 Kruhek, 1995, 136.
63 Ibid., 224-225.

„Turske sile umnažanje spodobno je moru, koje istina ne biva više niti se umanjuje, ali je takova svojstva, da neimade nikada mira, nego se svejednako talasa, koleba i miče, pa ako se u jednom predjelu stiša, u drugom u svoje bregove udara i lupa....Takvo svojstvo imaju i Turci, neimaju nikada mira kao ni more, jednako vode rat, i od godine do godine udaraju iz jedne zemlje u drugu. Pa ako i učine gdje primirje radi svoje koristi, onda odmah i u drugih predjelih čine zla, robe ljude, a koji ne mogu ići one poubijaju.“⁶⁴ Tako je svjedočio Mihajlo Ostrožinski koji je nakon zarobljenitstva, iz prve ruke kao janjičar, iskusio osmanlijski ratni stroj.

Hrvatsko srednjovjekovno društvo nije bilo spremno suočiti se uspješno s nadolazećom plimom osmanskih kontinuiranih i sustavnih napada. Cijeli obrambeni sustav i cijela vojna filozofija bili su anakroni. Velike presudne bitke, o kojima ovisi sudbina cijelog pohoda, uz neke iznimke, polako su pripadale nekom prošlom vremenu. Tadašnji rat pretvorio se u sveprisutan i kontinuirani napor. Osmanlije su u ratni stroj upregle cijelu državu. Osmansko Carstvo bilo je vojno hijerarhizirano, spremno, odlučno i praktično zavisno od rata.

Hrvatski staleži nisu sami mogli konkurirati takvom vidu ratne prijetnje. Ona snaga od koje su oni opravdano i očekivano tražili pomoć i koja je na to bila obvezatna, kraljevska središnja vlast, nije mogla ispuniti njihova očekivanja.

Jagelovići nisu imali čvrstu vladarsku strukturu, tako da su pogođeni krajevi bili prepušteni na obranu lokalnim vladarima ili lokalnom plemstvu. Ti društveni čimbenici imali su neposredan interes za obranu tih teritorija koji su ili bili dijelovi njihovih posjeda ili bi gubitak određenih dijelova zaprijetio konkretnom opasnošću za njihove zemlje. Bez efektivne središnje vlasti, s malodobnim vladarom, pod utjecajem svojih skrbnika i simptomatično prazne blagajne, u kraljevstvu se vodila konfrontacija raznih plemićkih struja koje su pokušavale iskoristiti taj svojevrsni politički vakuum za zadovoljenje svojih aspiracija.

Mletački poslanik iz toga vremena uvriježenom dramatikom svjedoči o ondašnjem stanju: „Ugarska je zemlja u kojoj nije ni istine ni vjere. Tko ima uz se više plemića i tko umije bolje vikati taj čini što hoće. Tu ne znači ništa kraljev ugled niti ugled gospode. Sve je u ruci plemstva.“⁶⁵

Defenzivne akcije jedva su izvršavane, a o bilo kakvim opsežnijim, planski provedenim i uspješnim akcijama nije moglo biti govora. S vremenom na vrijeme kršćanska strana izvoljevala je kakvu spektakularnu pobjedu, kakav veličanstveni prodor do opsjednutog grada, kakvu diverzantsku akciju, no rezultati tih postupaka imali su više odjeka u pjesništvu, književnosti, umjetnosti, nego na samom terenu. Hrvatski staleži trebali su vladara koji će aktivno doprinositi njihovu defenzivnom naporu.

4.2. Ratna realnost

Ustoličenje Ferdinanda nadovezalo se na sve veću međuovisnost koja je uznapredovala između hrvatskih staleža i nadvojvode. Staleži, oslabljeni i osiromašeni, očajnički su trebali čvršću središnju vlast koja ima kapacitete i interese aktivno se starati za njihovu obranu. Ferdinand Habsburški zadovoljavao je taj kriterij jer su njegove zemlje bile također na udaru Osmanlija i nužno im je trebala neutralna zona na kojoj će pokušati zaustaviti njihova ofenzivna djelovanja.

I prije cetinskog sabora i izbora za kralja, Ferdinand je držao posade u više hrvatskih gradova. Ferdinandaova pomoć očitovala se na više razina. Raspon pomoći je širok, od zadovoljavanja najmanjih, trenutnih potreba, do obećanja o držanju većih vojski za efektivnu obranu šireg prostora. Jedan primjer te količinski manje poslanoj pomoći je pripomoć svome tadašnjem pristalici Krsti Frankopan, kome je prije Mohačke bitke darovao 6 centi baruta, 3 centi olova i 20 pušaka.⁶⁶

Hrvatsko plemstvo je napokon, nakon smrti Ludovika II., izabralo na saboru u Cetinu, 1. siječnja 1527 godine, Ferdinanda Habsburškog za svog vladara. Ferdinand se obvezao da će na hrvatskom prostoru držati 1000 konjanika i 200 pješaka, pod zapovjedništvom svoga kapetana, te da će sljedećih 800 konjanika biti raspoređeno kao pomoć hrvatskom plemstvu.⁶⁷ Također se obvezao da će voditi računa o opskrbi i utvrđenosti,

64 Ibid., 54.

65 Smičiklas, 1882, 715.

66 V. Klaić, 1975b, 74.

67 Kruhek, 1995, 79.

odnosno o općim potrebama ugroženih fortifikacija.

U spomenici prisege vjernosti hrvatskog plemstva stoji : „...pa uzeći na um također tolike milosti, potpomoći i blagodati kojima, između tolikih kršćanskih vladara, samo njegovo posvećeno veličanstvo nas i Kraljevinu Hrvatsku eto već više godina milostivo darivaše i od bijesnih Turaka braniše...“⁶⁸

Dolaskom Ferdinanda na hrvatsko prijestolje problemi nisu prestali. Dapače izbio je građanski rat koji je podijelio zemlju i okupirao resurse, tako da je protuosmansko djelovanje palo u drugi plan. Osiromašena zemlja, konstantno na udaru Osmanlija, sad je zapletena i u dinastičke sukobe, što je iscrpljivalo i one male potencijale koje je imala. Ferdinand, koji je obećao promptnu i konkretnu pomoć, sada prvenstveno misli na obranu svojih kraljevskih aspiracija. U tim vremenima kada je sposoban i iskusan ratnik predstavljao prijeku potrebu, jedan takav, Krsto Frankopan, čovjek koji se borio za cara Maksimilijana i kojeg se potenciralo, radi svoga iskustva, kao zapovjednika kraljevskih snaga na Mohačkom polju (na kraju nije niti stigao na bitku), pogiba u građanskom ratu pod Varaždinom. Ne iznenađuju tada tužne elegije, poput ove budućeg zagrebačkog biskupa, Nikole Olah:

*„Ludovik umre, a strasti snagu nam potpuno zgrabe,
Kojima otvori put naša zagrižljiva krv.
Nisu nam u srcu bile riječi tvoje da znamo,
Kako razdvojena vlast tešku će imati kob.
Kraljevsku krunu smo dali sad dvojici kraljeva, ludi!
Od tog ništa se gorega ne može zbit!“⁶⁹*

Unutaršnje austrijske zemlje 1529. godine prvi su puta donirale veću svotu novaca namjenjenu financiranju plaćeničkih četa na hrvatskom području. Angažirano je 1500 španjolskih plaćenika (od koji je polovica bila stacionirana u Gradecu), no njihova prvenstvena uloga očitovala se u sudjelovanju u građanskom ratu protiv Ivana Zapolje.⁷⁰ Jedan je to od primjera koji očituje isprepletenost vanjskih i unutrašnjih potreba i koji stavlja protuosmansko djelovanje na hrvatskom prostoru u širu perspektivu, u kojoj je ono ponekad trpjelo svojevrsan maćehinski odnos i zadobijalo sekundarni značaj

Obećana pomoć ili nije stizala ili je bila nedostatna. Neposredno nakon izbora tražili su staleži obećano i to promptno. Na saboru u Topuskom 1545. godine hrvatski staleži gotovo indisponirano pišu: „Ostavi li nas Vaše Veličanstvo, i dalje u ovoj krajnjoj nevolji, onda molimo, da nam vrati našu izbornu povelju, što smo Vam je poslali po Vašim izaslanicima, a mi ćemo opet s naše strane Vama vratiti onu povelju, koju su nam u vaše ime predali Vaši izaslanici!“⁷¹

Već 3. siječnja 1527. godine zahtijevali su plemići da im Ferdinand pošalje plaću za konjanike i pješake, i to za tri mjeseca, te neka popuni posade i opskrbi one gradove gdje je to potrebno. Već tada predlažu da kralj preuzme one gradove za koje je izgledno da bi uskoro mogli biti osvojeni.⁷² Takvi zahtjevi kasnije će postati uobičajeni. Staleži su gotovo zahtijevali od Ferdinanda preuzimanje obrane određenih ugroženih gradova i smještaj kraljevih vojnika u njih. Već 1524. godine prezeo je Ferdinand obranu Zrinskih gradova Dobre Njive i Novigrada na Uni. Do 1563. godine od 86 obrambenih uporišta duž Hrvatske krajine, njih 13 u kraljevu je posjedu, dok je u njih 45 smještena kraljevska posada. Nadalje, 27 ih je bilo nezaposjednuto dok su 14 držali njihovi vlasnici (od toga šest zagrebački kaptol).⁷³ I to je proces koji kontinuirano raste. Međutim takva situacija izaziva pravne nedoumice. Naime staleži žele prepustiti kralju obranu i odgovornost za obranu, no ne žele se potpuno odreći vlasništva nad odstupljenim objektima. S druge pak strane kralj želi zaokružiti posjed te traži da mu se ustupe i posjedi koji idu uz gradove na što plemstvo ne želi pristati. Iako su preuzimane samo

68 V. Klaić, 1975b, 83.

69 Krčelić, 1994, 248.

70 Klaić, 1975b, 112.

71 Šišić, 1939, 118.

72 Klaić, 1975b, 86.

73 Kaser, 1997, 49.

utvrde, a ne i posjed koji im pripada, kasnije pri formiranju institucionalizirane vojne krajine, interpretiralo se da je zajedno s utvrdama i okolni teritorij u pravnom smislu vladarevo vlasništvo.

Kralj i vojne strukture žele u prvim desetljećima zadobiti što više gradova pod svoju upravu. No od sredine stoljeća, s dolaskom na mjesto vrhovnog zapovjednika Ivana Ungnada, počelo se razmišljati o grupiranju snaga, o izvlačenju posada s nepotrebnih položaja, te o rušenju fortifikacija, i većih i manjih, čija je obrambena uloga više ugrožavala nego doprinosila integritetu i konsolidaciji prostora.

Iako su na saboru u Steničnjaku 1558. godine hrvatski staleži odbili kraljev plan rušenja nedovoljno branjenih mjesta, kao što su Zrin, Slunj sa samostanom, Komogovina, Prevršac, Gradac i Svinica i tražili da ih uzme u zaštitu jer će inače nastupiti rasulo i raseljavanje, izgleda da su na području hrvatske krajine, do 1563. osim Zrina i Gvozdanskog, sve manje utvrde razrušene ili napuštene.⁷⁴ No staleži su i dalje sa svoje strane kritički gledali na takvu politiku jer „...čemu stare rušiti, a nove graditi.“⁷⁵

Ipak, bez obzira na veličinu i povijesni značaj, gradovi koji nisu zadovoljavali u strateškom smislu bili su ili porušeni ili prepušteni laganom propadanju. Čak i Steničnjak, koji se svojom glomaznošću i povijesnim naslijeđem posebice isticao (kao što je rečeno još početkom 1570-tih imao je oko 1000 selišta) nije izuzet, te je nakon gradnje Karlovca i on prepušten laganom propadanju.

Infrastrukturne zahtjeve teško je bilo zadovoljiti, pa je uglavnom građevno stanje utvrda bilo loše. Bihać, kao najisturenija utvrda zahtijevao je opetovane arhitektonske intervencije. Godine 1576. piše gradski sudac Franko Kaptolović da je Bihać „...posve zapušten i razoren. Kod gradskih vrata naherio se jedan turanjan, te će se srušiti. Mostovi jesu tako poderani, da se ni drva ne mogu preko njih u grad uvoziti. Zidovi se gradski osipaše...“⁷⁶ U gradskoj poslanici godinu dana kasnije navode da „...ni imamo oko ovoga nevoljnoga varošana zidu staje, na čem bi junak stal, kada bi se nevolja prigodila, a načiniti ih nimamo čim, začnam Turci nedadu van ni izlizti, zač su oko nas okolo turski gradi, u kih Turci stoje.“⁷⁷

Vojne strukture uporno inzistiraju i na uvođenju Siska, kao vrlo važnog mjesta na krajini, u njihov sustav, uz stavljanje njemačke posade u nj. Nepovjerenje između Kaptola i krajiških struktura oko pitanja Siska egzistiralo je kao prirodna posljedica tih pretenzija. Čak i u vrijeme najvećih opasnosti suzdržavao se Kaptol od primanja njemačkih četa. Tako je godine 1592. štajerskom kapetanu Krsti Penchellu, koji se jadao da je njegova četa gladna i da u Brestu nema više hrane, onemogućen ulaz u Sisak uz opravdanje kanonika Mikca da za takav čin nema adekvatne posebne dozvole.⁷⁸

Jedan izvještaj iz tridestih godina 16. stoljeća dopušta nam barem načelano uvid u probleme koji su pratili kršćansku vojsku.

Tako nadbiskup Lundske Ivan Wese javlja 1536. godine da je znatna Osmanlijska sila (on navodi 18000 ljudi, što je vjerojatno pretjerano kao i navedena brojka od 25000 kršćanskih vojnika) provalila u Slavoniju, te iako je kršćanska strana imala veći broj ljudi nije učinjeno ništa jer su se velikaši zavadili oko kapetanske pozicije te bez otpora neprijatelju razišli.⁷⁹ Dakle i u trenutcima velike i neposredne opasnosti plemićki partikularizam strašno je jak. Na ovom primjeru, ukoliko povjerujemo nadbiskupu, možemo vidjeti i apstinenciju hijerarhijski uređenog vojnog sustava, a bez ta dva faktora, bar privremenoga zajedništva i vojne hijerarhije, teško je uspješno djelovati.

Godinu dana kasnije, nakon pada Požege, izvedena je poznata i katastrofalna Katzianerova vojna. Pohod je loše organiziran, glavni ciljevi nisu ispunjeni, a logistika je zakazala. Putevi su bili loši, nije se mogla razviti potrebna brzina i istovremeno održati podnošljiv razmak od komore. Vojska je napredovala prema Osijeku, ali je bila prisiljena povući se. Pri povratku zavukla se u slavonske močvare gdje, „...u nestašici hrane napadnu ih Turci...“⁸⁰, a zapovjednici su u većinom i pobjegli prije bitke, ostavivši vojsku da doživi poraz kod

74 Kruhek, 1984, 224 – 226.

75 Krčelić, 1994, 305.

76 Lopašić, 1890, 78.

77 Ibid., 80.

78 Kruhek, 1984, 231.

79 V. Klaić, 1975b, 143.

80 Krčelić, 1994, 252.

Gorjana i bijedno propadnu u slavonskim močvarama.

Što se tiče opsadnog stanja, koje su iskusili mnogi gradovi, i veći i manji, koncentrirat ćemo se na trenutak, na ranije razdoblje i na sudbinu grada Jajca. Permanentno okruženje, u kojem se grad nalazio, rezlitalo je prvenstveno nedostatkom provijanta. Gotovo presječenih komunikacija i opustošenim poljoprivrednim dobrima, grad je životario u kroničnoj oskudici. Nabava hrane bilo je goruće pitanje, a jedino se, u adekvatnim količinama, mogla unijeti kroz izvođenje većih vojno - opskrbnih operacija. U konačnici posada nije imala luksuz birati svoje sljedeći obrok, jedući „...ne samo ono čime se ljudi hrane, nego je i ono bilo potrošeno, što samo najveći glad ljudskim jelom čini.“⁸¹

4.3. Predaja i izdaja

Prema izvještajima postojao je jedan uzorak ponašanja koji se uočava kroz cijelo promatrano razdoblje. Naime veliki broj utvrda završavao je u neprijateljskim rukama ili izdajom ili predajom ili jednostavno njihovim napuštanjem i paljenjem kada je strah nadvladao hrabrost i nadu. Razbijeni su okviru one normalne, funkcionirajuće svakodnevnice koja je sada bila podređena ratnoj stvarnosti. Stanovnici su se u određenim trenucima zasigurno osjećali napušteni, sami, izolirani, bez ikakve nade da će pomoć stići, ili ako i stigne biti će nedostatna i zakašnjela. Prepušteni sami sebi na udaru vječne strepnje i straha pucaju svi okviru načelnosti, pa i dominantni faktori kao vjera i vjernost popuštaju pred njihovim naletom. Zaista, strah i zebnja konstantni su suputnici života na krajini.

Navest ćemo samo neke takve primjere. Valpovo je 1543. godine palo nakon što je izbila pobuna protiv zapovjednika koji je skupa s gradom predan Osmanlijama.⁸² Malo više od desetljeća kasnije, godine 1544. Kraljeva Velika izdajom kmetova dospjela je u njihove ruke. Navodno je određeni Andrija Pilat agitirao za predaju. No unatoč obećanju da će prema građanima postupati humano, nad stanovništvo je izvršen pokolj.⁸³ Vijest o izdaji navodi u svojoj kronici i Antun Vramec : „Grad Velika zauzet be od Turkov, izdan od nekih kemtichev.“⁸⁴ Posebice je upečatljiva izdaja zapovjednika Kostajnice, Kranjca, Pankracija Lusthalera (Lostohara) koji ju je prodao za 2000 talira.⁸⁵ Vramec za Kostajnicu navodi: „Kosztaniczu grad Turczy zaviesie. Zdal ie Grada neky Nemezc Loztohar, ky ie bil Kapitan v Gradu, za peneze Turkom, zkoteroga grada vsza Horvaczka zemlia opusztei Szlovenszka.“⁸⁶ Padom Kostajnice probijena je obrana na rijeci Uni i otvoren im je put u unutrašnjost.

Lista predanih ili izdanih gradova prilično je duga. Pripada tu i Moslavina, koja je pala nakon što se posada razbježala,⁸⁷ pa Čazma, Dubrava i Ustilonja, koje su predane u osmanske ruke⁸⁸, a izgleda da su očajni građani Gvozdanskog 1559. godine u jednom trenutku sami priznali osmansku vlast⁸⁹ da bi se ipak kasnije ponovo otrgli od nje.

Osvojivši Čazmu, koju je osmanskom zapovjedniku Ulami predalo dvadesetak biskupskih vojnika⁹⁰, krenule su Osmanlije na Viroviticu. Grad je branio Juraj Brođanin s 50-ak vojnika, koji su oskudijevali i živežom i potrebnim stvarima, ali najviše barutom. Osmanlije su tada iskoristili samostan u blizini grada, te su na tom mjestu izgradili nasipe i postavili topove. Pod udarom topova posada se ubrzo predala.⁹¹ Ovdje je vidljivo kako zidani objekti mogu utjecati na vojne aspekte, te se i iz ovog primjera može razumjeti zašto su vojne strukture

81 V. Klaić, 1975a, 339.

82 V. Klaić, 1975b, 203.

83 Smičiklas, 1879, 46.

84 Vramec, 1992, 59.

85 Lopašić, 1879, 10.

86 Vramec, 1992, 61.

87 V. Klaić, 1975b, 214.

88 Ibid., 240.

89 Ibid., 287.

90 Krčelić, 1994, 266.

91 Rattkay, 2001, 214.

inzistirale na rušenju određenih većih ili manjih objekata.

Prilikom Ferhatovih osvajanja sredinom 1570-ih godina, palo je gotovo cijelo Pounje. Taj kritični period, opisao je zapovjednik hrvatske krajine Herbart Auersperg ovako: „Hrvatska dnevnicke krvari od izdajnih provala barbara, koji nose mir u ustima, a rat u šakama svojim. Pogibelj je svaki dan sve veća, a snaga naša svaki manja.“⁹²

U drugoj polovici sedamdestih godina, nakon smrti Herbata Auersperga kod Budačkog 1575. godine, kada je i zapovjedničko mjesto bilo ispražnjeno, osvojen je između ostalog i grad Zrin, staro sjelo grofova Zrinskih. Grad je bio opasan dvostrukim zidinama, no i tu je došlo do predaje jer nakon početnog otpora, zapovjednik Petar Kamenjan grad je predao u ruke Osmanlijama.⁹³

Od 1556. na mjestu vrhovnog zapovjednika nalazi se iskusni i prekaljeni Ivan Lenković, dotadašnji senjski kapetan, čovjek velikog ratnog iskustva. Već za vrijeme njegova prethodnika Ivana Ungnada počinje promjena sustavnim stvaranjem obrambene linije i objedinjavanjem svih obrambenih snaga na relativno malom prostoru.⁹⁴ Lenković je nastavio sličnim smjerom. Izgrađena je utvrda Nehaj, teren su ispitale razne komisije, formulirani su planovi i preduvjeti za uspješnu konsolidaciju vojne granice, a započelo se i s rušenjem nepotrebnih fortifikacija.

Hrvatski staleži imali su visoko mišljenje o tom iskusnom zapovjedniku, kao što je vidljivo iz njihova pisma iz 1568. godine: „Od kada je Ivan Lenković ostavio kapetanstvo na Krajini, od onda nije se uvelo u krajiška gradova praha niti olova niti i česa drugoga. Kapitani u onih gradovih, da Turci navale, što bog obćuvaj, nesamo da ih nebi mogli ni za čas braniti, nego neka vjeruje Vaše Veličanstvo svim nam, da u mnogih gradovih niti toliko praha neima, da bi pri navali Turaka moguće bilo pucanjem iz lumbarda ili iz pušaka siromašnim kršćanom u okolici naviestiti da Turci dolaze.“⁹⁵ Nakon dugog perioda, 1573. godine, umire iskusni i poduzetni Ivan Lenković, a 1575. pogiba u bitci kod Budačkog i Herbart Auersperg. Štoviše Osmanlije ovaj puta nastavljaju operacije i preko zime, koristeći zaleđene rijeke, napadajući izolirane gradove. Deficit, na razini vodstva i ljudstva predstavljao je veliki i nenadokandivi minus. Sada se u potpunosti vidi sav nedostatak politike apstinencije plaćenih četa preko zimskih mjeseci. Ivan Auersperg javlja u vrijeme Ferhatovih operacija kranjskim staležima da on drži 600 konjanika, od koji je samo polovica kod njega osobno, a i ti ga ne žele slušati, dok s druge strane Ferhat nastupa s 6000 ljudi.⁹⁶

Između niza tada osvojenih gradova posebice se ističe opsada grada Gvozdanskog. Grad koji je bio pod djelomičnom opsadom od listopada 1577 godine., branilo je 300 ljudi. Nakon tromjesečne opsade, u siječnju, krenuo je Ferhat u odlučujući napad. Posada, iscrpljena i prorijeđena, odlučno se branila doslovce do zadnjeg daha. U trenutku ulaska Osmanlija u Gvozdansko sav užas, ali i hrabrost i postojanost branitelja izašla je na vidjelo. Svi branitelji bili su mrtvi ili od rana, od gladi i zime, ali se ipak nisu predali već su na položaju umrli. Ferhat impresioniran junaštvom dopustio je da ih pokopaju po kršćanskom običaju, odajući im na taj način počast i u smrti.⁹⁷

Zaključak

U ovom radu pokušali smo, barem u općim crtama, rekonstruirati uvjete života određenih društvenih elemenata na graničnom području. Pokušaj je ovo da se studentskoj populaciji približi i taj aspekt vojnokrajiške povijesti.

Fokusirano razbolje nosi izuzetanu važnost za daljnji tijek hrvatske povijesti. Tada se događaju neki od presudnih trenutaka, čije posljedice osjećamo i dan danas. Čak i laici danas prepoznaju izraz *antemurale christianitatis*, kojega, s punim pravom, prisvajaju i drugi narodi čiji se teritorij nalazio na granici s Osmanskim

92 Smičiklas, 1879, 69.

93 Rattkay, 2001, 223.

94 Kruhek, 1984, 217.

95 Smičiklas, 1879, 64.

96 V. Klaić, 1975b, 411.

97 Ibid, 413- 414.

Carstvom. Krajiška fronta proteže se cijelom linijom nasuprot Osmanlijama i hrvatske zemlje samo su jedan njezin dio.

Za vrijeme vladavine kraljeva iz dinastije Jagelović nije postojala efektivna središnja vlast koja bi ispunjavala preduvjete potrebne za uspješnu obranu. Dolaskom Habsburgovaca na hrvatsko prijestolje, naše zemlje stajale su kao štit unutrašnjoj Austriji, čije su pokrajine postale glavni financijeri hrvatskog krajišta. Proces organizacije i institucijalizacije krajiškog prostora tekao je kroz cijelo 16. stoljeće i nije bio niti jeftin niti jednostavan. Trebalo je obnoviti jedno gotovo raspadnuto društvo i strukturirati ga na novim temeljima.

Društvo općenito sadrži opreku između načelnog i realnog, a tako je bilo i tada. Iako načelno smrtni neprijatelji, hrvatski feudalski, istina primorani, održavali su kontakte i razvijali određene odnose s Osmanlijama. Veze su zasigurno jače nego što ih možemo rekonstruirati, ali i ovako vidimo da su se na prizemnim razinama razvijali komplicirani i osobni kontakti.

Ovaj rad pokušao je prikazati probleme s kojim su se susretali na granici stacionirani vojnici. Bili su podložni vječitim malverzacijama u vojnom sustavu, stacionirani u neadekvatnim fortifikacijama, suočeni s problemom opskrbe i kašnjenjem plaća, što je nekada doseglo dramatične razmjere.

Hrvatski feudalski dobijali su velike prihode trgujući s vojskom. I tu je često dolazilo do konfrontacija i međusobnih optužbi. S institucionalizacijom vojnokrajiškog prostora vojne strukture dovele su u pitanje i pravne, sudske i vojne kompetencije bana i Hrvatskog sabora.

Po pitanju osmanskog napredovanja nije sporan niti tijek niti njihova nadmoć, ali je namjera ovog rada bila pokazati da i iza škrtog navoda o osvojenoj utvrdi i godini pada, stoji neka specifična priča. Upozoravamo ipak na velik broj izdanih, predanih i napuštenih fortifikacija, kao postupcima koji ipak svjedoče o razmjerima straha i neučinkovitosti obrambenog sustava.

Literatura:

- Adamček, Josip. *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980.
- Bojničić, Ivan. „Izvješća o kretanjama turske vojske uz hrvatsku granicu u drugoj polovici XVI. vijeka“. *Vijesnik Kr. Hrvatsko, slavonsko – dalmatinskoga zemaljskog arkiva*, XVI (1914), Zagreb, 60 – 101.
- Kaser, Karl, *Slobodan seljak i vojnik, ratna krajiška društva (1545 - 1754)*, sv 1. Preveo Josip Brkić. Zagreb: Naklada Naprijed, 1997.
- Klaić, Nada. *Izvori za Hrvatsku povijest III*. Zagreb: Školska Knjiga, 1959.
- Klaić, Vjekoslav. *Povijest Hrvata, od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, knjiga IV. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, a1975.
- Klaić, Vjekoslav. *Povijest Hrvata, od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, knjiga V. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, b1975.
- Krčelić, Baltazar Adam. *Povijest stolne crkve zagrebačke*. Preveo Zlatko Šešelj. Zagreb: Institut za suvremenu povijest (biblioteka Hrvatska povjesnica), 1994.
- Kruhek Milan. *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*. Zagreb, Istitut za suvremenu povijest (Biblioteka Hrvatska povjesnica), 1995.
- Kruhek, Milan. „Stvaranje i utvrđivanje granice na Kupu u XVI i XVII stoljeću“. *Vojna krajina; povijesni pregled – historiografija – rasprave*. ur. Dragutin Pavličević. Zagreb: Sveučilišna Naklada Liber, 1984. 215 – 257.
- Kukuljević – Sakcinski, Ivan. *Grad Zrin i njegovi gospodari*. Zagreb: Tisak Narodnih novinah, Zagreb, 1883.
- Lopašić, Radoslav. *Bihać i bihaćka krajina*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1890.
- Lopašić, Radoslav. *Karlovac – povijest i mjestopis grada i okolice*. Zagreb, Matica Hrvatska, 1879.
- Lopašić, Radoslav. *Oko Kupe i Korane; mjestopisne i povjestne crtice*. Zagreb, Matica Hrvatska, 1895.
- Moačanin, Fedor. „Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787.“ *Vojna krajina; povijesni pregled – historiografija – rasprave*.

ur. Dragutin Pavličević. Zagreb: Sveučilišna Naklada Liber, 1984. 23 – 56.

Rattkay, Juraj. *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. Preveli sa latinskog: Zrinka Blažević, Vladimir Razar, Boris Nikšić, Teodora Shek Brnardić, Irena Milčić. Zagreb, Hrvatski institut za povijest (Biblioteka Hrvatska povjesnica), 2001.

Simoniti, Vasko. *Vojaška organizacija na slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana, Slovenska matica Ljubljana, 1991.

Smičiklas, Tadija. *Poviest hrvatska 1: od najstarijih vremena do godine 1526. / po vrelih napisao Tade Smičiklas*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1882.

Smičiklas, Tadija. *Poviest hrvatska 2: od godine 1526-1848 / po vrelih napisao Tade Smičiklas*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1879.

Šišić, Ferdo. „Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I.“ *Rad JAZU*, 266, 1939, 93-148.

Vojna Enciklopedija, sv.1. Abadan – Brčko, Beograd: Izdanje redakcije vojne enciklopedije, 1970.

Vramec, Antun. *Kronika*. Priredio Alojz Jembrih. Zagreb: Posebna izdanja HAZU: bibliofilska izdanja, Niz Reprinti, 1992.

Some aspects of the Croatian border area in the 16th century

Summary

The Croatian lands crossed the threshold of the early modern period with fierce pressure coming from the Ottoman empire. Combining that fact with no resolute and capable central authority, the subsequent defeating results come as no surprise. A new era of Croatian history began with the ascension of Ferdinand the 1st of the Habsburgs. Many important changes occurred in the time that came with his rule. The Croatian lands formed a great dependency on the counties of inner Austria. There is a great reduction of the Croatian territory, which is quite capably pointed in the term *reliquie reliquiarum*. The land is devastated, the economy is broken and the demographic situation is desperate. Many changes occurred on the horizon of reality: a new dynasty, new principals of defense, a new population, and new answers to old questions. The remains of medieval Croatian lands still exist: the aristocracy, the church, the peasants and the citizens are under constant siege. Despite the tough circumstances life still managed to take its course, although new differences came. This paper attempts to show some basic guidelines of life on the borderline. The focus of the paper is the coexistence and the relationships of different (even enemy) social elements which created these new circumstances. The area of the paper is strictly focused on the territory of the Croatian Military Border in the 16th century.

Keywords: Croatian Military Border, army, aristocracy, the Ottomans, correlation, provision, conquering, fortifications, corruption, deprivation

Škotsko i englesko slobodno zidarstvo u XVIII. st.

Slobodno zidarstvo tema je koja danas sve više zaokuplja pažnju moderne historiografije upravo zbog dvije činjenice: zbog njegove sveprisutnosti u modernom društvu kao i zbog činjenice da je ono zbog svog tajnovitog karaktera i djelovanja u našem društvu i dalje predmet različitih kontroverzi u javnosti. Dosadašnjim istraživanjima u historiografiji se pokušalo odgovoriti na mnoštvo pitanja o slobodnom zidarstvu - tko su, zašto postoje i od kada su prisutni među nama te što je njihov cilj djelovanja. Ovaj rad pokušava dati kratki uvid u same početke javnog pojavljivanja slobodnog zidarstva kao povijesnog realiteta u ljudskom društvu. Bitno je odrediti kad, kako i gdje te u kojem trenutku ono izlazi izvan okvira svoje mitske povijesti te prolazi kroz proces kojim postaje organizacija i sustav kakav poznajemo danas. Istraživanje je provedeno kao komparativna analiza izvora različitih autora koji su se sustavno bavili proučavanjem podrijetla slobodnog zidarstva kao filozofskog i religijskog sustava. Uočava se da put pojave prvih dokumenata o zidarstvu vodi od srednjovjekovne Škotske i Engleske. U prvom dijelu rada paralelno se istražuju prve naznake javnog pojavljivanja slobodnog zidarstva u ovisnosti s političkim, društvenim i vjerskim prilikama u Engleskoj i Škotskoj do XVIII. stoljeća. Drugi dio rada bavi se njegovim detaljnijim odnosima unutar politike i društva XVIII. st. u kojem dobiva i svoj konačni oblik kao organizirani sustav loža u kojoj djeluju istaknuti pojedinci koji utječu i na konačno definiranje njegova simboličnog i spekulativnog aspekta.

Ključne riječi: slobodno zidarstvo, Engleska, Škotska, XVIII. stoljeće

1. UVOD

Najčešća definicija koja se pojavljuje u tekstovima povjesničara slobodnog zidarstva glasi: "Slobodno zidarstvo je znanost o moralu, obavijena alegorijom i ilustrirana simbolima".¹ U istraživanjima se uočava složenost strukture slobodnog zidarstva kao historiografskog problema prvenstveno zbog postojanja različitih područja koja se odnose na njegovo strukturiranje. "Masonerija je bitno filozofski i religijski sistem izražen u dramatskom ceremonijalu. Ona je sistem koji nastoji da odgovori na tri velika pitanja- Što sam? Odakle dolazim? Kuda idem?"².

Najčešće se postavljaju tri pitanja:

- 1) Tko su slobodni zidari? (pitanje podrijetla slobodnog zidarstva);
- 2.) Svrha postojanja (cilj);
- 3.) Struktura slobodnog zidarstva (uključuje pitanje tajnosti).

Sami masonski povjesničari ukazuju na nemogućnost pronalaska pouzdanog odgovora koji bi ih zadovoljio.³ To je sustav koji je razvijao stoljećima svoju filozofiju i simbolizam, ali se ne smije pri tome zaboraviti da se on razvijao unutar određenih političkih i društvenih okolnosti. Bitno je naglasiti da se danas u literaturi

1 Waite, 1996, 810.

2 Wilmshurst, 1938, 26

3 „Potpuno im nedostaje ulaženje u njegovo životno značenje i bitnost. To je greška koja je u nekim slučajevima namjerna, ali je još češće posljedica nedostatka znanja i shvaćanja, jer istinska unutrašnja historija Masonerije nije nikad objavljena ni samom Savezu.“ Ibid., 11.

općenito smatra da je slobodno zidarstvo staro koliko i njegova prva javno izdana povijest (XVII. st.) i da sve prije toga pripada mitskoj povijesti⁴ (nema dovoljno pisanih dokumenata koji bi potkrijepili neke teorije o korijenima slobodnog zidarstva).

Ovdje se nećemo baviti teorijama o podrijetlu slobodnog zidarstva niti o razlozima njihove tajnosti. U prvom dijelu seminarskog rada pokušat ćemo odrediti točno vrijeme i okolnosti u kojem se javlja slobodno zidarstvo, istražiti početke njihova djelovanja u javnosti. Razlog zašto ćemo se baviti razvojem slobodnog zidarstva u Škotskoj i Engleskoj leži u činjenici da se ono tu prvi put *službeno* i pojavljuje.

Promatrati ćemo njegove početne korake do XVIII. st. unutar međusobnih političkih i vjerskih odnosa koji su obilježili škotsko i englesko društvo, da bi uspješno objasnili kao njihovu posljedicu pojave i procese u XVIII. st. u kojem slobodno zidarstvo doživljava svoju zrelost. U drugom, najvažnijem dijelu rada osvrnut ćemo se na djelatnost slobodnog zidarstva u XVIII. st., njegovu organizaciju, društveno i simboličko značenje. Postaviti ćemo sljedeća pitanja: 1) Pitanje škotskog ili engleskog prvenstva u organizaciji slobodnog zidarstva kroz sustave loža⁵ (u kontekstu međusobnih razlika i sukoba), 2) Škotsko i englesko slobodno zidarstvo-sličnosti i razlike u organizaciji i obredu, 3) Slobodno zidarstvo između racionalizma i simbolizma (tadašnji politički i društveni interesi u ložama nasuprot tradiciji i odanosti prvotnoj svrsi njihovih učenja). Glavni problem jest odrediti u kolikoj su mjeri politički, društveni i vjerski sukobi XVIII. st. utjecali na formiranje Bratstva i u kolikoj je mjeri ono bilo prisiljeno odstupati od svojih moralnih i etičkih ideala.

2. POVIJESNI RAZVOJ SLOBODNOG ZIDARSTVA U ŠKOTSKOJ I ENGLESKOJ DO XVIII. ST.

2.1. Korijeni

Teško je govoriti o pravom podrijetlu slobodnog zidarstva, ali sudeći po razvijenoj simbolici obreda i rituala ono seže u razdoblje daleko prije *službene povijesti* XVIII. st. Samo zidarstvo pokušavalo je zadnja četiri stoljeća utemeljiti svoju genealogiju, istražiti povijest zanata još od drevnih vremena do danas.⁶ Tako neki povjesničari Zanata pišu o vezama zidarstva sa starim antičkim misterijama, židovskim, egipatskim ali i kršćanskim legendama i obredima, uspoređujući ih sa simboličkim jezikom vlastitih rituala. To je rezultiralo mnogim apsurdnim teorijama, ali neka istraživanja otvorila su vrata i novim spoznajama. Ukratko, spomenut ćemo samo nekoliko osnovnih teorija o podrijetlu koje su i same postale predmetom rasprava mnogih istraživača: **1) Teorija o masonstvu kao nastavku očuvanja velike Tajne koju su njegovale drevne zidarske gilde;** 2) Teorija o usvajanju terminologije arhitektonskih znanosti i njenoj prenamjeni od strane filozofa moralista (konačna verzija prisutna je u ritualima zanata XVIII. st.); **3) Teorija o postanku zidarstva iz srednjovjekovnih gilda zidara koji su sačuvali Tajnu drevnih gilda;** 4) Teorija o postanku iz viteškog reda templara koji su se pritaljili nakon ukidanja reda 1312 god.; 5) Teorija o utjecaju Rozenkrojčera⁷ na formiranje zidarstva.⁸ Ovdje nećemo raspravljati o njihovoj problematici već ćemo neke od njih samo spominjati u kontekstu škotskih i engleskih legendi koje će postati temom raspravi loža oko prvenstva zbog starosti.

4 Knight i Lomas, 24.

5 „Ljudski organizam je istinska loža... i naše ložinske zgrade građene su i opremljene tako da slikovito predstavljaju ljudski organizam.“ Wilmshurst 1938, 36.

“Masonska loža je skup braće i drugova koji su se našli da naširoko raspravljaju o misterijama saveza.“ Ibid., 41. „Masonerija se danas sastoji od skoro 100 000 posebnih ćelija koje se zovu ložama, od kojih svaka ima svoga Majstora i grupe časnika koji vode ceremonije inicijacije i napredovanja.“ Knight i Lomas R, 1997, 426.

6 Baigent i Leigh, 2005, 146.

7 Tajno bratstvo koje je osnovao mitski Christian Rosenkreuz. Ibid., 170. Svoju doktrinu razradili su u knjizi „Univerzalna i opća reformacija cijelog širokog svijeta“ oko 1610. g., a smatra se da je mitsku priču o Rosenkreutzovom grobu izmislio luteranski teolog Johann Valentin Andrae koji je napadao Rimsku crkvu (usp. Ridley, 2001, 25-26).

8 Usp. Waite, 1996, 284.

2.1.1 Škotske i engleske legende o osnutku slobodnog zidarstva

Povjesničar A. G. Mackey iznosi u XIII. poglavlju svoje knjige o povijesti slobodnog zidarstva legendu o osnivanju prve lože u Škotskoj.⁹ Ta se legenda povezuje s dolaskom zidara s Kontinenta u XII. st. koji su sagradili samostan u Kilwinningu. S njima je došao i Majstor Zidar koji je nadgledao radove i dao pravila vođenja zidarskih poslova u cijeloj Škotskoj. On kaže da je to moguće zbog činjenice da su u to vrijeme postojale zidarske gilde u Engleskoj iako naglašava da ne postoje nikakvi povijesni dokazi za gradnju.¹⁰ Ta je legenda godinama bila prihvaćena kao autentična povijest škotske masonerije iako su kasnije i lože St. Mary's Chapel iz Edinburgha i Freeman St. John's iz Glasgowa tvrdile da su one najstarije, ali bez dokaza.¹¹ Za Englesku se veže legenda o podrijetlu Zanata iz doba saksonskog kralja Athelstana u X. st. On i njegov sin podržavali su zidare; navodno je njegov sin bio i sam zidar te je ishodio da oni dobiju "povelju slobode", nakon čega je uslijedila u Yorku skupština zidara gdje je sastavljen nacrt pravila koja su oblikovala temelje slobodnog zidarstva. Zanimljivo je da su otkrivene i neke Biblije iz vremena saksonske Engleske koje predstavljaju Boga u slobodnozidarskoj ulozi graditelja.¹² Naravno, niti za ovu legendu ne postoje povijesni dokazi. Obje teorije čine važan dio slobodnozidarske tradicije dviju zemalja koje će obje vješto iskorištavati u kasnijim sukobima.

2.2. POLITIČKI, VJERSKI I DRUŠTVENI ODNOSI DO XVIII. ST.

2.2.1. Do ujedinjenja Škotske i Engleske

Da bismo razumjeli političke i društvene okolnosti unutar kojih se formira slobodno zidarstvo u Engleskoj i Škotskoj XVIII. st. moramo se ukratko osvrnuti na razvoj političke i društvene tradicije tih dviju zemalja. Sama Škotska još je od srednjeg vijeka bila keltska kraljevina. Taj keltski element osjećao se u škotskom društvu sve do XIII. st. kad je iznenadna smrt Aleksandra III. 1286. god. uzrokovala borbe za prijestolje Škotske. Pozivom biskupa St. Andrewsa Eduardu I. Engleskom da djeluje u ulozi arbitra, Engleska se počinje miješati u unutrašnje poslove kraljevine Škotske. Od 1291 god. stalno će se isticati prvenstvo Engleske nad Škotskom. Sam Eduard želio je iskorijeniti sve tragove keltske neovisnosti pod izlikom da on kao pravi predstavnik Rima brani vjeru od pogana. S ustankom Williama Wallacea 1297. god. pa sve do glasovite bitke kod Bannockburna 1314. god. Škotska se brani od engleske dominacije. 1314. god. neovisnost je Škotskoj donio Robert Bruce¹³ sljedećih 289 god. jer će se 1603. god. dvije zemlje ujediniti na temelju naslijeđa pod jednim monarhom. Za Škotsku je važna povijest njenih plemićkih obitelji od kojih se kao jedna od najvažnijih spominje obitelj St. Clair. William St. Clair, vrhovni admiral Škotske i kancelar spominje se kao patron kapele u Rosslynu koja svojom simbolikom povezuje templarske i slobodnozidarske obrede (građena između 1446. - 1480-tih).¹⁴ Mackey u knjizi *Povijest slobodnog zidarstva* kaže da je XV. st. prvo razdoblje Zanata u Škotskoj kad je ono počelo primati svoju povijesnu formu. Pri tome misli na Jamesa I. koji je 1424. god. uveo ured "dekana" ili „majstora“ kao metodu kontrole poslova zanatskih gildi, a to je odobrio i Parlament (regulirao se rad, nadnica plaća). On nadalje kaže da u vezi Jamesa II. i Jamesa III. nema nikakvih vijesti što se tiče njihovih veza sa zidarskim

9 Koristi kao izvore: Laurie's , *History of freemasonry*, P.89; Wylie, *History of Mother Lodge, Kilwinning*, P.47: *History of the Lodge of Edinburgh*, p.2, p.242, p.3, p.5

10 Tu tvrdnju neki autori danas odbacuju zbog nemogućnosti nalaženja čvrstih dokaza o postojanju gildi u Engleskoj (vidi. Knight i Lomas, 1997, 25).

11 Usp. kod Mackey, 1898.

12 Usp. Baigent, i Leigh, 2005, 148-149.

13 Kralj koji je zbog ubojstva rivala za prijestolje Johna Comyna ekskomuniciran iz crkve i s kojim se povezuje legenda o templarima koji su sudjelovali u bici kod Bannockburna. Isti autori pokušavaju dokazati teoriju po kojoj su se upravo u njegovo vrijeme između 1307. – 1314. god. sklonili izbjegli templari kad su započeli njihovi progoni u Europi. Kao glavni argument iznose činjenicu da je u to vrijeme Škotska zbog Bruceove ekskomunikacije bila van utjecaja Rima i da su templari dobili azil. To bi možda objasnilo jaku templarsku tradiciju u samoj Škotskoj, ali ne postoje dokazi da su oni utemeljili slobodno zidarstvo (vidi, *ibid.*, 47-57, 64-68, 77-94, 94-98). Jasper Ridley donosi podatak da su se templari krajem XIV. st. nastanili u Aberdeenu gdje su se prozvali zidarima, a u XVI. st. su se selili do Edinburgha (po J.Robisonu, *Born in blood, passim*), njihovo sudjelovanje kod Bannockburna odbacuje kao besmislicu mada malo vjeruje, ali i ne poriče moguće podrijetlo škotskih zidara od reda templara (usp. Ridley, *J.Slobodni zidari*, str. 38)

14 Usp. *ibid.*, 137-141.

gildama, mada M. Baigent i R. Leigh navode predaju koja kaže da je 1441. god. James II. imenovao St. Claira pokroviteljem i zaštitnikom slobodnih zidara i da je ta služba bila nasljedna.¹⁵ Zidarstvo koje se spominje prije XVII. st. odnosi se na cehove profesionalnih radnika i graditelja kamenom, a po kasnijoj terminologiji oni su sačinjavali „operativno zidarstvo“.¹⁶ Prodiranjem protestantizma u Engleskoj i Škotskoj u XVI. st. započinjju krvavi sukobi katolika i protestanata (Marija Škotska, Elizabeta I.) što će utjecati na razvoj misli o nužnosti zaustavljanja bespotrebnog nasilja u XVII. st. Ono što je važno za spomenuti je i sam razvoj „ezoteričke“ misli koja je obuhvaćala „svetu geometriju“¹⁷, alkemiju, kabalu, magiju a koja se širila iz Španjolske iz tajnih islamskih i židovskih učenja. „Isabela i Ferdinand su 1492 god. krenuli u nemilosrdno iskorjenjivanje islama i judaizma iz svojih zemalja. To je rezultiralo egzodusom izbjeglica koje su se uputile na istok i sjever, odnoseći sa sobom čitav korpus iberskog „ezoterizma“, koji se fragmentarno rasijavao kršćanskim svijetom od sedmog i osmog stoljeća. Učinak tog razvoja je bio silan. Preobrazio je zapadnu civilizaciju“.¹⁸ Kako se ona prvenstveno povezivala s katoličkim kućama Guise i Lorraine u Engleskoj i Škotskoj, tajno se proučavala. U Engleskoj je John Dee, jedan od najvećih umova svog doba, sa sintezom ezoteričkih misli postavio temelj pojavi slobodnog zidarstva.¹⁹ Slabljenjem utjecaja kuća Guise i Lorraine negdje do 1600. god., ezoterička misao polako se širi i u ostalim protestantskim državama i odigrat će važnu ulogu u formiranju modernog slobodnog zidarstva.

2.2.2. XVII. st. - Formiranje moderne povijesti slobodnoga zidarstva

Slobodno zidarstvo je u XVII. st. polako poprimalo svoj sadašnji oblik, kao jedinstveni proizvod misli, kulture, politike, društva i religije tog doba. Polako se pojavljivalo uslijed političkih i društvenih promjena koje su zahvatile društvo tadašnje Europe. To je razdoblje na koje se najviše usmjerava pažnja povjesničara u istraživanjima jer se upravo tad pojavljuju brojni zapisi i dokumenti koji nam davaju uvid u začetke osnivanja kulturnih i vjerskih društava koja se povezuju s razvojem Zanata kao i njegovih „prvih“ organizacijskih oblika. Kralj James VI. Škotski, sin kraljice Marije Škotske prvi je kralj za kojeg se zna da je pristupio zidarima u ložu Scoona i Perthu 1601. god. u dobi od 35 godina.²⁰ Godine 1603. postao je i prvi kralj Engleske i Škotske. On je odgojen kao prezbiterijanac te je navukao na sebe bijes sve utjecajnijih puritanaca kad je odbio reformirati Englesku crkvu, a 1605. god. protiv njega bila je usmjerena i katolička urota koju je vodio Guy Fawkes. Ali u Engleskoj je postojala sumnja da je on bio prikriveni katolik jer je 1604. god. sklopio mir sa Španjolskom. 1598. god. naložio je Generalnom upravitelju zanata Williamu Schawu da razradi strukturu zidarstva koji je napisao „Schawove Statute“, bazirane na Starim Konstitucijama. 1600. god. pojavio se i novi dokument u kojem se on pojavljuje kao Kraljev majstor radova, a poznat je pod nazivom „Prva povelja St. Clair“. U njoj se spominje da su upravitelji Rosslina uvijek bili patroni i zaštitnici zidarskih privilegija, ali više to nisu.²¹ Pitanje koje se tu postavlja jest u vezi razlikovanja Operativnog i pojave Spekulativnog zidarstva. Autori smatraju da je on regulirao oba dijela zanata tako da je odvojio operativne i pripojio ih novim, spekulativnim članovima u ložama koji su dobili naziv *slobodni zidari* te da od tada postoji sistem loža kakav poznajemo danas.²² Francis Bacon bio je u njegovoj službi te je 1618. god. postao i kancelar, a važan je zbog toga što je on preteča moderne znanstvene misli, koja će se u očima same crkve pojaviti kao nova hereza. Još je jedna struja utjecaja važna u formiranju slobodnog zidarstva, a to je „rozenkreuzerijanska“ misao čiji je zastupnik u Engleskoj bio Robert Fludd. On je zajedno s Baconom bio jedan od učenjaka od kojih je James I. naručio engleski prijevod Biblije.²³ Međutim, tijekom Tridesetogodišnjeg rata, 1620-tih su izbjeglice - intelektualci iz Njemačke počele stizati u

15 Baigent i Leigh, 2005, 139.

16 Ibid., 139-140.

17 Sinteza oblika i broja u religioznoj arhitekturi, kroz koju se manifestira božanska bit, predstavlja sklop svetog znanja i tehnoloških vještina majstora graditelja. Ibid., 158-160.

18 Ibid., 163-164.

19 Ibid., 168.

20 Knight i Lomas, 1997, 427.

21 Ibid., 427-429.

22 Ibid., 430-431.

23 Baigent i Leigh, 2005, 171.

Englesku donoseći intezivnije tu misao. Nakon Jamesa njegov sin Charles I. nasljeđuje prijestolje 1625. god. i ubrzo dolazi u sukob s Parlamentom što će voditi u građanski rat. Nakon što je bio prisiljen 1628. god. priznati „Povelju prava“, kojim ga je Parlament prisilio da poduzme reforme, raspustio je Parlament i vladao sam 11 godina. U ratu koji će Škoti kovenentristi voditi protiv Charlesa I. zbog pokušaja da ih prisili da prihvate manje protestantski oblik od onog koji je propisao John Knox, dolazi do izražaja čovjek koji će u povijesti slobodnog zidarstva biti zabilježen kao prvi o kojemu postoji službeni zapis o primanju u edinburšku ložu. To je bio Robert Moray, glavni intendant škotske vojske u tom ratu koji se kasnije u građanskom ratu između Parlamenta i kralja stavio na Charlesovu stranu.²⁴ Građanski rat izbio je 1642. god. između puritanskog Parlamenta i kraljevih pristaša – rojalista, a bitke je vodio Oliver Cromwell. 1646. god. kralj je zarobljen i uspostavljen je Protektorat. „Ali u ozračju Protektorata, slobodno zidarstvo, sa svojim spektrom krivovjernih religijskih, filozofskih i znanstvenih interesa, oprezno se pritajilo.²⁵ „Nevidljivi koledž“ ostao je također u tajnoj djelatnosti.²⁶ Postavlja se pitanje tadašnje političke angažiranosti zidarstva. „Slobodno zidarstvo sedamnaestog i većeg dijela osamnaestog stoljeća je bilo izrazito politički angažirano.“²⁷ Bili su vezani prisegama dinastiji Stuart o čemu svjedoče stare „Povelje Sinclaira“ u kojima priznaju pokroviteljstvo i zaštitu krunu.²⁸ Tijekom protektorata šute zbog nepovoljne političke situacije. Najbolji izvor o zidarstvu 1640-tih u Engleskoj je dnevnik Elias Ashmolea. On je 1644. god. bio imenovan kraljevim glavnim povjerenikom porezne službe nakon što je sudjelovao u ratu na strani rojalista. U Oxfordu se susreo s Georgom Wartonom koji ga je uputio u alkemiju i astrologiju te je 1646. god. održavao i veze s Nevidljivim koledžom. Važan je stoga što je njegova inicijacija 1646. god. prva obavljena na engleskom tlu, a o njoj i sam piše.²⁹ Autori navode citat iz njegova dnevnika koji govori da je 1646. god. iniciran u slobodno zidarstvo u Warringtonu u Lancashireu, a zabilježio je i drugi sastanak lože u Slobodnozidarskoj dvorani u Londonu gdje se nalazilo dosta utjecajne gospode iz Citya.³⁰ Kralj je pokušao vratiti vlast, ali su ga 1649. god. pogubili i tad je Cromwell krenuo na pokoravanje Irske i Škotske gdje je brisao sa zemlje rojaliste i njihova uporišta. Charles II. pokušavao je vratiti vlast nakon očeva smaknuća, ali je nakon poraza kod Worcestera pobjegao u Francusku. Tek nakon Cromwellove smrti 1658. god. dobiva priliku da se vrati na prijestolje što mu je i omogućio zapovjednik škotske vojske Georg Monk kad je ušao u London s vojskom 1660. god. s čim je obnovljena monarhija. Charles II. je 1661 god. dao kraljevsko pokroviteljstvo Kraljevskom Društvu³¹ čiji je bio službeni pokrovitelj ali i član. Robert Moray bio je prvi predsjednik, a drugi članovi i suosnivači bili su Ashmole, Wilkins, Boyle, Wren, a 1672. god. i Isaac Newton.³² Odigrat će važnu ulogu kao posrednik misli zidarstva koje su obuhvaćale znanost, filozofiju, matematiku, geometriju te hermetičku, neoplatonsku i rosenkreuzersku misao.³³ Imati će i važnu ulogu za zidarstvo XVIII. st. Prilike u Engleskoj i Škotskoj nisu se smirile niti nakon Restauracije; tad su se i dalje progonili i katolici i protestantski nekonformisti, a progoni su bili pogotovo brutalni u Škotskoj. Godine 1685. na vlast je došao James II. koji je bio katolik i koji je ukinuo zakone protiv rimokatolika u Engleskoj, ali je nastavio progone u Škotskoj. Promijenio je politiku i počeo zagovarati toleranciju katolika i nekonformista, ali su se oni udružili s Anglikanskom crkvom i pozvali njegova nećaka Wilima Oranskog iz Nizozemske na prijestolje. Kralj bježi 1688 god. u Francusku. Konačno je poražen 1690. god. u bitci kod rijeke Boyne kad odlazi u trajno izgnanstvo u Francusku. S tim je okončana vlast

24 Ridley, 2001, 33-34.

25 Baigent i Leigh, 2005, 177.

26 Nevidljivi koledž rosenkreutzera zatvoreni je krug znanstvenika, filozofa i ezoterika, glavnih promicatelja progresivnih ideja. Prvi put se u XVII. st. javljaju pamfleti koji ga veličaju, a iz kojih se vidi njihovo pretkazivanje nastupa Zlatnog doba u koje će se obnoviti sve društvene i političke ustanove i nestati sve tiranije. Iz njega će se 1660-tih razviti Kraljevsko društvo. Ibid., 170, 172.

27 Ibid., 177.

28 Ibid.

29 Ibid., 181-182.

30 Ibid., 182-183.

31 Intelktualno društvo koje se posvetilo znanosti i istraživanju, a čiji će članovi sa svojim idejama o vjerskoj snošljivosti, vjeri u Boga i čudorednosti postati vodeća snaga među intelektualcima te će utjecati s tim idejama na stvaranje etičkog postulata zanata, ali i pripremiti pojavu prosvjetiteljstva. Ridley, 2001, 28.

32 Ibid., 184-185.

33 Ibid., 185. Isti autor navodi da 1666. god., kad se obnavljao London nakon velikog požara, započinje zlatno doba slobodnog zidarstva (ibid., 186-7)

dinastije Stuart. Što se tiče Škotske oni su na kraju stali uz Stuarte (primjer Johna Grahama od Claverhousea koji je sudjelovao u bitci u klanu Killiecrankie). Revolucija 1688. uvela je religijsku toleranciju za sve osim za katolike i unitarijance,³⁴ a nakon nje zidarstvo je nastavilo širiti se kroz lože.

Promjena koja se uočava u razdoblju između 1550. i 1700. godine je pojava zidara kao organizacije intelektualne gospode koja je sklona prihvaćanju ideja vjerske tolerancije te koja želi jednostavnom idejom u Boga nadići sve proturječne teološke doktrine.³⁵ To su spekulativni zidari³⁶ koji su se ispočetka počeli pridruživati ložama djelatnih ili operativnih zidara kao počasni članovi, a koji su postepeno izgrađivali simbolički i intelektualni aspekt slobodnog zidarstva. I sam Ridley kaže da nitko ne zna kad se točno ta promjena dogodila.³⁷ Mackey navodi da su Schawovi Statuti odraz operativnog zidarstva iz kojeg je onda izrastao spekulativni sistem. To nije nemoguće budući da su cehovima mogli pristupiti kao počasni članovi i patroni gospoda i kraljevi koji i nisu imali izravne veze s cehom, a taj je običaj bio zastupljen i u Škotskoj (primjer J. Boswella koji je promaknut kao član edinburške lože 1600.).³⁸ I Waite se slaže s tim kad kaže: "Naša figurativna i spekulativna umjetnost je nastala iz operativne."³⁹ On nadalje kaže da je spekulativno i simbolično proizvod XVIII. st. 40

3. ŠKOTSKO I ENGESKO SLOBODNO ZIDARSTVO U XVIII ST.

3.1. Odras političkih i vjerskih sukoba na slobodno zidarstvo XVII. st.

Kao jedna od posljedica revolucije 1688. bio je Zakon prava kao i Zakon o određivanju nasljednika iz 1701. godine⁴¹ kojim je potvrđena prevlast Hannoverke kuće i protestantske vlasti. 1702. god. nakon smrti Willima Oranskog vlast preuzima njegova šurjakinja kraljica Ana, a nju 1714. god. nasljeđuje George I., unuk Elizabete Stuart i rajnskog grofa - palatina Friedricha. Što se tiče Stuarda, Jamesa II. je 1701. godine naslijedio njegov sin James III., a njega Charles Edward ili Lijepi princ Charlie s kojima će u egzilu i Škotskoj cvjetati jakobitska struja.⁴² 1702. god. započela je prva jakobitska pobuna u Škotskoj koja je bila brzo ugušena, a 1708. god. i druga, potpomognuta odredima francuske vojske koja je također neslavno završila. Godine 1715. dogodila se jedna od većih jakobitskih pobuna pod vodstvom grofa Mara⁴³, u kojoj je sudjelovao i brat grofa od Derwentwata, Charlesa Radclyffa,⁴⁴ a koja je ugušena uz veliku cijenu.⁴⁵ Sukob jakobiti - pristaše hannoverske dinastije podijelit će britansko društvo u kojem će čak i neki Stuartovi pristaše ostati lojalni protestantskoj vlasti mada su mnogi u Engleskoj dizali glas protiv njemačkih stranih vladara. Formirale su se dvije većinske političke struje: *torijevska* (simpatizeri Stuartovaca), koji su se razvili 1670-tih iz viteškog staleža i uglavnom su bili anglo-katolici i zemljoposjedničko plemstvo (protivnici Parlamenta), te *vigovci*, koji su se javljali u redovima trgovačkih, industrijskih, vojnih i bankarskih krugova koji su veličali moć Parlamenta (srednja klasa u usponu). U tim prilikama zidarstvo se nastavlja širiti te u svojim redovima objedinjuje i jedne i druge utjecaje u ložama, mada se ističe da ne postoji dokaz o zidarstvu kao oruđu jakobita dok većina loža u Engleskoj pokušava ostati apolitična.⁴⁶ Autori Baigent i Leigh navode da su glavnu političku struju u zidarstvu prve trećine XVIII. st.

34 Vidi, Ridley, 2001, 41, 42.

35 Ibid., 29.

36 Izraz se koristi tek od 1757 god.

37 Ibid., 29.

38 Ridley, 2001, 29-30, 35.

39 Waite, 1996, 81.

40 Ibid., 147.

41 Zakon po kojemu krunu nasljeđuju potomci izborne kneginje iz Hannovera sve dok su protestanti. Ukoliko se preobrate na katoličanstvo gube pravo na prijestolje. Ovim zakonom htio se spriječiti mogući povratak Stuarda na vlast.

42 Pristaše rimokatoličkog sina Jamesa II. koji je bio izbjeglica u Francuskoj i htio postati engleski kralj James III., teže povratku dinastije Stuart na englesko prijestolje. Ridley, 2001, 45.

43 1722. god. imenovan je jakobitskim ministrom u Francuskoj gdje se sprijateljio s Ramseyem, jednim od centralnih ličnosti zidarstva XVIII. st. Baigent i Leigh, 2005, 195.

44 Istaknuti jakobitski vođa za kojeg se zna da je bio i slobodni zidar. Ridley, 2001, 62.

45 Rezultirao je masovnim bježanjem jakobita iz zemlje (stvaranje jakobitske ilegale u inozemstvu)

46 Baigent i Leigh, 2005, 200-201.

tvorili torijevci u Engleskoj i jakobiti u inozemstvu te navode i citat povjesničara McLynna iz njegove knjige *Jakobiti* (str.140.) da su jakobiti imali ključan utjecaj u razvoju zidarstva u toj mjeri da su kasniji svjedoci opisivali slobodno zidarstvo kao divovsku jakobitsku zavjeru. Uvjereni su da je osnivanje Velike lože 1717. god. u Engleskoj nastalo dijelom kao hanoverski odgovor na jakobitski monopol.⁴⁷ To potvrđuju i navođenjem citata povjesničara slobodnog zidarstva J. R. Clarka koji smatra da je glavni razlog ujedinjavanja 1717. god. bio uvjetovan političkim stanjem zemlje te navodi pro-hanoverske izljeve odanosti kralju prilikom svečanog otvaranja Velike lože.⁴⁸ Ta će se politička suprostavljenost odraziti i na sistematizaciju slobodnozidarskih stupnjeva. Od 1727. do 1760. godine na prijestolje dolazi George II. a njega nasljeđuje George III., sin princa od Walesa koji je bio zidar, a koji je okončao upravu liberala tako što je stvorio političku stranku u Donjem domu koja mu je bila naklonjena. On je postavljao torijevske premijere, lorda Buthea te poslije Northa.⁴⁹ Što se tiče Škotske izgubljen je veliki dio svjedočanstava o zidarstvu iz razdoblja 1689. - 1745⁵⁰. 1745. godine dogodio se zadnji pokušaj Stuarta da se vrte na prijestolje. Lijepi princ Charlie iskrcao se tad u Škotskoj te je odlučeno da jakobitska vojska krene prema Londonu. Zbog nedostatka potpore kako francuske vojske tako i ustanika, hanoverska vojska vojvode od Cumberlanda opkolila ih je 1746. kod Cullodena i uništila. Ponovnim bijegom u inozemstvo Lijepog princa Charliea i protjerivanjem ostalih jakobita gasi se stuartovska nada u povratak na prijestolje,⁵¹ a s tim prestaje opasnost za njihove suparnike u Engleskoj.

3.2. Organizacija loža i sistematizacija slobodnog zidarstva

3.2.1. Dokumenti, osobe i osnivanje Velikih loža

Dokumenti koji svjedoče o postojanju slobodnog zidarstva važni su u pokušaju sistematizacije samog sustava. Zovu se Stare konstitucije ili Povelje engleskog i škotskog zidarstva, te su pisane u formi starih rukopisa i nalaze se u javnoj knjižnici Britanskog muzeja, u posjedu starih loža (Majka loža Kilwinning i York) te u arhivima škotskih i engleskih Velikih loža. Oni su dokumenti Operativnog zidarstva mada istraživači pokušavaju u njima naći bilo kakav trag ili začetke i Spekulativnog.⁵² Najraniji dokument je rukopis-poema "Constitutiones artis geometriae, secundum Euclidem" (1390.) koji je 1840. god. izdao Halliwell u *Ranoj povijesti slobodnog zidarstva u Engleskoj*,⁵³ po kojem je dobio i ime *Halliwellov rukopis*. Slijedi Cookeov rukopis iz 1430. koji sadrži legendu zanata u široj formi te još otprilike njih stotinjak, s tim da najstariji pripada 1748. god. Svi osim Halliwellove poeme započinju sa zazivanjem Sv. Trojstva, govore o sedam slobodnih umjetnosti među kojima posebno ističu geometriju kao masonsku nauku te se osvrću na tradicionalnu povijest Zanata od Lameha do kralja Athelstana. Završavaju sa serijom Povelja ili Pravila za upravu koji su operativnog karaktera.⁵⁴ a sličnosti među njima ukazuju na mogućnost postojanja nekog zajedničkog izvora koji je izgubljen. Prava, službena povijest engleskog zidarstva započinje 24. lipnja 1717. godine kad je osnovana Velika loža Engleske kao nacionalna loža koja će imati vlast nad svim ložama u Engleskoj. Tad je u zemlji bilo više od četiri lože, a neki autori daju prvenstvo „Velikoj loži cijele Engleske“ i to onoj u Yorku koja je osnovana u nepoznato vrijeme prije 1705. god.⁵⁵ Veliku ložu u Londonu osnovale su četiri lože koje su održavale sastanke u konobi *Apple Tree* u Charles Streetu, u Covent Gardenu. U pivnici "Goose and Gridiron" u dvorištu crkve St. Paul, sastajalištu lože br.1, izabrali su Anthonya Sayera kao svog Velikog meštra.⁵⁶ 29. rujna 1721 god. naredili su Jamesu Andersonu

47 Ibid., 201-202.

48 Ibid., 203.

49 Ridley, 2001, 87-88.

50 Ne zna se zašto, ali po mom mišljenju vjerojatno ima veze s jakobitskim aktivnostima budući da je to razdoblje između pada Stuarta 1689./90. i njihova zadnjeg pokušaja osvajanja vlasti putem pobune u Engleskoj koju je vodio Lijepi princ Charlie 1745.

51 Baigent i Leigh, 2005, 222-225.

52 Waite, 1996, 135.

53 Mackey, 1898, 9.

54 Ibid., 9, 10

55 Knight i Lomas, 1997, 454.

56 Ridley, 2001, 45-46.

da napiše Konstitucije kao revidiranu veziju starih Gotičkih konstitucija. Tako je 1723. izdao svoje *Konstitucije* koje su postale zakonikom Zanata. Tu su zastupljena pravila i osnovna načela zidarstva, od članaka o nesudjelovanju u raspravama o politici i religiji zidara, njihovoj jedinstvenoj vjeri u jednog Boga do povijesnih osvrti na prošlost Zanata. Anderson je 1738. izdao II. izdanje Knjiga konstitucija u kojem je naveo i sam čin o osnutku Velike lože. Autor A. E. Waite navodi da te četiri lože nisu imale ovlasti da imenuju Velikog meštra svih zidara iako je ono bilo rašireno po cijeloj zemlji, te da su mogli djelovati samo za sebe.⁵⁷ Waite navodi Andersonovu primjedbu o tome da su neke lože koje nisu bile pod Velikom ložom 1720. god. zapalile svoje dokumente da oni ne bi pali u krive ruke što je vjerojatno bio odraz neprijateljstva tih loža prema ovoj u Londonu. Waite kaže da se Konstitucije sastoje iz nekoliko dijelova koje su pisali različiti autori: Desaguliers, George Payne koji je napisao nova pravila, Anderson koji je zadužen za Konstitucije i povijesni prikaz (nastao iz različitih dokumenata i tradicija).⁵⁸ Pojavilo se nekoliko teorija o razlozima osnivanja Velike lože u Londonu. Jedna od njih je da je nastala kao *reakcija na projakobitske lože* (politička nužnost), što je u biti paradoks ako se uzme u obzir da su u svojim Konstitucijama jasno izrekli stajalište o nepoželjnosti politike u ložama, a istovremeno su iskazivali lojalnost Kruni (Ridley): "Oni su izjavljivali lojalnost slobodnih zidara kući Hannover".⁵⁹ Druga, kako navode autori *Hrama i lože*, proizlazi iz činjenice da je Velika loža nastala iz društvene potrebe koja je tad podrazumijevala pripadnost klubu ili nekom društvu. Što se tiče Škotske već smo prije govorili o njihovu projakobitskom obilježju i o činjenici da postoje zapisi o škotskim ložama i njihovim aktivnostima davno prije engleskih. Kako Waite navodi, Velika loža Škotske osnovana je 1736. godine u St. Mary's Chapel kad je izabran i Veliki meštar. Tad se predstavilo samo oko 35% škotskih loža dok su Kilwinning, Scoon and Perth, Glasgow St. John i Melrose bile među onima koje su dulje zadržale neovisni položaj. Značajan je i podatak da je škotska Velika loža 1738. god. u svojoj loži u Brunswicku inicirala i Frederica Velikog Pruskog.⁶⁰ Komunikacija između Velike lože Škotske i Londona uspostavljena je tek 1740. god.⁶¹ Škotsko se zidarstvo preko prognanih jakobita pojavilo prvi put i u Francuskoj gdje postoji zapis iz XVIII. st. koji kaže da je tu prva loža osnovana 1688. god. u okviru pješadijske pukovnije Kraljevski Irci. Ta irska vojna lica kretala su se u krugovima škotskih izbjeglica kao što su David Grahame, brat Johna Claverhousea i vikont Dundee. Ipak, prva dokumentirana francuska loža nastala je 1725./6. god., a osnovao ju je Charles Radclyffe, grof Derwentwatera čiji je stariji brat James pogubljen zbog ustanka 1715. god. Druga važna osoba bio je Andrew Michael Ramsay, Škot koji je dobio naslov Viteza kad je postao u Francuskoj član neo-viteškog reda sv. Lazara. Bio je član Kraljevskog društva. a surađivao je u Francuskoj s.a Radclyffom. Napisao je čuveni Govor 1737. god. kojim je htio odvratiti Fleurya, glavnog savjetnika Luja XV. od prijateljstva s Engleskom jer se htjelo zadržati Francusku kao saveznika u pitanju povratka Stuarta na vlast. Ramsay će biti zaslužan za širenje teorije o templarskom podrijetlu slobodnog zidarstva, a odupirao se i ideji proizlaska zidara iz cehovskog reda te naglašavao važnost misterija u obredima.⁶²

3.2.2. Širenje loža i njihov utjecaj na društvo

Razdoblje kad se osnivala Velika loža u Londonu bilo je razdoblje širenja klupskog života te neki autori smatraju da je i samo širenje loža bilo posljedica te pomodnosti.⁶³ Od pedeset dvije lože koje su tvorile Veliku ložu 1723. godine, prije 1717. god. bilo ih je barem dvadeset šest. 1735. god. bilo ih je već oko 216. Od tad će se sve više pokušavati uključiti plemstvo u redove Bratstva. 1720. god. zadnji je put jedan neplemić (George Payne) bio Velikim mešтром; od tad će tu funkciju sve više preuzimati plemstvo ili netko iz kraljevske obitelji.⁶⁴ Kao jedan od glavnih razloga nameće se zaključak da su pod zaštitom plemstva zidari mogli slobodno izražavati svoja vjerska načela; njihov ih je patronat branio od optužbi o njihovoj urotničkoj projakobitskoj djelatnosti.

57 Ibid., 330-1.

58 Ibid., 332-333.

59 Ibid., 49.

60 Knight i Lomas, 1997, 460.

61 Waite, 1996, 407-8.

62 Baigent i Leigh, 2005, 213-218.

63 Ibid., 203

64 Ridley, 2001, 50.

I princ od Walesa je 1737. god. postao slobodni zidar. Žene nisu primale u svoje redove opravdavajući se da nijedna žena nikad nije bila djelatni zidar, da ne znaju čuvati tajne te da se ne bi govorilo o nemoralnosti u ložama. 1730-tih engleska Velika loža započela se širiti i u inozemstvu, osnivajući sestrinske lože u Nizozemskoj, Francuskoj, Njemačkoj, Austrijskom carstvu, Španjolskoj i Švedskoj, a pokazivala je i interes za Sj. Ameriku davajući punomoća za osnivanje novih loža. Ostale zemlje u Europi ugledale su se na Englesku kao ideal vladavine, zemlju u kojoj je vlast imala vlada, a ne kralj kao apsolutni vladar, što će izazvati oduševljenje kod intelektualne elite. To je izazvalo veliki interes za priljučenje u Bratstvo koje je i samo propagiralo liberalne ideje, što je za apsolutističke države u ostatku Europe predstavljalo veliku opasnost (papa Klement XII. čak je 1738. god. objavio i bulu protiv zidara). Zato u zidarstvu nalazimo veliki broj učenjaka i intelektualaca koji su pišući o Zanatu htjeli osigurati pokroviteljstvo plemstva (Thomas Dunckerley).⁶⁵ Velika loža postala je glavno vezivo engleskog društva, a svojom idejom o univerzalnom bratstvu privlačit će i velike umove poput Humea, Voltairea, Diderota te Rousseaua. "Pod okriljem Velike lože, čitav staleški sustav postao je fleksibilniji nego igdje drugdje na europskom kontinentu."⁶⁶ Njihovo kritiziranje vjerske nesnošljivosti i političkih predrasuda, isticanje moralnih i etičkih načela potaknut će duhove tolerancije.

Srednja klasa dobila je svoje mjesto što se jasno vidi i na formiranju Engleske kao važnog trgovačkog i industrijskog diva. Iz zidarskog moralnog zakona koji govori o zbrinjavanju i brizi za siročad i udovice proizaći će temelji u državnim programima socijalne skrbi. U Engleskoj će se Velika loža početi sve više udaljavati od religije i politike. Sa svojim stavovima o vjerskoj toleranciji i fleksibilnosti u svoje će redove čak privlačiti i svećenstvo. Za razliku od engleskog zidarstva koje će postati aktivan društveni faktor, jakobitsko zidarstvo Škotske, Irske i njihovih loža po Francuskoj i Europi težit će do 1745. god. političkoj, a kasnije i mističnoj obnovi templarskog naslijeđa.⁶⁷ Nakon 1745. god. jakobitsko će zidarstvo izumirati, ali ostavit će svoje tragove u obredima i među kolonistima u Americi.

3.3. SIMBOLIZAM ŠKOTSKIH I ENGLESKIH LOŽA

3.3.1. Simboli, obredi, rituali - konfliktne potencijali i simbolička raslojavanja

Izložiti cijeli simbolizam slobodnog zidarstva nemoguće je; to je područje kojemu su i sami istraživači povijesti Zanata pristupali kao samostalnoj temi. Mi ćemo ovdje simbolizmu pričati samo u kontekstu međusobnih odnosa među ložama te promatrati kako je on utjecao na stvaranje različitih sustava unutar slobodnog zidarstva. Slobodno zidarstvo je sustav koji se uči kroz alegoriju i simbole kroz koje se ispoljava glavna filozofija Zanata kroz dvije temeljne doktrine: 1) jedinstvo s Velikom arhitektom Svemira;⁶⁸ 2) besmrtnost duše. Postoji niz teorija koje su se bavile problemom porijekla simboličkog jezika zidarskih ceremonija i obreda - „Masonerija je sakralni sistem, koji ima kao i drugi sakramenti, spoljašnju i vidljivu stranu. Ta se sastoji u njegovom ceremonijalu, njegovoj doktrini i njegovim simbolima, koje možemo vidjeti i čuti. On ima i svoju unutrašnju i intelektualnu stranu, koja se skriva iza ceremonijala, doktrine i simbola.“⁶⁹ Sam Mackey podijelio je sustav na dva dijela: na sustav tzv. Primitivnog zidarstva koji sadržava stare legende Zanata od razdoblja židovskih patrijarha do gradnje Hrama u Jeruzalemu, te na sustav "nepouzdana" povijesti u koji uvrštava povezanost zidarstva sa starim antičkim misterijama.⁷⁰ Mackey primjećuje da je u počecima drevne pov-

65 Ibid., 49, 81.

66 Baigent i Leigh, 210.

67 Isti autori navode članak markiza d' Argensa u kojem govori o jakobitskim ložama koje pokušavaju nezakonito prisvojiti templarski pedigre. Ibid., 224.

68 Bog u zidarskoj terminologiji

69 Wilmshurst, 1938, 9.

70 Pokazuju sličnosti u organizaciji i doktrinama. Obje su institucije tajnog karaktera, koriste se simboličkim jezikom, dijele se na stupnjeve te se članovi raspoznavaju putem tajnih znakova. Koriste zajednička tri stupnja: Priprema za ulazak (u zidarstvu to odgovara I. stupnju Pripravnika), Inicijacija (II. stupanj pomoćnika) te Usavršavanje (upoznavanje s pravom tajnom-III. stupanj Majstora).

ijesti postojala ravnoteža operativnih⁷¹ i spekulativnih elemenata⁷² do XVII. st. s tim da je spekulativni element počeo dominirati od XVIII. st. Operativni dio činio je tehnički jezik prakse, alata, materijala i imena stupnjeva u graditeljstvu koji je preživio u sustavu simbola i alegorija spekulativnog (intelektualnog) jezika slobodnog zidarstva.⁷³ Simbolizam zidarstva općenito se dijeli po Mackeyu na povijest predaja i legendi te ritualni simbolizam (simbolizam objekata i ceremonija) čiji elementi proizlaze iz različitih religijskih i filozofskih sustava.⁷⁴ Kao jedan od glavnih pitanja postavlja se sljedeće: da li je zidarstvo i prije 1717. god. imalo ista pravila u ceremonijama kao danas? Zidarstvo se dijeli na obredne stupnjeve, a pitanja njihova porijekla i starosti je ključno. "Spekulativni i simbolički rituali su proizvod XVIII. st., koji uključuje revizije i primjedbe,"⁷⁵ gdje pri tome misli na Andersonovu primjedbu u Konstitucijama na uvođenje nove i bolje metode kojom će se poboljšati stare Gotičke (dokument operativnog zidarstva) konstitucije. Problem je porijekla triju osnovnih stupnjeva u zidarstvu po kojima i danas radi Velika loža Engleske: I. stupanj pripravnika, II. stupanj naučnika te III. stupanj majstora. Većina se istraživača slaže da su prva dva oko 1717. god. postojala, ali se ne zna kad je uveden III. stupanj. Waite smatra da je III. stupanj i legenda koja se veže uz njega (legenda o Hiramu kao središnjoj figuri zidarstva) izmišljena ili otkrivena u razdoblju 1720-tih kad se sistematiziralo učenje zidarstva u Londonu. Ali ističe mogućnost da je došlo sa sjevera ili Yorka ili Škotske (možda ga je sa sobom donio Desaguilleres koji je 1721. god. bio u škotskoj loži St. Mary's Chapel).⁷⁶ II. stupanj prvi se put službeno spominje oko 1725. god., a postaje uobičajenom praksom nakon 1739. do kad je prihvaćena službena verzija Zanata u Londonu. On dalje navodi da su, za razliku od Engleske, u Škotskoj oko 1598. god. prema Schawovim statutima postojala sva tri stupnja te da su u XVII. / XVIII. st. škotski masoni bili odani Stuartovskoj dinastiji iako se ne može reći da su lože zaista i bile stuartovske.⁷⁷ Waite je naveo neke glavne razlike između škotskog operativnog i simboličkog zidarstva Velike lože odnosno: 1) Škoti su posjedovali 'Masonsku riječ', koja je od 1678. god. opisana kao tajni znak u škotskoj masoneriji; 2) već od 1600. god. primaju neoperativne članove (prije engleskih loža); 3) 1723. god. prvi je put londonsko zidarstvo predstavljeno u Škotskoj; 4) imaju više od tri stupnja u ceremonijama; 5) u škotskoj tradiciji leže razlozi prijelaza iz operativnog u spekulativno zidarstvo.⁷⁸ Drugi autor, Alexander Piatigorsky navodi dva bitna događaja koja su tada utjecala na stvaranje različitosti u zidarstvu XVIII. st.: pisanje novih Konstitucija zbog neprimjenljivosti starih Gotičkih, te izdavanje „Starih dužnosti“ u pet uzastopnih brojeva Post Mana i Historical Accounta koje je kasnije kao pamflete tiskao J. Roberts, koji već tad govori o postojanju dviju različitih zidarskih struja - kršćanske i deističke. Od 1730-tih će postojati sve više ideološki, ali i vjerski razdor između onih loža koje će podržavati postojanje više stupnjeva i onih koji će zagovarati čista tri stupnja obreda (nepravilnosti vezane uz sam Ritual, simbolizam i molitvu), te onih koje nisu htjele sudjelovati pod Velikom ložom zbog nametanja njenog neograničenog autoriteta. Nejasan je i razlog zbog kojeg je Premijer Velike lože drastično mijenjao rituale i lozinke što je izazvalo dodatne trzavice između engleskih i škotskih loža. 1740-tih i 1750-tih osjećalo se veliko nezadovoljstvo u Zanatu zbog svađa među ložama o čemu govore mnogi povjesničari iako za to razdoblje postoji malo dokumenata. Dodatni sukob izazvalo je pojavljivanje novog obreda – Kraljevskog luka. Neki smatraju da ga je izmislio Ramsay,⁷⁹ a neki da je došao iz Irske i Francuske. Waite navodi da mu je porijeklo vjerojatno vezano za York jer je tamo 1746. god. prvi put u taj obred uveden Lawrence Dermott.⁸⁰ Postepeno dolazi do kulminacije nezadovoljstva što je rezultiralo odcjepljivanjem nekih loža koje su nastavile samostalno djelovati, ali su brzo nestale. Ostale okupljene oko irskih loža i one glavne u Yorku digle su bunu protiv Velike lože i tad 1751./3. god. nastaje tzv. Shizma ili Raskol unutar

71 Povezano s graditeljskim cehovima Dionizija koji su gradili Solomonov Hram, što čini jednu od najvažnijih predaja u zidarstvu; s graditeljima iz Nume te putujućim graditeljima srednjeg vijeka.

72 Tada se odnosilo na tajna učenja i predaje koje su se prenosile s Majstora na učenike Zanata u tim graditeljskim gildama; danas je to pojam za simboličko-filozofski aspekt moderne Masonerije

73 Npr. Kutomjer kao simbol ljudske duše, Šestar kao simbol Duha duše, Ugaoni kamen....

74 Mackey, 1898, 1-20.

75 Waite, 1996, 147.

76 Ibid., 334.

77 Ibid., 405.

78 Ibid., 336. Masonska riječ je tajna lozinka raspoznavanja. Vidi ibid., 407-8.

79 Ridley, 2001, 82.

80 Waite, 1996, 376.

Zanata. Loža u Yorku smatrala je da njoj pripada prvenstvo kao Velikoj loži zbog stare predaje o osnivanju prve zidarske lože u X. st., a ubrzo su joj se pridružile i druge engleske lože (čak i loža br. 1 koja je 1717. god. sudjelovala pri osnivanju Velike lože u Londonu) te su se prozvale Drevni a suparnike Moderni.⁸¹ Tako su istovremeno 60 god. postojale paralelno dvije Velike lože, York i London, koje su do tad bile u stalnom sukobu. Lawrence Dermott napisao je „Ahiman Rezon“ u kojem je napadao Moderne i njihove Konstitucije kao izmišljotine i isticao zidarstvo kao stari, kršćanski mistični sistem, a ne Zanat kao produkt vanjskih događaja. Brzo su ih priznale Velike lože Irske i Škotske, a autor smatra da je upravo on 1766. god. u drugom izdanju Ahiman Rezona ponudio novi stupanj Kraljevskog luka⁸² kao glavni obred koji izražava čitavu mističnu bit Zanata. To je 1761. godine rezultiralo i pojavom Velike lože cijele Engleske u Yorku kad je uveden novi stupanj “prošlog meštra” koji se odnosio na one koji nikad nisu postali meštri loža. (Drevni su radili po četiri, a Moderni po tri stupnja). Moderni su pripadali protestantskoj tradiciji XVII. st. (postankom princa od Walesa Veliki meštom 1790 god. dobivaju i status ekskluzivnosti), a Drevni su težili mistifikaciji i gnosticizmu te samostalnosti od Velike lože koju nisu priznavali kao kompetentnu zbog njihova prvenstva u starosti, u čemu vidimo i potencijalni razlog priključivanja i škotskih loža. Važna je još jedna promjena što se tiče obreda. Smatra se da je Ramsay uveo novi obred koji nikad nije postojao u Škotskoj, ali je on uveden u Francuskoj kao Rite Ecossais - Škotski obred koji je uključivao 33 osnovna stupnja, a kasnije čak i puno više u različitim kombinacijama obreda. Odražava utjecaj templarske i kršćanske filozofije, ali i teizma o Velikom arhitektu do 1400. god. Kako su godine prolazile stvarala se potreba da se ujedini razjedinjeno zidarstvo što se i ostvarilo 1813. godine kad su se lože Modernih i Drevnih opet sjedinile pod određenim uvjetima⁸³ i to u Ujedinjenu Veliku ložu Engleske.⁸⁴ Kao rezultat svih tih događanja danas postoji u zidarstvu više različitih sustava i obreda, ovisno o broju prihvaćenih stupnjeva. Velika loža je i dalje zadržala tri osnovna stupnja, a škotski obred 33 osnovna, koji se najintezivnije provodio u Francuskoj i SAD-u. Danas postoji veliki broj stupnjeva u različitim sustavima slobodnog zidarstva, mističnih redova koji su proizašli iz različitih masonskih tradicija, a koji su nastali upravo kao posljedica svih ovih promjena.

4. ZAKLJUČAK

Postoje jasni dokazi da se slobodno zidarstvo razvijalo kao filozofsko-religijski sustav još od najranijih vremena. Ti se „dokazi“ mogu promatrati samo i isključivo u okvirima nasljeđenih religioznih i vjerskih doktrina koje ono u sebi objedinjava. Ono što se tu postavlja kao problem jest nedostatak pisanih izvora koji bi potvrdili njegovo postojanje u tzv. *mitskoj* povijesti prije XVII. st.; sve što nam ostaje jest naslijeđe njegovih mitova i legendi. Tek od razdoblja srednjeg vijeka pojavljuju se naznake o postojanju bratstva zidara, ali naravno ne kao sustava kakvog poznamo danas, već kao cehova koji su sa svojim tajnama bili okrenuti prema sebi samima.⁸⁵ Ono što je povjesničare Zanata navelo da ih istražuju jest *tehnički rječnik* i *simbolizam* koji je prisutan i u današnjoj filozofiji i obredima Bratstva, ali samo kao sredstvo izražavanja alegorija. Veoma je teško istraživati njegove korijene bez pisanih svjedočanstava prošlih vremena jer postoji opasnost od stvaranja novih mitova koji nam nisu od pomoći u utvrđivanju zidarstva kao povijesnog realiteta. Postoji razlog zašto se u njegovoj modernoj povijesti pojavljuje više različitih mišljenja o tome kako i na koji način sistematizirati *svetu nauku* te vjerujem da one proizlaze upravo iz različitih povijesnih naslijeđa i tradicije. Govorimo naravno o Škotskoj i Engleskoj i njihovoj ulozi u stvaranju slobodnog zidarstva u povijesti ranog novog vijeka. Postoji više elemenata koji govore u prilog *škotskom prvenstvu* stvaranja prve originalne verzije zidarstva; vidjeli smo da i različiti autori to potvrđuju. Tu se zidarstvo čak i u svom operativnom elementu ranije pojavljuje u povijesnim izvorima negoli englesko, mada se ne može poreći da i u Engleskoj ono nije postojalo u nekom obliku

81 Ridley, 2001, 86.

82 Piatigorsky, 2006, I-II. poglavlje.

83 Drevni su povukli optužbe protiv nekonstituiranosti Velike lože Engleske, a Moderni su prihvatili obred Kraljevskog luka kao dio svoje strukture.

84 Odbacili su mitsku i legendarnu povijest.

85 Tu još ostaje pitanje templarskog naslijeđa u formiranju zidarstva; u današnjim istraživanjima sve se više pokušava objasniti sličnost njihovih međusobnih obreda i doktrina. Autori koji brane teoriju o nastanku zidarstva iz progonjenog i zabranjenog templarskog reda to pokušavaju dokazati istražujući povijest zidarskog simbolizma.

prije 1717. godine. U posljedicama svog razvoja predstavljaju dvije različite stvari. U engleskom zidarstvu vidi se moderniji utjecaj nastao zbog političkih okolnosti, te se ono više orijentira na društveni element utjecaja, što pokazuje i kroz nedorađenost obreda u XVIII. st.; u škotskom se osjeća utjecaj jedne puno starije tradicije koja svjedoči o njezinoj dugoj prisutnosti u nacionalnom duhu Škotske. Mora se uzeti u obzir i činjenica da su ta dva naroda ratovala u XVII. / XVIII. st. i da se itekako osjeća između njih vjerski i politički jaz koji je vjerojatno i utjecao na postupak "čišćenja" engleskog zidarstva od ostataka škotskih običaja koji su se slučajno prenijeli u njihov sustav. Vidi se utjecaj politike na škotske lože jer ih se u to doba često optužuje da rade za interese Stuarta, koje žele vratiti na englesko prijestolje, dok se Velika loža u Londonu zaklinje na vjernost hannoverskoj dinastiji. Stoga ne začuđuje činjenica da u XVIII. st. dolazi do animoziteta među škotskim i engleskim ložama koji ne leži samo u političkim interesima već i u vjerskim opredjeljenjima, ali i u definiranju konačnih ciljeva Bratstva (*sukob racionalizma i simbolizma*). Iako je Velika loža u Londonu osnovana prije svih⁸⁶, čak i prije škotske, nisu uspjeli nametnuti svoj autoritet drugim ložama koje su se na kraju i pobunile. Objašnjenje moramo tražiti u tome da englesko zidarstvo nije po svojoj tradiciji starije od škotskog (čak su ih i nazivali Modernima), što su im i druge lože i osporavale. Škotske lože ističu mistiku, kršćansku tradiciju, templarsko naslijeđe i drevnost, a engleske s vremenom sve više slične društvenom klubu kojeg iskreno više i ne zanima pravo porijeklo i obredi zbog kojeg je zidarstvo i osnovano. Razlikuju se i u obredima, škotsko se čak i danas prakticira u 33 stupnja,⁸⁷ a englesko i dalje kroz tri stupnja inicijacije, s time da postoje dokazi o mijenjanju i reviziji obreda krajem XVIII. st. i početkom XIX. st. Vidimo da su politički, društveni i vjerski sukobi odigrali veliki utjecaj na formiranje zidarstva, ali rekla bih da je taj utjecaj bio i obostran. Zidarstvo je sa svojom ideologijom utjecalo i na razvoj liberalne misli, slobode i vjerske tolerancije u XVIII. st. te na razvoj modernog europskog društva. Danas upravo kao rezultat konfliktnih potencijala i simboličkih raslojavanja imamo za posljedicu više različitih masonskih sustava, obreda i filozofija koji su proizašli upravo iz razbijanja njegova pokušaja stvaranja jedinstva koji se nikad nije stigao niti učvrstiti.

LITERATURA:

- Baigent, M. & Leigh, R., *Hram i loža*, Stari grad, Zagreb, 2005.
- Knight, C. & Lomas, R., *The Hiram key*, Arrow Books, 1997.
- Mackey, A. G., *The history of freemasonry* (1898), (<http://www.freemasons-freemasonry.com/mackeyfr.html>)
- Mackey, A. G., *The symbolism of freemasonry*, (<http://www.freemasons-freemasonry.com/mackeyfr.html>)
- Piatogorsky, A., *Tko se boji slobodnih zidara - fenomenologija slobodnog zidarstva*, Edicije Božičević, Zagreb, 2006.
- Ridley, J., *Slobodni zidari*, Prometej, Zagreb, 2001.
- Waite, A. E., *A new encyclopaedia of freemasonry*, Winged Books, New York, 1996.
- Wilmshurst, W. L., *Značenje slobodnog zidarstva*, Osijek, 1938.

Scottish and English freemasonry in the 18th century

Summary

The definition of freemasonry as the science of morality enveloped in symbolism may prove much too abstract in its character to be explored in any scientific way. Still, there are historical testimonies and documents through which we are able to attempt a more serious historical analysis, at least in a way of retracing and reconstructing the beginnings of freemasonry in a certain time and place. The main question pointed out in this paper is the one concerning when

86 Postoji još otvoreno pitanje osnutka Velike lože u Yorku prije tog datuma

87 Prakticira se u SAD-u, a Škotski obred utjecao je i na stvaranje Velikog Orijenta u Francuskoj

freemasonry stepped out of its mythical history into public history. The tracing back of the documents shows certain beginnings in medieval Scotland and England, so the second important question is that of precedence – who was the first to form societies and what influence did political, social and religious factors have in their formation? Our first task was to try and point out answers to these two questions through comparative analysis of works by historians who worked on the subject. The history of the proceedings of freemasonry until the 17th century is closely connected with the parallel progress of political and social traditions in the Scottish and English medieval societies, when the first guilds concerning masonry were formed (operative masonry), and the close connections those guilds had with high positioned people of the period (the relationship the St.Clair family with king James the 2nd in Scotland). There are several texts from the 17th century referring to the formation of social and political circumstances as with their progress in the forming of speculative elements in the structure of operative masonry. The second part of the paper discusses the position of masonry in the political and religious conflicts between Scotland and England in the 18th century, when freemasonry is officially formed as a society. It points out the important role of political impact and influence on the formation of freemasonry. Discussing the documents on persons of importance that were part of the formation of freemasonry show many points of reference with symbolic and ritual influences which will be an important problem in the clashes of different lodges in the 18th century. The results that we can come to show that masonic societies began forming in the 17th century and that Scotland had precedence concerning the tradition of freemasonry as a social element. This can be seen because there are already documents from the 15th century referring to the connection masonic societies had with members of the aristocracy (the Scottish king James the 6th became a member of the Soon and Perth lodge in 1601). Scottish records of lodges are older than the ones found in England. There are also differences in the symbolic form of Scottish freemasonry which can prove precedence (the fact that Scottish freemasonry has 33 levels as opposed to England which has 3). The Scottish lodge mentions 3 levels in 1598., while members who are not part of the guild are accepted from 1600. The English lodge cleansed itself from Scottish influences in the 18th and 19th century to prove the fact that the English lodge had nothing to do with its Scottish roots. Even the famous Schism of 1751.-1813. shows that the lodges of Scotland and Ireland agree on the principality of the York lodge for its acceptance of the mystical aspects while the English lodge only accepts the Great lodge of London. That proves the fact that there are different systems of freemason activities and rituals that differ even today and there is no singular form in their activities.

Keywords: Mason, England, Scotland, 18th century

Prikazi i recenzije

Antoni Cetnarowicz, Narodni preporod u Dalmaciji: od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji

(prevela s poljskog Magdalena Najbar – Agičić) Zagreb: Srednja Europa, 2006., 283 str.

Antoni Cetnarowicz poljski je povjesničar rođen u Krakovu 1944. godine. Djeluje na Povijesnom odjelu Jagelonskog sveučilišta u Krakovu kao profesor europske i svjetske povijesti 19. stoljeća te je predstojnik Katedre za opću povijest novoga vijeka. Povijest Srednje i Jugoistočne Europe u 19. stoljeću temelj je njegova interesa kao povjesničara o čemu svjedoče tri knjige i brojni članci s naglaskom na nacionalnu problematiku Habsburške Monarhije (posebice slovenski i hrvatski narodni preporod), povijest Srbije te odnose i veze između Poljaka i južnih Slavena.¹

Djelo je u izvorniku tiskano 2001. godine na poljskom jeziku pod nazivom *Odrodzenie narodowe w Dalmaciji. Od „slavenstva“ do nowoczesnej chorwackiej i serbskiej idei narodowej*. Hrvatsko izdanje izlazi 2006. godine u nakladi izdavačke kuće Srednja Europa u prijevodu Magdalene Najbar – Agičić.

Knjiga *Narodni preporod u Dalmaciji* nastala je kao dio znanstveno-istraživačkog projekta *Nationalbewegung und Lebenswelt in Dalmatien während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Projekt je održan između 1996. i 1998. godine na Jagelonskom sveučilištu u Krakovu u suradnji s Historijskim seminarom Sveučilišta u Baselu. Kako sam autor naglašava u predgovoru hrvatskom izdanju², cilj projekta bio je približiti publici s poljskog i njemačkog govornog područja razvoj događaja koji se zbio u Dalmaciji u drugoj polovici 19. stoljeća vodeći se načelom *sine ira et studio* kako bi dobio objektivnu sliku zbivanja.³ Strukturalno gledajući, djelo se, uz uvod i zaključak, sastoji od četrnaest poglavlja.

Nakon predgovora hrvatskom izdanju, u kojem autor opisuje inicijativu na kojoj je nastala knjiga, u uvodu (7. - 12.) osvrće se na samu problematiku proučavane teme dajući ukratko pregled, po autorovu mišljenju, relevantne literature, postavljajući cilj djela, a to je prikaz narodnog preporoda u Dalmaciji između 1860. i 1880.-1882. godine. Tako se dotiče i problematike periodizacije samog preporoda objašnjavajući godine koje je uzeo za granične u ovoj monografiji, a to su 1860. i 1880., odnosno donošenje ustava i raskol u Narodnoj stranci koji je rezultirao stvaranjem Srpske stranke. Konačno, stavlja preporod u „unutar-dalmatinski, jugoslavenski i međunarodni aspekt“,⁴ izdvajajući talijanski Risorgimento, frakcije unutar Narodne stranke i kontekst Istočnog pitanja. Autor završava uvod pregledom arhiva iz kojih je crpio građu.

Prvo poglavlje, *Dalmacija 1797. – 1850. godine. Politička situacija, društveni i jezično – etnički odnosi* (13. - 25.), započinje prikazom političke situacije od primirja u Loebenu, austrijske, kratkotrajne francuske vlasti te ponovne austrijske. Otvara se i problematika etničkog sastava stanovništva, tj. proučavanje istoga, ali i jezičnoga te autor termine vezane uz jezik upotrebljava onako kako oni glase u izvorima. Dotiče se i prodora ideje ilirizma, koncepcija o budućnosti Dalmacije iz 1848. godine te razdoblja apsolutizma i ideje o ujedinjenju južnih Slavena pod okriljem Srbije.

Prodor liberalnih ideja među dalmatinsko stanovništvo, razvoj preporoditeljske misli te njen položaj u međunarodnom (europskom) kontekstu kao i prve veće rasprave o (ne)pripadnosti Dalmacije koje će rezultirati podjelom politički aktivnog stanovništva na autonomaše i narodnjake (aneksioniste) te prevlast autonomaša, predmet su drugog poglavlja *Na izvorima Narodne stranke* (25. – 51.).

1 Cetnarowicz, 2006, 283.

2 Cetnarowicz, 2006, 3-4.

3 Cetnarowicz, 2006, 3.

4 Cetnarowicz, 2006., 11.

Promatrajući položaj Dalmacije u europskom (regionalnom) kontekstu, autor iznosi epizodu u kojoj je Dalmacija trebala biti odskočna daska u planovima talijanskih političara i revolucionara, mađarske i poljske emigracije te pojedinih uključenih Hrvata kako bi zajedničkim snagama doveli do propasti Habsburške Monarhije i oslobođanja naroda koji se nalaze pod njom (poglavlje *Dalmacija u planovima Garibaldijske, mađarske i poljske emigracije (1860.-1863.)*; 51. – 67.).

Poglavlje *Organiziranje Narodne stranke i njezino djelovanje u razdoblju 1860.-1865.* (67. – 97.) donosi pregled početnog djelovanja Narodne stranke koje kreće preko jezičnog pitanja s ciljem ponarođivanja institucija (uprave i sudstva) i školstva, osnivanja čitaonica, Matice dalmatinske u Zadru, formiranja Liberalnog saveza te prihvaćanja federalističkih koncepcija.

Iako je prve planove o ekspediciji u Dalmaciju Garibaldi napustio nakon okreta politike s Venecije na Rim, u razdoblju 1864. - 1866. tenzije se opet aktiviraju uz veći naglasak na zajedničku dalmatinsku (hrvatsku) borbu za ujedinjenje o čemu govori peto poglavlje *Planovi ekspedicije u Dalmaciju 1864.-1866.* (97. – 109.).

Šesto poglavlje *Nacionalni pokret u razdoblju 1866.-1867.* (109. – 127.) predstavlja razdoblje pokreta u kojem su prevladavajući čimbenici jezično pitanje, ali i sverastući strah od talijanskog iredentizma koji će dovesti do radikalizacije stajališta: ili ujedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom ili iredentizam te će takva situacija rezultirati raspadom Liberalnog saveza. Od ovog razdoblja položaj Dalmacije gleda se u novom kontekstu; u kontekstu Austro-ugarske nagodbe.

Nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe prema kojoj se Dalmacija našla u austrijskom dijelu Monarhije, posljednje nade za ujedinjenje Trojedne Kraljevine bili su nadolazeći pregovori između Hrvatskog i Ugarskog sabora. Poglavlje *Pitanje ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom nakon uvođenja dualizma. Zaoštavanje borbi između Narodne stranke i autonomaša* (127. – 145.) govori i o sve oštrijim sukobima između narodnjaka i autonomaša, koje se sve više poistovjećuje s talijanima.

Ustanak u Boki kotorskoj 1868. godine problematika je istoimenog osmog poglavlja (145. – 157.). Potaknut zakonom o općoj vojnoj obvezi, ustanak će se pokušati prikazati kao dijelom slavenske propagande i crnogorskih tenzija o proširenju na područje Boke kotorske te će rezultirati novim sukobom na relaciji narodnjaci - autonomaši u kojem će se narodnjake poistovjetiti s ustanicima.

U devetom poglavlju, *Kriza ideologije slavenstva. Počeci oblikovanja moderne hrvatske i srpske nacionalne i državne ideje* (157. – 171.), autor obrađuje razdoblje pokreta u kojem on navješćuje novo obilježje, a to je formiranje hrvatske i srpske nacionalne ideje, nakon čega se osvrće na stajališta jugoslavenske te današnje hrvatske i srpske historiografije kada je riječ o tom pitanju. Obrađuje pojavu srpske nacionalne ideje, ali i zametaka budućih sukoba počevši od polja vjeroispovijesti, jezika (identificiranje štokavaca sa Srbima). Razvoj srpske nacionalne svijesti u Dalmaciji te pobjeda talijanske orijentacije među autonomašima, navode Pavlinovića na promjenu smjera ideologije te je okreće prema isticanju hrvatske nacionalne ideje na temelju povijesno-državnog prava.

Raspisivanje izbora 1870. godine, pa tako i onih za Dalmatinski sabor, označilo je preokret u političkom životu Dalmacije. Obećanje poštenih izbora bez uplitanja vlasti značilo je tihu podršku Dvora Narodnoj stranci koja je i odnijela izbornu pobjedu, čija će cijena biti slanje zastupnika u Carevinsko vijeće. Opisanu problematiku razrađuje poglavlje *Pobjeda na izborima za Dalmatinski sabor 1870. godine* (171. – 183.).

Jedanaesto poglavlje, *Prvi rascjep u Narodnoj stranci – nastanak zemljaštva* (183. – 200.), donosi događanja nakon 1870. godine kada Narodna stranka jača pobjedama na lokalnim izborima, a uskoro šalje i predstavnike u Carevinsko vijeće iz svojih redova što će na kraju rezultirati raskolom u stranci zbog neslaganja istih s vodstvom stranke te nastanka, po glasilu nazvanih, zemljaša, nakon čega u Carevinsko vijeće opet odlaze autonomaši.

Poglavlje *Djelatnost Narodne stranke u razdoblju 1874.-1877.* (200. – 217.) strukturirao je kroz tri podnaslova: *Borba za jezik, Carev posjet Dalmaciji i Borba protiv zemljaštva i počeci oštrog hrvatsko-srpskog sukoba*. Upravo je u navedenim podnaslovima i sažeta sama djelatnost Narodne stranke u navedenom razdoblju. Dakle, razdoblje je obilježeno daljnjim ustrajanjem na ponarođivanju uprave i sudstva; narodni jezik je uveden u srednje škole kao nastavni, slabljenjem autonomaša, posjetom Franje Josipa Dalmaciji, koji stavlja pokrajinu u kontekst međunarodne politike, tj. kontekst problematike Istočnog pitanja, zaoštavanjem odnosa

između narodnjaka i zemljaša te konačnim prestankom izlaženja *Zemljaka*, čime je *de facto* prestala postojati i sama opcija zemljaša, ponovnom pobjedom Narodne stranke na izborima za Sabor i prihvaćanjem programa vladajuće stranke.

Trinaesto poglavlje, *Narodni pokret prema ustanku u Bosni i Hercegovini i problemu rješavanja Istočnog pitanja (1875.-1878.)* (217. – 229.), donosi razvoj problematike Istočnog pitanja te utjecaja istoga na narodni preporod u Dalmaciji. Autor iznosi kronologiju razvoja ideje priključenja Bosne Dalmaciji te kronologiju austrijskih težnji i ekspanzije na Balkan. Temelj poglavlja je razvoj stava prema krizi u susjednoj pokrajini, što je rezultiralo sve većom podijeljenošću unutar Narodne stranke jer, kako ističe autor, dolazi do sukoba dviju nacionalnih ideja – hrvatske i srpske. Upravo ova problematika predstavlja uvod u posljednje poglavlje *Raspad Narodne stranke i stvaranje Srpske stranke* (229. – 246.).

Sve veće neslaganje između hrvatskog i srpskog dijela Narodne stranke, koje je izašlo na vidjelo u koncepcijama rješenja položaja Bosne i Hercegovine, kulminiralo je izborima za Carevinsko vijeće 1879. godine u kojima je većinu mandata dobila Narodna stranka, ali težak udarac bio je gubitak mandata Klaića, koji je dobio autonomaš. Upravo to označilo je i približavanje Srba u Dalmaciji autonomašima. Oštri sukobi i polemike vodili su se preko glasila stranaka koji su postali bojište ideja, a Sabor je bio podijeljen na narodnjačku, autonomašku i srpsku frakciju.

Posljednji dio ove monografije jest *Zaključak* (246. – 257.) gdje, rezimirajući napisano, autor dolazi do zaključka kako glavni cilj preporoda, ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, nije postignut, ali predstavlja značajan pomak prema formiranju jedinstvene moderne hrvatske nacije te kako raskol u Narodnoj stranici nije rezultirao potpunim prekidom hrvatsko-srpskih odnosa o čemu svjedoče temelji politike novog kursa, Riječka i Zadarska rezolucija. Preporod je ostvaren na području borbe za ponarođivanje javnog života.⁵

Poseban dio ovog djela čine *Izvori i literatura* (257. – 277.), koji se sastoje od neobjavljenih i objavljenih arhivskih izvora, novina i literature. Opsežan popis svjedoči o iscrpnom istraživanju koje je provedeno za potrebe nastanka monografije, na što se osvrnuo i sam autor na predstavljanju knjige u *Vijećnici Filozofskog fakulteta* 17. travnja 2008. godine. Nakon ovog dijela, slijedi *Kazalo imena* (277. – 280.).

Knjiga *Narodni preporod u Dalmaciji* sastoji se od 283 stranice, tvrdog je uveza, a najveće bogatstvo ovog djela autorov je pristup tematici narodnog preporoda u Dalmaciji, vidljiv iz samog naslova knjige koji ne naglašava preporod *hrvatskim*, već mu u podnaslovu daje dublje značenje: *Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, kao i stavljanje preporoda u međunarodni kontekst, kako je sam autor na predstavljanju knjige rekao, smatrajući kako je upravo taj aspekt preporoda osjetno nedovoljno razrađen u hrvatskoj historiografiji. Monografiju *Narodni preporod u Dalmaciji: od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji* s poljskog na hrvatski prevela je Magdalena Najbar – Agičić, a recenzenti su Nikša Stančić i Josip Vrandečić.

Upravo opisani pristup narodnom preporodu u Dalmaciji osigurava ovom djelu neizostavno mjesto prilikom svakog daljnjeg proučavanja događaja druge polovice 19. stoljeća u navedenoj pokrajini, otvarajući mogućnosti detaljnijih istraživanja pojedinih epizoda preporoda. Knjiga će zasigurno naići na zanimanje kako stručne javnosti jer postoji već dulje razdoblje neizlaženja opsežnijih djela o problematici preporoda u Dalmaciji, tako i studenata (na predstavljanju knjige spomenuto je kako je ona sveučilišni priručnik u Zadru i Splitu), ali i svakoga onoga koga zanima multiperspektivan pristup u proučavanju problematike narodnog preporoda u Dalmaciji.

5 Cetnarowitz, 2006, 255.

Paul Boppe, Hrvatske pukovnije u Napoleonovoj Velikoj armiji. Vojna Hrvatska (1809. – 1813.)

Ceres, Zagreb, 2004., 290 str.

Paul Louis Hippolyte Boppe, francuski časnik i vojni povjesničar, rođen je 18. veljače 1850. u Nancyu. Nakon što je završio školovanje u vojnoj školi u Saint Cryu 1869. postao je časnik te sudjelovao u ratu protiv Pruske 1870./71. Iz aktivne vojne službe povukao se 1882., prešao u pričuvu, a 1893. odlikovan je ordenom Legije časti. Paul Boppe umro je u dvorcu Monbois 12. veljače 1916. Osim djela *Hrvatske pukovnije u Napoleonovoj Velikoj armiji. Vojna Hrvatska (1809. – 1813.)* Boppe je napisao još dvije knjige o Napoleonovoj vojsci: *Portugalska legija (1807. – 1813.)* te *Španjolci u Napoleonovoj Velikoj armiji*. Također, autor je brojnih članaka u francuskom vojnopovijesnom časopisu *Carnet de la Sabretache* kojemu je bio dugogodišnji urednik. Jedan je od glavnih pokretača osnutka Vojnog muzeja (*Musée de l'Armée*) u Domu invalida u Parizu. Paul Boppe sasvim sigurno nije pripadao eliti francuskih povjesničara koncem 19. i početkom 20. stoljeća, ali je sigurno da mu je historiografska relevantnost mnogo veća nego što se to iz danas relevantne literature može vidjeti.

Djelo Paula Boppea, *Hrvatske pukovnije u Napoleonovoj Velikoj armiji. Vojna Hrvatska (La Croatie militaire [1809. – 1813.]. Les régiments croates à la Grande Armée* u originalnom nazivu), prvi je puta izdano u Parizu 1900., a u Hrvatskoj 2004. godine. Djelo ima 290 stranica. Bopp je napisao ovu knjigu stoljeće nakon događaja o kojima govori i stoljeće prije prijevoda na hrvatski jezik. S. Prelenda prevela je knjigu s francuskog jezika. Pisana je jednostavnim jezikom vojničkih izvještaja, te kroz to možemo primjetiti njegovu ljubav i poštovanje prema vojsci.

Za početak rekla bih kako je ovo djelo podjeljeno na dva dijela. Boppe se ovdje bavi problematikom Vojne Hrvatske u razdoblju 1809. – 1813. Poblizije prikazuje sastav vojnih odreda tadašnje Vojne Hrvatske i spominje odrede koji se teško nalaze u nekoj literaturi. Sve njegove činjenice, događaji, datumi potkrijepljeni su arhivskim dokazima koji se nalaze na kraju knjige. Svaki dio knjige prati isto razdoblje, ali s drugog stajališta. Podijeljeni su na više poglavlja, pet u prvom dijelu, pet u drugom. Prvi dio govori o općoj organizaciji vojske, dok drugi dio govori o sudbini najvažnijih pukovnija.

U prvome dijelu, obrađuje se tematika vezana za Vojnu Hrvatsku u razdoblju 1809. – 1813. Autor na početku djela daje temeljni povijesni osvrt. Osvrće se na početke nastajanja hrvatskih pukovnija, događaja koji su prethodili i doveli do njihova pripojenja Velikoj armiji. Počinje od jednostavne razrade termina i događaja. Zatim se dotiče problema organizacije pukovnija, njihova porijekla, svrhe i sastava. Prikazima originalnih dekreta, zapovijedi i pisama predočava problem nastajanja tih pukovnija te kako su ti problemi na kraju riješeni. U skladu s tim obradio je i unutarnju organizaciju odnosno civilnu upravu, poreze, pravosuđe, kako vojno tako i civilno. Time nam daje potpunu sliku tadašnje situacije, ne samo šturo prepričavanje vojnih događaja (bitaka, razmještaja vojnika i slično), već nam predočuje čitavu strukturu organizacije života tog područja. Obrazlaže nam događaje koji su utjecali na život ljudi i njihov stav prema francuskoj vojsci, utjecaj Austrijanaca i nakon dolaska Francuza. Detaljno se dotiče svih datuma, uz dodatno obrazloženje u bilješkama. Uz datume nalaze se i arhivski dokazi koji su navedeni na kraju knjige u prilogima. U bilješkama na dnu stranice nalaze se objašnjenja, tj. životopisi pojedinih osoba koje se spominju u djelu, ali samo njihov vojni angažman. Na kraju ovog dijela pratimo razmještaj i borbe hrvatskih pukovnija u Iliriji 1813. godine.

Drugi dio knjige govori o ulozi hrvatskih pukovnija u Napoleonovoj vojsci. Obrađuju se pukovnije (Prva, Druga, Treća hrvatska provizorna pukovnija te Hrvatska husarska pukovnija) i njihovo raspuštanje 25. studenog 1813. Opisana je raspodijela pukovnija po divizijama (tako je npr. 3. hrvatska provizorna pukovnija pripala 9. diviziji). Boppe izlaže sve dostupne činjenice i događaje koje su zahvatile pojedinu pukovnicu (npr. po-

pis imena ranjenih časnika te njihova daljna sudbina, mijenjanje zapovjednika, odlikovanja itd). Prati događaje vezane uz svaku pukovniciju, od događaja koji su doveli do njenog nastanka sve do pripojenja pojedinih pukovnica nekoj drugoj zajedno s njihovom neposrednom sudbinom ili do raspuštanja pukovnica. Razna pisma koja su ukomponirana u tekst upotpunjuju sliku tadašnje situacije i uklanjaju pretjerana objašnjenja autora. Uz spomenute postrojbe, Boppe je u svoje djelo uključio i neke druge postrojbe stvorene za Napoleonove potrebe, poput Dalmatinske bojne i Dalmatinske kraljevske legije (kasnije sjedinjene u Dalmatinsku kraljevsku pukovniciju), Pukovnije Dalmatinskih pandura, Istarske kraljevske bojne i Narodne garde.

Boppe je, s obzirom na svoje mogućnosti, dao jedinstven prikaz sudjelovanja Hrvata u Napoleonovoj vojsci te u Napoleonovim ratovanjima. Cijelom sadržaju knjige potrebna su dodatna objašnjenja koja su dana u bilješkama te prilozima na kraju knjige. Djelo je napisano tako da nije potrebno veliko predznanje o toj temi. Čitanjem dolazimo do zanimljivih novih spoznaja i zaključaka koji bacaju novo svjetlo na Vojnu Hrvatsku i njeno stanovništvo. Saznajemo mnoštvo novih informacija koje su nam inače teško dostupne zbog nedostatka radova koji se bave ovakvom tematikom. Ova knjiga ostaje važan i pouzdani uvid u interpretacije događaja koji su Boppea zanimali. Pritom daje naglasak na interpretaciju s francuske strane jer, kako se vidi čitajući djelo, on nije imao dovoljno znanja o Habsburškoj Monarhiji, o Hrvatskoj povijesti uopće.

Knjiga sadrži obilje dodatnih podataka kao što su: sastav stožera šest hrvatskih pukovnica, statističke podatke o broju vojnika i časnika po pukovnijama, razne zapovijedi, pisma koja su u rasponu od raznih vojnih zapovjednika, maršala te samog Napoleona, pa sve do običnog vojnika, zatim izvještaji, odlikovanja, imena vojnika itd. Također se na kraju knjige može naći rječnik, usporedne kronološke tablice važnijih događaja Europe i Hrvatskih zemalja 1789.-1815. te usporedna tablica činova (francuski, austrijski, hrvatski povijesni i hrvatski danas). Karte su ukomponirane u sadržaj djela, nisu posebno dodane na kraju. Djelo je upotpunjeno ilustracijama originalnih vojnih uniforma uz detaljniji opis njihovih dužnosti. Ima 16 ilustracija, većina je preuzeta iz originala knjige.

Smatram kako je ovaj prijevod knjige potreban zbog činjenice da se Boppe jedini pobliže pozabavio takvom tematikom. Jedina zamjerka autoru jest kritiziranje Hrvata na način koji bi se mogao tolerirati osobi koja je dulje živjela među Hrvatima, a on to ipak nije bio. To je posebno vidljivo po načinu na koji je Hrvate prikazao kao lijen narod kojemu je potrebna strana vojna pomoć pri upravi jer bez stege čine svakakve pogreške. Taj sud bio bi prihvatljiv jedino da je Boppe živio na ovim prostorima. Stoga mu se može prigovoriti da se previše bavio događajima s francuskog stajališta. Upoznavanjem povijesti Habsburške Monarhije i Hrvatske, te opaskama o uređenju vojske prije Napoleona mogao je ovu knjigu napisati potpunije.

Unatoč tome razrada teme je veoma pohvalna. Razrađeni su svi događaji, gotovo svaki dan u tom razdoblju pripada nekom događaju ili opisu koji nam pobliže objašnjava život vojnika. Većina podataka preuzeta je iz francuske literature. Stoga je ovo djelo kvalitetan izvor o cjelokupnoj slici prilika, te općenito život vojnika Vojne Hrvatske na početku 19. stoljeća.

Antonio Perković
povijest / skandinavistika

Karl Burckhardt, Richelieu

Naklada Stih, Zagreb, 2003., 378 str.

Karl Burckhardt rođen je u Baselu 1891., a umro je 1974. godine u Vinzeli. Švicarski intelektualac, za života je djelovao kao diplomat, esejist i povjesničar. Osim kao profesor povijesti na renomiranim sveučilištima u Švicarskoj, istaknuo se posebice u diplomatskim dužnostima što je rezultiralo njegovim imenovanjem 1937. za visokog komesara tadašnje Narodne skupštine Slobodnog grada Danziga te njegovim kasnijim predsjedanjem u Međunarodnoj organizaciji Crvenog križa u razdoblju od 1944. do 1948. godine. Iako je napisao još nekolicinu djela s kojima se potvrdio kao iskusan znanstvenik s nezanemarivim spisateljskim darom, njegovo središnje i najvažnije djelo je biografija *Richelieu*.

Velik dio materijala za ovu knjigu Burckhardt je skupio tijekom godina koje je proveo kao švicarski veleposlanik u Francuskoj. Knjiga (u izvornom obliku nazvana *RICHELIEU – Der Aufstieg zur Macht*) kao središnji dio autorova opusa, nastajala je u dužem vremenskom periodu tako da prvi od tri dijela izlazi 1935., a posljednji 1967. Glavna tema ovog djela je veliki francuski državnik i kardinal Armand Richelieu, odnosno njegov život od mladosti, preko ulaska na političku pozornicu, do mučnih godina u kojima je vodio ne samo bitku za ostanak u središtu vlasti (kao što su mu suvremenici predbacivali) već i bitku za vlastiti život, ali i život tadašnje Francuske čiji je opstanak ovisio o toj genijalnoj, no neshvaćenoj individui. Prateći lik i djelo prvog ministra Luja XIII., o kojemu autor piše vrlo detaljno te nam ujedno otkriva mnoge pojedinosti i zanimljive činjenice, čitatelj će uočiti da ne slijedi samo osobu Kardinala, već biva uvučen u svakodnevicu Francuske sa samog kraja 16. i prve polovice 17. stoljeća. Ovim djelom obuhvaćena je jedna epoha i osoba koja ju je svojim djelovanjem obilježila.

Richelieu Karla Burckhardta, svoje re-izdanje dobiva 2003. godine u Nakladi Stih kao druga knjiga u sklopu biblioteke „Svjedoci povijesti“. Knjigu je preveo Marijan Boršič, a glavni urednik je Ante Kostelić.

Djelo se sastoji od 22 poglavlja koja se prema sadržaju mogu podijeliti u tri veće cjeline – Richelieuova mladost, njegov ulazak na političku scenu i suradnja s Marijom Medici te zadnja cjelina kada se približava kralju i postaje njegov najvažniji suradnik. Od 1. do 4. poglavlja obrađene su političke prilike u Francuskoj i njen položaj spram ostalih zemalja Europe. Francuska je tada zemlja razdirana unutarnjim vjerskim borbama između hugenota i katoličke protureformacije, s time da potonja sve više uzima maha u svome protureformacijskom djelovanju da se i sama na trenutke udaljava od strogih temelja rimske Kurije. S vanjskih strana granice kao najopasniji protivnici čekaju svoju priliku habsburška osovina Madrid – Beč u želji da uspostavi novo svjetsko carstvo te Engleska koja budno motri stanje svojih susjeda s one strane Kanala i pomaže protivnike čvrste kraljeve vlasti u Francuskoj. Krajem 16. stoljeća šansa za oporavkom Francuske nakratko je zabljesnula u vladaru Henriju IV., no njegovim umorstvom ona se ponovno gasi te zemlja nanovo slabi. U takvim prilikama 9. rujna 1585. rađa se Armand Richelieu u plemićkoj obitelji koja se istakla kao vjerni pobornik kraljeva te će se on sam kroz daljnji život pokazati kao najvjerniji i najvrjedniji sluga kraljeve vlasti. Kao prva velika cjelina od prva četiri poglavlja, prikazana je Richelieuova mladost te političke prilike koje su obilježile to vrijeme. Njen vrhunac autor stavlja na sam kraj 4. poglavlja kada mladi biskup Richelieu drži govor kao predstavnik svećeničkog staleža na Skupštini staleža 1615. godine. Vrsnog govornika tada je zapazio čitav politički svijet, naročito regentica i Kraljica majka, Marija Medici, kojoj ima zahvaliti svoj daljnji uspjeh.

U 5. do 10. poglavlju provlači se suradnja biskupa Richelieu s Marijom Medici čiji je duhovni, ali i osobni savjetnik. Obilježje toga razdoblja je troma vanjska politika i samovolja feudalaca koja se javlja za vrijeme regentstva Marije Medici i koja nakon kraljeve punoljetnosti dovodi do razilaženja između Kraljice majke i Luja XIII. Tu na scenu stupa Richelieu koji pokušava ponovno pomiriti majku i sina te time postaje

neophodan regentici. Iako njen savjetnik te strah i trepet njenih protivnika, Richelieu u isto vrijeme pokušava slomiti mrežu spletki oko mladog kralja i osloboditi ga pohlepni pojedina pod čiji je utjecaj lako padao. Samim time postaje omražen kod kralja te se njegov položaj mnogo puta čini izgubljenim. Tada ponovno dolazi do izražaja snažna osobnost i Richelieuova volja, on ustraje u svojim naporima te uspijeva svladati sve svoje, regentičine te prikrivene kraljeve protivnike i udaljiti ih od kralja te ga naposljetku ponovno združiti s Marijom Medici. Kao nagradu za svoje zalaganje, biva pozvan u Kraljevsko vijeće.

Nakon što je ostvario svoj prvi cilj i približio se kralju te se uspeo na visoko mjesto u Kraljevskom vijeću kao prvi ministar i kardinal, pred Richelieuom se otvorio put do njegova drugog cilja. Poglavlja 11. do 22. prate Kardinalovo životno djelo: borbu za prekidanje svih unutrašnjih previranja od slamanja hugenota i njihova separatizma, dovođenja u red visokog plemstva, potiskivanja individualizma i jačanja kraljeve centralne vlasti te vođenje hrabre, proračunate vanjske politike koja je ponovno podigla Francusku do statusa velesile. U tim poglavljima ponovno vidimo poteškoće i brojne spletki kojima mnogi protivnici pokušavaju srušiti Kardinala te se on konstantno mora boriti kako bi ostao u kraljevoj milosti. Ovo se posebno očituje u njegovu prvom velikom trijumfu kada uspijeva osvojiti protestantsku utvrdu La Rochelle, ali tijekom čije opsade Marija Medici, osoba kojoj duguje tako mnogo, prelazi u tabor njegovih protivnika. Richelieu ostaje sam, iako je i dalje uspješan prvi ministar, svaki njegov potez nailazio je na ogromne kritike njegove oporbe koja je čekala na prvu i najmanju pogrešku što bi ga bacila u kraljevu nemilost i eventualno propast. Kao i mnogo puta prije, u najtežim trenucima do izražaja je došla njegova veličina i sposobnost. Kada se sve činilo izgubljenim uspijeva pridobiti kraljevu naklonost koji uviđa od kolike je važnosti njegov prvi ministar te tada odlučno staje uz Richelieua i kažnjava njegove, ali i svoje najveće protivnike, Mariju Medici i Gastona Orleanskog.

Re-izdanje izašlo 2003. godine ne može se pohvaliti nekom opremljenošću i dodatcima, što je ujedno i jedina zamjerka. Na ovitku nalazi se umanjeni detalj iz Richelieuova portreta, dok je druga ilustracija vjerojatno prikaz Richelieuova grba. Na početku knjige nalazi se predgovor, dok se na kraju nalazi kratka bilješka o piscu i kazalo poglavlja.

Autor ove knjige nije samo šturo prikazao život i djelo kardinala Richelieua, već je svojim osebnim stilom pisanja i nizom opservacija, činjenica i zanimljivosti unio slikovitost te tečnost radnje i događanja koja na trenutke gotovo nalikuju romanu, a ne znanstvenom djelu. Ovim djelom autor demistificira Richelieuov lik kojemu je nerazumijevanje suvremenika priskrbilo mnoge negativne stereotipe, umanjujući na taj način stvarnu važnost i vrijednost Armanda Richelieua, vjerojatno najvećeg francuskog državnika.

Osvrti i izvješća

Povodom stote obljetnice od osnutka Muzeja grada Zagreba

Godina 1907. bila je značajna zbog nekoliko događaja koji će obilježiti povijest grada Zagreba te usmjeriti njegov razvoj kao metropole. Neosporna je činjenica da je Zagreb tada dobio potpuno novi izgled uvođenjem električne energije, ali i otvaranjem nove ustanove koja će se pokazati kao baštinik, ne samo povijesti grada, već i njegove svakodnevice, a svakodnevica, tada novootvorene ustanove, traje već stotinu godina. Riječ je o Muzeju grada Zagreba.

Gradski muzej u Zagrebu osnovala je Družba Braća hrvatskog zmaja, a prvim ravnateljem postao je Emilij pl. Laszowski, povjesničar i arhivist, ujedno i Veliki meštar Družbe. Muzej je otvoren 7. prosinca iste godine, a otvorio ga je tadašnji gradski načelnik Milan Amruš u Kuli nad Kamenitim vratima. Zanimljivo je da muzej tada još nije bio otvoren za javnost. Bilo ga je moguće posjetiti uz prethodnu najavu, a razlog tome nedovoljan je broj prikupljenih predmeta za stalni postav. Naime, prije samog otvorenja muzeja, upućen je poziv građanima koji ih je trebao osvijestiti i potaknuti na darivanje predmeta muzeju, što je početak stalne suradnje između Muzeja i Zagrepčana. Istovremeno su osnovani i Gradska knjižnica i Arhiv te su tako formirane institucije za baštinjenje povijesti grada Zagreba u svim njegovim aspektima. Dvije godine od otvorenja, 1909., održana je prva izložba u Muzeju nad Kamenitim vratim: *Franjo barun Trenk i njegovi panduri*. Bila je to ujedno i jedina izložba održana na toj lokaciji Muzeja. Ubrzo je postalo jasno kako postojeća lokacija nije dovoljna za potrebe Muzeja, a na tu problematiku osvrnula se i Marija Jurić Zagorka u članku *Svetinje grada Zagreba* u *Jutarnjem listu*.¹

Godine 1926. pronađeno je privremeno rješenje smještaja Muzeja grada Zagreba u prizemlju Umjetničkog paviljona na Trgu kralja Tomislava. Gradski muzej dobiva i stalni postav koji 14. kolovoza svečano otvara tadašnji zagrebački gradski načelnik Vjekoslav Heinzl. Dvije godine kasnije muzej je dobio jednog od najznačajnijih ravnatelja u svojoj povijesti prof. Gjuru Szabu, koji, između ostaloga, donosi i prvi statut Muzeja te je službeni naziv Gradski muzej u Zagrebu promijenjen u Muzej grada Zagreba. Ujedno osniva stručnu knjižnicu Muzeja.

Četrdesetih godina obnavlja se problem manjkavog prostora za muzejske potrebe. Muzej tada broji 2998 predmeta, a stručna knjižnica 1010 naslova. Godine 1945. Muzej mijenja lokaciju u baroknu palaču u Opatičkoj ulici br. 8. U ožujku sljedeće godine otvoren je stalni postav muzeja. Posljednji put seli se Muzej 1947. godine. Nova stalna adresa bivši je samostan klarisa u Opatičkoj ulici br. 20. Ubrzo je postavljena i izložba *Razvoj zagrebačkog kazališta*, prva izložba nakon niza godina. Novi stalni postav otvoren je 1949. godine pod nazivom *Historijski razvitak Zagreba* (od razdoblja prapovijesti do kraja 18. st.). Nastavlja se i sa stalnom izložbenom djelatnosti.

Muzej u budućnosti, planovi o proširenju i obnovi, najavljeni u Vodiču Muzeja grada Zagreba 1987. godine, naznačili su veliki pothvat čiji su preduvjeti ostvareni 1991. godine, a koji su slijedila arheološka i konzervatorska istraživanja. Voditelj projekta obnove muzeja i novog stalnog postava bio je ravnatelj muzeja Vinko Ivić. Prvi dio obnovljenog Muzeja grada Zagreba svečano je otvoren u lipnju 1997. godine, a drugi dio na dan grada Zagreba, 16. studenog 1998. godine. Najnoviji stalni postav nagrađen je Nagradom grada Zagreba, a zasigurno najveće priznanje Muzeju grada Zagreba bilo je ono 2000. godine kada je Muzej nominiran za Nagradu Europski muzej godine (European Museum of the Year Award).²

1 "Kako su uske i malene te sobice, koje sadržavaju bezbroj svetih uspomena davne stare historije našega grada." Preuzeto iz: Željka Kolveshi, Stota obljetnica Muzeja grada Zagreba: 1907.-2007.: 100/sto/C/cent/cento/hundred/ ... – Stoljetnica (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2007.)

2 Podaci o povijesti i razvoju Muzeja grada Zagreba preuzeti iz: Kolveshi, 2007. Više o stalnom postavu Muzeja grada Zagreba pogledati u: Nada Premerl, „Od ideje do projekta novog stalnog postava Muzeja grada Zagreba,” *Informatica museologica* 25 (1994), 10-18

Posljednji veliki događaj za Muzej grada Zagreba bio je 2007. godine kada se obilježavala stota godišnjica od osnivanja. Za tu priliku Poglavarstvo grada Zagreba predalo je palaču u Denetrovoj 7 Muzeju za planirani *Muzej donacija*.³ Muzej se može pohvaliti brojnim događanjima tijekom 2007. godine, a vrhunac je zasigurno otvorenje izložbe *Stota obljetnica Muzeja grada Zagreba /100/sto/C/cent/cento/hundred/... Stoljetnica* 7. prosinca 2007. godine, točno stotinu godina od otvorenja Gradskog muzeja u Kuli nad Kamenitim vratima.

Izložba je postavljena tako da prikazuje ne samo povijest i razvitak Muzeja grada Zagreba, već i povijest i razvoj samog Zagreba, točnije svakodnevnog života njegovih građana, obuhvaćajući četiri tematske cjeline: *Svjedoci zagrebačkog svakodnevlja*, *Dječji svijet*, *Kurioziteti/Zanimljivosti* i *Arheologijom do novih vizura Grada*,⁴ a kao uvid poslužili su odabrani novinski članci koji svjedoče o kontinuiranom djelovanju Muzeja grada Zagreba od 1907. do 2007. godine.

Muzej danas broji preko 4500 izloženih predmeta, sastoji se od šest muzejskih odjela, sedam zbirki u sastavu Muzeja – Donacije, među kojima su i Zbirka – Stan arhitekta Viktora Kovačića i Memorijalni prostor Bele i Miroslava Krležje. Muzej je aktivan i na polju izdavaštva.

Bogata i aktivna povijest Muzeja grada Zagreba iz koje je zasigurno proizašlo veliko iskustvo te inovativnost sadašnjosti jamče budućnost ovoj ustanovi koja je postala sastavni dio grada Zagreba te nezao-bilazan dio svakog obilaska Zagreba.

LITERATURA.

Kolveshi, Željka. *Stota obljetnica Muzeja grada Zagreba: 1907. – 2007.: 100/sto/C/cent/cento/hundred... - Stoljetnica*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2007.

Premerl, Nada, ur. Vodič: Muzej grada Zagreba. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002.

Premerl, Nada. "Od ideje do projekta novog stalnog postava Muzeja grada Zagreba." *Informatica museologica* 25 (1994): 10-18.

i Nada Premerl, ur., Vodič: Muzej grada Zagreba. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002.

3 Kolveshi, 2007, 137.

4 Kolveshi, 2007, 110-130.

Nikolina Sarić
povijest

***Dies historiae*: Na rubu zakona. Društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest**

Dana 13. prosinca 2007. godine na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu održan je, petu godinu zaredom, projekt *Dies Historiae* u organizaciji Društva studenata povijesti „Ivan Lučić – Lucius“. Ove je godine po prvi put projekt *Dies Historiae* održan na Sveučilišnom kampusu Borongaj, novoj adresi Hrvatskih studija. Tema ovogodišnjeg skupa bila je *Na rubu zakona. Društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest*. Tematski gledano, prevladavala su izlaganja srednjovjekovne tematike, no obuhvaćena su i razdoblja nakon samog srednjeg vijeka.

Nakon otvorenja samog projekta, uvodnu riječ održao je prof. dr. sc. Marko Pranjić, voditelj Hrvatskih studija i predsjednik Stručnog vijeća Hrvatskih studija. Prvi predavač bio je prof. dr. sc. Gerhard Jaritz sa Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti (Central European University), čije je područje znanstvenog interesa povijest svakodnevice i rodna historija. Nastupio je s temom *Outer appearance, late medieval public space and the law*. Da se radilo o posebnom gostu na skupu, vidjelo se i po prisutnosti publike koja je upravo na ovom predavanju bila najbrojnija. Uslijedilo je izlaganje dr. sc. Sabine Florence Fabijanec *Ludus Zardorum: moralni i zakonski okviri kockanja na Jadranu u srednjem vijeku*. Dr. sc. Marija Karbić osvrnula se na nezakonito ponašanje žena u srednjem vijeku, točnije *Žene s druge strane zakona. Nekoliko primjera iz srednjovjekovnih gradskih naselja u međurječju Save i Drave*. Posljednje predavanje prije kratke stanke održao je dr. sc. Damir Karbić pod nazivom *Tanka granica pravde i osvete, reda i nereda. Vražda i institucionalizirano nasilje u srednjovjekovnoj Hrvatskoj*.

Srednjovjekovni tematski sklop zaključio je dr. sc. Zoran Ladić predavanjem *Delikventno ponašanje hodočasnika u srednjem i ranom novom vijeku*. Dr. sc. Slaven Bertoša osvrnuo se na nezakonit život u Istri u predavanju *Razbojnici, ubojice i osuđenici u Istri od 17. do početka 19. stoljeća*. Jedan od znanstvenih interesa mr. sc. Tihane Luetić je povijest Sveučilišta u Zagrebu te je, sukladno tome, nastupila s predavanjem *Akademski propisi i disciplinski prijestupi studenata Kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu*. Prvi, predavanjima popraćeni dio programa zaključio je dr. sc. Željko Dugac s Odsjeka za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti HAZU temom *Kada žena ženi pomogne/naudi. Sankcioniranje ilegalnih pobačaja početkom 1940-ih*.

Drugi dio programa otvorila je dr. sc. Sabine Florence Fabijanec promocijom Biblioteke *Dies Historiae: Izabrane teme iz hrvatske povijesti*, pohvalivši studente koji su sudjelovali na realizaciji tog projekta te se kritički osvrnula na poteškoće s kojima se uredništvo suočilo prikupljajući građu. Doc. dr. sc. Suzana Leček predstavila je 8./9. i 10./11. broj zbornika radova Društva studenata povijesti „Ivan Lučić - Lucius“ *Lucius*, čime je i završen peti po redu projekt *Dies Historiae*.

Društvo studenata povijesti „Ivan Lučić – Lucius“ odabirom teme skupa nastavilo je dosadašnju praksu promicanja manje istraživanih tema među studentskom populacijom. Također, kao i za prethodnih skupova, vidljiva je dominacija predavanja s tematikom iz srednjovjekovne povijesti.

Skup je zaključila Suzana Miljan, jedna od organizatora, zahvalivši predavačima i publici na sudjelovanju.

Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja

Što zapravo znamo o Dalmatinskoj zagori? Osim spoznaje da je riječ o krševitu i škrtu tlu, ona je za većinu ipak uglavnom „*terra incognita*“, s negativnim predznakom siromaštva koje nije moglo ponuditi nešto što bi izazvalo nečije zanimanje.

Upravo zbog takvih razmišljanja i pogrešne predodžbe „laičke“ javnosti ovaj projekt je i ostvaren u kulturnom centru - glavnom gradu države, tristotinjak kilometara udaljenom od izvorne regije. Gotovo tri tisuće izložaka nešto duže od dva mjeseca bilo je izloženo javnosti na četiri etaže Klovićevih dvora. Koliko su samo trebali utrošiti vremena i truda organizatori, kako bi prikupili sve potrebne predmete i predstavili ih ovdje u Zagrebu – kraj od Neretve do Krke periodiziran počevši od prapovijesti sve do danas.

Kad se krene stubama u podrumske prostorije, u razdoblje prapovijesti, prvo što će svakako impresionirati jesu materijalni ostaci *Danijske kulture* izloženi u staklenim vitrinama. Pogled će zasigurno zastati na ritonu, kulturnoj posudi iz neolitske kulture i njezinu specifičnom obliku. Prema mišljenju mnogih domaćih i stranih stručnjaka, dolina Cetine te okolica Danila predstavljaju jedan od najbolje sačuvanih prapovijesnih krajolika u Europi.

U prostoriji do prikazani su nalazi iz korita rijeke Cetine - veliki broj hladnog oružja (mačeva i bodeža), te ratne opreme kaciga i ostruga, nedavno iznesenih na danje svjetlo. Većina nalaza pronađena je u koritu blizu grada Trilja gdje se nalazio most preko rijeke. Na drugom kraju prostorije, pred vama će se pojaviti srednjovjekovni mač s oštricom dužom od jednog metra. Ako se dobro pogleda, na spojnici drške i oštrice može se uočiti maleni crveni križ, vjerojatno simbol – prosječnom posjetitelju neće biti teško zamisliti kako je to potpis nekog križara iz 12. ili 13. st. koji je mač izgubio pri prelasku Cetine. Jedan od reprezentativnijih izložaka zasigurno je dvostrana mitraička ikona s prikazom Tauroktonije i gozbe te posvetnim natpisom, raritet u svjetskim razmjerima.

Preko projekcije arheoloških nalaza na trasi buduće autoceste prema Dubrovniku dolazi se do rimskih ostataka. Treba istaknuti nalaze iz Aequuma, današnjeg Čitluka, prve rimske kolonije u unutrašnjosti, veličinu i raskoš amfiteatra u Burnumu, te legionarskog logora u Tiluriju. Pogled zastaje na impozantnoj veličini tropeja iz Tilurija starog dvije tisuće godina podignutog u čast rimske pobjede nad Delmatima.

Na prvom katu ulazi se u razdoblje srednjeg vijeka. Odmah na početku, u prostoriji s lijeve strane, nalaze se izloženi karolinški mačevi, srednjovjekovne ostruge i nakit s kadionicom iz Vrljke. Kat je obilježen ogromnom količinom kvalitetne pleterne onomastike iz vremena hrvatskih kneževa i kraljeva. Rani novi vijek predstavljen je kroz problematiku *Triplex confiniuma* - Zagore kao višegranačja triju velikih civilizacija i kultura Osmanskog Carstva, Habsburške Monarhije i Mletačke Republike od 16. do 18. stoljeća.

Drugi se kat u svojoj suštini najviše doticao tematike stanovništva Zagore. Predmeti iz svakodnevne upotrebe, nošnja, običaji, sve je to prikazano na posljednoj etaži Klovićevih dvora i svaki od njih predstavlja osnovu na koju se može puno toga zaključiti. Život Zagore bio je organiziran na temeljima agrarne proizvodnje na niskom stupnju razvoja i u velikoj je mjeri ovisio o prirodi – ekstenzivno polunomadsko stočarenje. Do 19. stoljeća više od 90% stanovništva živjelo je na selu. Materijali od kojih su se kuće gradile bili su kamen, drvo i slama. Prehrana Zagoraca bila je jednolična, a sastojala se većinom od kaše ili kukuruznog, odnosno ječmenog kruha pomiješanog s malo zobi i prosa. Od povrća prevladavao je grah, grašak, luk, poriluk i crveni luk. Meso i sir rijetko su se jeli, uglavnom za vrijeme blagdana. Kako su svi ukućani jeli iz velike drvene zdjele, takvo stanje pogodovalo je širenju različitih zaraznih bolesti.

Narodna medicina sastojala se od mješavine lokalne kulture, magijskih postupaka, religijskih vjero-

vanja, ali i različitih odbačenih metoda „službene“ medicine. Sveci zaštitinici štitili su puk od svakakvih jada, pa i bolesti. Iscjeliteljska praksa u dalmatinskom zaleđu oslanjala se velikim dijelom na recepte iz ljekaruša. Te zbirke pučkih recepata i uputa o liječenju ljudi i životinja na hrvatskom jeziku najčešće su sastavljali i prepisivali svećenici.

Projekt *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja* je, kao kažu sami organizatori, tek početak. U planu je predstavljanje svake hrvatske regije, slično ovoj u Zagrebu. Bilo je par sitnih zamjerki, npr. par predmeta nije bilo označeno brojevima i popraćeno objašnjenjem na popisu predmeta. Sama koncepcija izložbe nije dozvoljavala punu pozornost, već je ostavljala mogućnost da se razgledaju tek pojedini dijelovi izložbe. Kvalitetno razgledavanje uz stručnu pratnju sigurno bi trajalo 3-4 sata. Možemo se nadati se će se sitni propusti u budućnosti ispraviti, te da ćemo uskoro imati priliku pobliže se upoznati s nekom drugom hrvatskom regijom.

Predstavljanje knjige Iskre Iveljić "Očevi i sinovi - privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća"

Knjiga autorice Iskre Iveljić predstavljena je javnosti u utorak, 18. prosinca 2007. u dvorani Hrvatske gospodarske komore. Kako je autorica navela, ovo je predstavljalo posebnu čast jer je zgrada Hrvatske gospodarske komore u 19. stoljeću u to vrijeme bila okupljalište privredne elite kojoj je ona posvetila dio svoga života, bilo u smislu istraživanja ili u smislu pisanja kako doktorskog rada tako i ove knjige. Inače, knjiga je prošireno izdanje njezina doktorskog rada koje je prošireno kako vremenskim okvirom tako i svojom tekstualnom stranom posebno u drugom dijelu knjige.

Samom predstavljanju knjige nazočili su brojni profesori, znanstvenici i studenti.

Profesori Neven Budak, Mirjana Gross i Mario Strecha te predsjednik HGK, gospodin Nadan Vidošević govorili su o važnosti i značaju ove knjige koja pokušava objasniti zamršenu socijalnu strukturu tadašnjih zagrebačkih tajkuna. Pozdravnu riječ i vođenje cijelog predstavljanja imao je profesor Neven Budak koji je predstavio i izdavačku kuću Leykam international d.o.o u čijoj je nakladi i izašla ova knjiga.

Nakon uvoda prof. Budaka riječ je uzeo predsjednik HGK gospodin Nadan Vidošević.

On je istaknuo kako je Hrvatska danas na svojim početcima jer je u proteklih 100 godina promijenila nekoliko državnih zajednica i 15-ak ustava. Također je naglasio kako je važno da institucije u zemlji funkcioniraju te da živimo u otvorenom društvu kakvo je tada postojalo. Izrazio je i veliko zadovoljstvo što je ova knjiga predstavljena u vijećnici HGK-e te čestitao autorici.

Posebna gošća bila je umirovljena profesorica Mirjana Gross koja je ujedno i jedan od recenzenata ove knjige. Prema njenim riječima autorica je prikazala tijek stvaranja građanskog društva, preobrazbe trgovine te razvoja bankarstva i industrije tadašnjeg grada. Privreda elita je, kako kaže prof. Gross, odigrala veliku ulogu što svojim kapitalom što svojim potezima u oblikovanju tadašnjeg građanskog društva i pretvaranja grada u moderno gospodarsko, političko i kulturno središte. Na samom kraju izrazila je svoje osobno zadovoljstvo jer kako ona kaže: «Nema većeg zadovoljstva nego kad profesor doživi da njegovi učenici objave ovako korisnu i vrijednu knjigu» kao što je knjiga profesorice Iskre Iveljić. Uz to nadodala je da je ova knjiga izrazito važna za svakog tko se počinje baviti 19. stoljećem i socijalnom povijesti.

Prof. Mario Strecha zaključio je ovo predstavljanje govorom kako je ova knjiga vrlo važna jer nam predstavlja proces modernizacije te uspostavu kapitalističkog građanskog društva u Hrvatskoj. Ustanovio je kako je prikazana uloga stručnih institucija kroz koje je onda ta elita (zagrebački tajkuni 19. stoljeća) mogla izraziti svoje interese. Na samom kraju prof. Strecha zaključio je kako je tadašnja privredna elita bila heterogena i većim dijelom stranog podrijetla. Vrlo malo njih okušalo se u političkim vodama, ali su zato vrlo veliku važnost «upisali» u kulturnom i sportskom životu grada Zagreba druge polovice 19. stoljeća.

Na samom kraju došao je red da o knjizi i svojim impresijama nešto kaže i sama autorica koja je kroz svoj govor izrazila zadovoljstvo što je ova knjiga završena i uspješno prezentirana. Kako je rekla, prvi dio knjige nastao je istraživanjem i pisanjem doktorske disertacije dok se u drugom dijelu bavila «slobodnijim» temama kao što su prikazi iz svakodnevnog života i položaja žena tadašnje elite grada Zagreba. Čitatelje je upoznala s nekim od najvažnijih obitelji tog doba kao što su obitelji Hatz, Pongratz, Alexander, Gavella i ostali. Također, pokušala se baviti i temama koje su zasad u hrvatskoj historiografiji malo ili nikako zastupljene.

Knjiga prof. Iveljić sadrži 457 stranica uz mnoštvo slikovnog materijala na samom kraju knjige, te opsežno kazalo i bibliografiju.

Predstavljanje monografije “Marčanska biskupija. Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko – slavonskoj vojnoj krajini (1611. – 1755.)” Zlatka kudelića

Dana 29. veljače 2008. godine održano je predstavljanje monografije dr. sc. Zlatka Kudelića *Marčanska biskupija. Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko – slavonskoj vojnoj krajini (1611. – 1755.)*. Događaj se odvijao u punoj Zlatnoj dvorani Hrvatskog instituta za povijest, a otvorila ga je dr. sc. Jasna Turkalj. Atmosferu tematike same knjige dočarali su prigodnom glazbenom točkom sestre Reda sv. Vasilija Velikog i rektor grkokatoličkog sjemeništa protojerej stavrofor Nikola Kekić, otpjevavši na staroslavenskom jeziku, iz dijela liturgije svetog Bazilija Velikog, *Na glasu tebe radujesja*. Nakon uvoda uslijedilo je predstavljanje knjige, a djelo su predstavili dr. sc. Ivica Golec iz Instituta za hrvatsku povijest, dr. sc. Zvonimir Kurečić, dr. sc. Mijo Korade te sam autor, dr. sc. Zlatko Kudelić.

Dr. sc. Ivica Golec osvrnuo se na nastanak same monografije te na autora naglasivši kako je ovo djelo dorađena i proširena doktorska disertacija nastala sustavnim istraživačkim radom jer je autor od završetka studija usmjerio svoj istraživački interes prema problematici pojave pravoslavlja i grkokatoličke unije u Vojnoj krajini. Dr. Golec predstavio je i samu monografiju naglasivši kako se radi o iznimnom djelu.

Temelje Marčanske biskupije iznio je dr. sc. Zvonimir Kurečić objasnivši razloge unije te tako približivši i sam podnaslov knjige *Pravoslavlje i crkvena unija*, nakon čega je dao teorijsku podlogu u razmišljanju same problematike crkvenih raskola i sklapanja unije. Dr. Kurečić istaknuo je kako je ova monografija svojevrsan uvod u proslavu 400. godišnjice osnutka Marčanske biskupije koja će se obilježiti 2011. godine.

O sadržaju samog djela govorio je dr. sc. Mijo Korade naglasivši kako ova tema objavom monografije nije završena jer postoje još brojni izvori koje treba proučiti i interpretirati, a ovo djelo daje poticaj daljnjim istraživanjima.

Na kraju se prisutnima obratio i autor koji je približio sam nastanak monografije istaknuvši da je djelo nastajalo dugo, a razlog sporome istraživanju bili su izvori prvenstveno na njemačkom i latinskom jeziku te kombiniranje onih objavljenih i neobjavljenih izvora, napomenuvši kako je njegovo djelo tek početak u daljnjim istraživanjima.

Knjiga *Marčanska biskupija. Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko – slavonskoj vojnoj krajini (1611. – 1755.)* Zlatka Kudelića ima 584 stranice i jedanaest poglavlja kroz koja autor donosi povijesni razvoj grkokatoličke Marčanske biskupije sa sjedištem u samostanu sv. Mihaela iznoseći odnos između Katoličke crkve i pravoslavlja te konkretizirajući taj odnos kroz problematiku pravoslavnih krajišnika, točnije vlahi, radi kojih je Marčanska biskupija i osnovana 1611. godine.

Goran Mihelčić

povijest

Predstavljanje knjige Anne-Marie Grünfelder “U radni stroj velikoga njemačkog Reicha!: prisilni radnici i radnice iz Hrvatske”

Nakladnička kuća Srednja Europa organizirala je u dvorani Knjižnice “Bogdan Ogrizović” 10. ožujka 2008. predstavljanje knjige Anne-Marie Gruenfelder *U radni stroj velikoga njemačkog Reicha!: prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*. Na ovoj književno-povijesnoj večeri bili su prisutni prof. dr. sc. Damir Agičić, urednik, predstavnik izdavača i moderator večeri, dr. se. Helga Konrad, veleposlanica Republike Austrije, dr. se. Zorica Stipetić i prof. dr. sc. Mira Kolar. Knjiga je izdana uz potporu Austrijskog kulturnog foruma te Ministarstva kulture i Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH. Sastoji se od pet poglavlja na 270 stranica koja pokrivaju metodološki i historiografski pristup, slanje radne snage u Reich, njihove životne i radne uvjete te repatrijaciju.

Helga Konrad je u svojem govoru autoricu nazvala dobrim duhom austrijskog veleposlanstva. Istaknula je kako se ovo predstavljanje održava dva dana prije 70. godišnjice Anschlusa u Austriji, koje se ove godine posebno obilježava. Autorica je pisala o turbnom i mračnom području povijesti, pa je vrlo važno da se konačno otvorilo ovo poglavlje. Do prvih plaćanja naknada došlo je tek u razdoblju 2001.-2005. godine (za preostalih dvije tisuće bivših prisilnih radnika), a one su baš samo naknade jer pravih odšteta ni ne može biti. Još uvijek postoje svjedoci i otkrivaju se novi dokazi, stoga se mora ostaviti podsjetnik našim potomcima. Helga Konrad završila je riječima: “Ne zaboraviti i ne potisnuti u podsvijest”.

Zorica Stipetić unaprijed se ispričala na iznošenju svoga osobnog stava. Naglasila je kako se autorica bavila suvremenim temama iz povijesti Crkve, fašizma i nacizma itd. Upravo ova knjiga bila je jedna od trajnih interpretativnih nastojanja autorice. Svaka tema u knjizi zaključena je iskazom žrtve što je gotovo fantastično postignuće. Pri tome se ne zaboravlja osvrtnost na dostupnu literaturu i povijesno-društveni kontekst. Suočavanje s prošlošću je nedovršen proces, a glavni su aduti ove knjige empatija prema žrtvama i objektivni prikaz zašto je kršenje ljudskih prava imanentno totalitarnim sustavima.

Mira Kolar istaknula je kako je bila jedna od tri recenzentice, a nije slučajno da su sve tri radile u Hrvatskom institutu za povijest (bivšem Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske). Ova tema uistinu je radnička, no nestašica novca razlog je što je Institut nije prije istražio makar su vrata svih relevantnih arhiva bila otvorena. Smatralo se da ova tema pripada saveznoj historiografiji, pa je rad na njoj odgađan. Profesorica Kolar dala je zatim opsežan pregled sadržaja knjige, istaknuvši po vlastitom izboru, brojne zanimljive rezultate istraživanja. Zaključila je da sjećanje naroda treba konfrontirati s radovima povjesničara, no to kod nas nitko ne radi. Ova knjiga uznemiruje i upravo to treba napraviti.

Sama autorica zahvalila je na lijepim riječima svojih sugovornika i naglasila nekoliko ključnih točaka svoje knjige. Bez sedam milijuna stranih radnika (svaki osmi radnik Reicha bio je stranog podrijetla) rat bi bio okončao krajem 1943., stoga je ova malo istražena tema važna ne samo za njemačku i austrijsku povijest, nego i za hrvatsku povijest. Unatoč tome što hrvatski arhivi čuvaju veoma mnogo građe, autorica je izrazila žaljenje što nije posjetila arhiv u Postdamu za koji je sigurna da čuva mnogo vrijednih podataka. Govoreći o temi knjige, rezimirala je kako je stanovništvo na rad slano u područja duž današnjih granica Austrije i Češke te Austrije i Slovenije. Među preko četvrt milijuna prisilnih radnika iz Hrvatske bilo je dobrovoljaca, onih koji su time izbjegavali glad i razaranja, deportiranih Srba, Židova i Roma, onih koji nisu htjeli pristupiti Ustaškoj mladeži, koji nisu htjeli u rat, pokupljenina u “čišćenju terena” ili u nekim od mnogobrojnih racija, “nepoćudnih i pogibeljnih”. Posebna vrijednost ove knjige je u svjedočanstvu da za odvođenje na prisilni rad nije trebalo

postojati poseban razlog. Autorici je prilikom pisanja stoga bio cilj dati glas žrtvama koje nisu bile dovoljno jake, koje su ušutkane i koje su zauvijek ostale na radu u Njemačkoj.

3. zagrebački maketarski kup "Crna kraljica"

U subotu 20. rujna, u prostorijama Osnovne škole "Gračani" održan je 3. zagrebački maketarski kup "Crna kraljica", u organizaciji Hrvatske udruge vojnih minijaturista i maketarskog kluba "Grunf", a pod pokroviteljstvom Gradske skupštine grada Zagreba.

Pripreme za ostvarenje natjecanja trajale su 5 mjeseci. Zahvaljujući dobroj suradnji između različitih organizacijskih timova i velikoj pomoći sponzora, dan prije samog natjecanja sve je bilo spremno. Izložbeni i natjecateljski prostor, prostori za prodaju, mjesta za predstavljanje prijateljskih udruga - sve je bilo odrađeno na vrlo visokom nivou.

Već oko 8 sati počeli su dolaziti maketari iz svih hrvatskih klubova, od Splita do Osijeka, te kolege iz susjednih zemalja čiji je veliki broj oduševio organizatore. Također, svi su hrvatski klubovi, te kolege iz Slovenije, pomogli provedbu Kupa dajući svoje ljude za sudačke ekipe. Do početka svečanog otvaranja svi stolovi bili su popunjeni vrhunskim maketama.

Natjecanje je u ime organizatora otvorio g. Tomislav Stipanović, predsjednik HUVM-a. U ime pokrovitelja nekoliko prigodnih riječi rekla je pročelnica Gradskog ureda za obrazovanje kulturu i šport gđa. Vukićević, zatim predsjednik Gradske četvrti Podsljeme gosp. Topolovec, a sam Kup otvorio je dopredsjednik Gradske skupštine grada Zagreba gosp. Berislav Radić. Nakon uvodnog dijela gosti su pogledali radove, a suci su počeli sa svojim prilično teškim poslom.

Koliko je taj posao bio težak svjedoči broj od 267 maketa podjeljenih u 25 kategorija te 150 maketa u izložbenom dijelu. Kroz makete bila su pokrivena skoro sva razdoblja vojne povijesti. Posjetitelji su mogli uživati u vrhunskim replikama zrakoplova, brodova, tenkova, civilnih vozila, te figurama. Količina detalja, preciznost izrade i što je najvažnije, povijesna točnost, oduševili su sve prisutne. Posebno zanimanje privukle su diorame - kombinacije figura i vozila na određenom terenu. Njemački zarobljenici koji marširaju pokraj ruskih tenkova na jednom berlinskom trgu ili jugoslavenski piloti koji uz hranu, slave Praznik rada, samo su neke od zanimljivijih scena koje su maketari doveli do savršenstva. U svim kategorijama bilo je teško izabrati 3 najbolja rada. Ali neki od tih radova, zahvaljujući umijeću ljudi koji su ih napravili, postigli bi velike uspjehe i na najvećim maketarskim smotrama u svijetu. Među njima posebno treba istaknuti britanski protuzračni top napravljen prema nacrtu od metala, s mehanizmom za pomicanje cijevi. To bi se nekima učinilo jednostavnim da se ne radi o modelu koji je 100 puta manji od originala, a svi dijelovi su izrađeni ručno.

Suce, kao i publiku, i ovaj su put ugodno iznenadili juniori. Među njihovih 50 radova bilo je i onih koji su mogli visoko kotirati i u seniorskim kategorijama. Iako su kriteriji za ocjenjivanje juniorskih radova ublaženi, te se kod njih ne gleda povijesna autentičnost, dobar dio mladih maketara pokazao je zavidno tehničko i povijesno znanje vezano uz subjekte koje su radili. Sve ovo pokazuje da se zanimanje za maketarstvo kod mladih naraštaja polako, ali sigurno širi.

Dok maketari mogu satima i satima promatrati i manji broj maketa, s posjetiteljima koji se ne bave ovim hobbijem i nije baš tako. Kako bi ih što više zainteresirali i ove godine je uz makete predstavljen i rad udruge sa sličnom tematikom.

U maloj školskoj dvorani svoje module postavili su kolege iz Kluba željezničkih maketara "Zagreb". Minijaturni vlakovi kretali su se kroz stanice i gradove, prelazili preko vijadukata i mostova. I ovdje su detalji dovedeni do savršenstva, poput radova na cesti, lovaca sa psima u šumi, vojnih konvoja na šumskim putevima. Na stolovima su bili prikazani statični primjerci vojnih željezničkih kompozicija.

Kako je posebna kategorija ove godine bila posvećena američkim snagama, u pomoć smo pozvali poznatog kolekcionara g. Tuđana koji je predstavio svoju kolekciju američke vojne opreme iz Drugog svjet-

skog rata. Originalni "willys jeep" iz 1944. godine i šator oko kojeg je bilo posloženo pješačko naoružanje, približili su posjetiteljima izgled američke opreme iz tog razdoblja.

Za prikaz moderne vojne opreme i ove su se godine pobrinuli pripadnici Air soft teama "Zrinski", koji su prikazali svoje uniforme i opremu. Svoj asortiman od prošle godine povećali su novim replikama oružja, opremom za noćnu borbu te novim uniformama.

Sigurno najveće zanimanje među popratnim sadržajima privukli su entuzijasti iz Reda srebrenog zmaja. Radi se o skupini mladih ljudi čiji je cilj oživljavanje srednjovjekovne povijesti. Posjetitelji su bili oduševljeni oklopima, verižnjačama, sjekirama, mačevima i buzdovanima. Veliko iznenađenje bile su borbe između vitezova, poprilično ujerljive i bez ikakvih i najmanjih ozljeda. Tijekom trajanja natjecanja prikazana je i izrada oklopa od žice, verižnjače.

Vrijeme trajanja suđenja maketari su potrošili i na "buvljaku", gdje su mijenjali i prodavali osobne viškove makete ili obnavljali zalihe kod trgovaca.

Proglašenje je počelo u 18 sati. U ovom kratkom prikazu nije moguće nabrojiti sve pobjednike, pa će biti navedeni samo nagrađeni u posebnim kategorijama. Sudački žiri je za najbolju maketu natjecanja izabrao zrakoplov Sopwith Camel autora Igora Prosenca. Nagradnu sponzora dobio je Domagoj Kamenjarin za dioramu „Sibir express“. Najbolju maketu iz hrvatske vojne povijesti Messerschmitt Bf-109 G14 izradio je Tibor Jurjević. U posebnoj kategoriji posvećenoj američkim vojnim snagama potrebno je istaknuti nagradnu figuru specijalca iz Afganistana, koju je izradio Mario Matijašić, te dioramu FUBAR autora Hrvoja Stipanovića. Sve makete koje su sudjelovale na natjecanju zainteresirani mogu vidjeti na www.crna-kraljica.com

Unatoč malom broju ljudi koji se bave ovim hobiem, zahvaljujući entuzijastima iz HUVM-a i MK "GRUNF", koji su organizirali "Crnu kraljicu", maketarstvo postaje sve popularnije, posebno među mladim naraštajima. Suradnja s drugim udrugama i stručnjacima, može samo poboljšati kvalitetu ovog natjecanja koje je izborilo mjesto na kalendaru europskih maketarskih natjecanja. Koliko će se ta kvaliteta povećati, moći će te vidjeti na 4. zagrebačkom maketarskom kupu "Crna kraljica".

Razgovori

Tomislav Bali

povijest

Neven Budak - povodom pokretanja biblioteke

“Hrvatska povijest”

Razgovor sa dr. sc. Nevenom Budakom potaknut je pokretanjem biblioteke «Hrvatska povijest» unutar koje bi u obliku sinteze trebala bila obrađena sva vremenska razdoblja i relevantni politički, društveni, kulturni i ekonomski aspekti hrvatske povijesti.

1. Koji razlozi stoje iza pokretanja biblioteke “Hrvatska povijest”?

Pokretanje ove biblioteke bilo je inicirano činjenicom da hrvatska historiografija još uvijek nije uspjela proizvesti pravu sintezu hrvatske povijesti. Iako je pokušaja bilo, a 1971. osnovan je i Institut za hrvatsku povijest (danas Zavod za hrvatsku povijest) s glavnom zadaćom pisanja sinteze, osim dijelova Historije naroda Jugoslavije i nekih fragmenata izdanih kao monografije rezultata nije bilo. Nakon što je Tomislav Raukar objavio svoje Hrvatsko srednjovjekovlje, Vladimir Štokalo (izdavačka kuća Barbat) došao je na ideju da okupi grupu povjesničara koja bi napisala hrvatsku povijest novog vijeka. Nakon što je Barbat zapao u teškoće, Leykam international preuzeo je projekt i proširio ga na čitavu hrvatsku povijest. Cilj je izdavačke kuće, i mene kao glavnog urednika, napokon ostvariti projekt sinteze.

2. Redoslijed kojim se trebaju obrađivati određena razdoblja poprilično je znakovit. Dojam je da nije slučajno što su prve tri knjige koje su izašle u sklopu biblioteke posvećene razdoblju ranoga novoga vijeka, koje je dosad vjerojatno najslabije obrađivano od strane hrvatske historiografije.

Kako sam već rekao, ideja gospodina Štokala bila je da se obradi samo novovjekovno razdoblje, pa se trebalo raditi na tri knjige: ranome novom vijeku, 19. stoljeću i 20. stoljeću. Ove dvije potonje imale su po jednog autora, a prva četiri. Možda je i zato rad na ranome novom vijeku odmicao najbrže. Napokon se pokazalo da bi jedna knjiga koja bi obrađivala čitavo ranonovovjekovno razdoblje bila preopsežna i preskupa, pa smo se odlučili za tri sveska. Naravno da nam je drago da smo najprije “zakrpali” baš najveću historiografsku “rupu”, ali se moglo dogoditi da prvo izađe povijest 20. stoljeća, što bi bilo jednako tako važno.

3. Kako napreduje rad na novim izdanjima unutar biblioteke? Može li se saznati tko su autori novih izdanja i kojim će se temama unutar pojedinih razdoblja ona baviti?

Pri kraju je rad na knjizi o 20. stoljeću, čiji je autor Marijan Maticka, pa bi ona trebala izaći iz tiska ove jeseni. Trenutačno se pišu još dvije knjige: Robert Matijašić sa Sveučilišta u Puli autor je knjige o antičkom razdoblju, a Marko Trogrlić sa Sveučilišta u Splitu piše knjigu o 19. stoljeću. Za ostale smo knjige razgovarali s nekim autorima, ali još nemamo s njima potpisane ugovore, pa ne bih htio najavljivati njihova imena. U svakom slučaju, planirane su knjige o prethistoriji, o kasnoj antici, dvije o srednjem vijeku i jedna o najnovijem razdoblju Republike Hrvatske.

4. Postoje li neke teme koje se neće uklopiti u koncept biblioteke, a da je njihova obrada nužna i poželjna na razini sinteze?

Sinteza je zamišljena tako da prikaže sadašnje stanje hrvatske historiografije. Teme kojima

se hrvatska povijesna znanost ne bavi, a trebala bi se baviti, neće biti u sintezi jer se od autora ne očekuje da se za ovakav projekt bave istraživanjima, već samo sintetiziranjem postojećih spoznaja. Iako postoji načelan dogovor o strukturi djela s obzirom na teme koje bi trebale biti obrađene, konačni rezultat ovisi u velikoj mjeri o pojedinom autoru, ali i o mogućnostima koje nudi postojeća građa i stupanj njezine istraženosti.

- 5. Ako se usredotočimo samo na sinteze hrvatskog srednjovjekovlja, u posljednjih petnaestak godina pojavio se niz izdanja koje se bave istim, od obrada određenih razdoblja pa do potpunih, a koja bi ipak trebala zadovoljiti potrebe svih zainteresiranih - od studenata pa do stručnjaka. Ako se konstantno pojavljuju nove sinteze, koji su nedostaci postojećih, te koji bi prostor trebala ispuniti biblioteka "Hrvatska povijest"?**

Ne bih se složio s tvrdnjom da se u Hrvatskoj pojavljuju sinteze. Srednji je vijek u boljem položaju od ostalih razdoblja (*Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* Nade Klaić, već spomenuto *Hrvatsko srednjovjekovlje* Tomislava Raukara ili *Hrvatski rani srednji vijek* Ive Goldsteina), ali ni on nema cjelovitu sintezu. Nada Klaić i Ivo Goldstein bave se ranim srednjim vijekom, a Tomislav Raukar to razdoblje samo dodiruje. Naravno, postoje knjige koje se bave cjelokupnim srednjim vijekom, poput *Povijesti Hrvata* u izdanju Školske knjige ili Akademijine serije *Hrvatska i Europa*, ali to nisu sinteze, nego zbirke pojedinačnih tekstova raznih autora, koje su ponekad s više, a ponekad s manje uspjeha uklopljene u neku cjelinu. Pisanje sinteze vrlo je teška zadaća i mogu se samo nadati da će naša serija ispuniti tu zadaću.

- 6. Koliko ste osobno zadovoljni dosadašnjom provedbom bolonjskog procesa? Jeste li uočili neke komparativne prednosti ili nedostatke u odnosu na izvedbu studija po starom programu?**

Moje zadovoljstvo provedbom Bolonjskog procesa ovisi o tome što ocjenjujem. Situacija u Hrvatskoj, čini se, nije dobra, a nije dobra niti na razini Sveučilišta u Zagrebu. Mnogi su fakulteti samo frizirali stare programe, a da nisu shvatili, niti primijenili ideju Bolonjskog procesa. Na našem je fakultetu situacija bolja, ali i tu postoje velike razlike među odsjecima. Malobrojni nisu uopće shvatili reformu, a neki je nisu znali dobro provesti. Sa situacijom na Odsjeku za povijest načelno sam zadovoljan, iako i mi imamo nastavnika koji bi se trebali više potruditi. Veliki će test za sve biti uvođenje diplomskih studija, pa će se tek za dvije godine znati kako dobro funkcionira Bolonjski proces. Na vlastitom sam predmetu zadovoljan s rezultatima. Razlika u odnosu na stari način studiranja je da i sam ulažem više truda i vremena u nastavu, ali da i studenti studiraju intenzivnije, pa da je realno očekivati kako će većina završiti u znatno kraćem roku no što je to prije bio slučaj.

- 7. Prema Bolonjskom procesu, svaki kolegij trebao bi imati udžbenik koji je ujedno i ispitna literatura. Nije li pomalo nelogično da se studenti za profesiju koja zahtijeva konstantno čitanje podučavaju iz udžbenika čiji opseg nije veći od nekoliko stotina stranica? Kako pomiriti to razmimolaženje?**

Bolonjski proces zamišljen je tako da studente optereti onime što realno mogu svladati u zadanom roku. Nekada smo imali ogromne popise literature, ali su ispiti bili često četverosemestralni, ponekad šesterosemestralni. Čak i kada su uglavnom postali dvosemestralni, popisi literature nisu se bitno skratili. Mislite li doista da su studenti to sve čitali? Imali smo često prilike uvjeriti se da nisu učili iz knjiga čak i kada su na popisu bile samo dvije ili tri. Ako sada postignemo to da na preddiplomskoj razini (i samo na toj razini) studenti sprema ispit iz jednog udžbenika koji će doista pročitati i naučiti, mislim da smo napravili pomak. Osim toga, sada svi studenti sudjeluju u seminarima, što za dvopredmetne godinama nije vrijedilo, pa i u seminarima moraju čitati. Intenzivnije čitanje moralo bi uslijediti na diplomskom studiju. I na kraju, ako

studenti nisu usvojili naviku čitanja prije dolaska na studij, teško da ćemo im je mi moći usaditi. Zato i nastojimo razredbenim postupkom upisati one koji čitaju i informiraju se i na druge načine. Na nama je, kao nastavnicima, da studentima osiguramo prikladne udžbenike po pristupačnim cijenama, lako dostupne, za preddiplomsku razinu, i dovoljno literature za diplomsku, a na studentima je da čitaju i nauče se služiti literaturom.

Tomislav Šušak

povijest

Mirjana Gross

Mirjana Gross, profesor emeritus, jedna je od najvećih hrvatskih povjesničarki 20. stoljeća. Bavila se poviješću ideologija te razvojem građanskog društva u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća.

- 1. Profesorice, za početak jedno možda neobično pitanje: kad bi Mirjana Gross kojim slučajem bila ta koja piše monografiju o Mirjani Gross, kako bi, u cjelini, prikazala i ocijenila svoj historiografski rad? Ili, da malo pojednostavnim pitanje: kakav je Vaš odnos prema historiografskom opusu kojega ste dali hrvatskoj historiografiji? Ima li, primjerice, u njemu tema koje biste danas obradili drugačije? Ima li možda nekih pitanja kojima se uopće ne biste bavili, ima li pojava koje ste željeli istražiti, ali iz ovih ili onih razloga to niste uspjeli učiniti?**

Svoj historiografski rad ocijenila bih kao neprekidno učenje na temelju obavijesti izvora, sustavnoga istraživačkog rada, domaće i strane literature, poznanstva s domaćim i stranim povjesničarima i povjesničarkama i njihovim institucijama. Veliko zadovoljstvo bilo mi je sakupljanje i razmatranje uvijek novih spoznaja o određenim segmentima povijesne zbilje u tijeku istraživačkoga procesa. Nastojala sam pružiti što solidnije obavijesti iz područja hrvatske povijesti 19. stoljeća kojom sam se bavila i da barem dio svoga znanja prenesem čitateljima i čitateljicama, pogotovo studenticama i studentima.

O značenju moga prinosa hrvatskoj historiografiji ne mogu, naravno, ništa reći. To je stvar procjene mojih nasljednika i nasljednica u tegobnom istraživačkom poslu, a i određene intelektualne sredine koja se dosada zanimala za rezultate moga istraživanja.

Naravno da ima tema koje bih danas rado obradila drugačije i već sam to učinila. Primjerice, godine 1973. izašla je moja knjiga o pravaškoj ideologiji, a godine 2000. knjiga o izvornome pravaštvu. Ona je mnogo opsežnija nego prva knjiga, temelji se na znatno većem poznavanju povijesnih činjenica koje sam stekla kasnijim radom, dakle drugačija je. No jedna stvar je ostala ista, a to je moj pristup pravaškoj ideologiji. Kao profesionalna povjesničarka stekla sam naime svoje spoznaje u tijeku istraživačkoga procesa, a ne unošenjem suvremenih ideoloških pogleda u prošlu zbilju. Evo još jedan primjer: godine 1976. izašla je moja knjiga o historijskoj znanosti pisana na temelju moga poznavanja stanja historiografije i razvoja njenih struja krajem 60-ih i početkom 70-ih godina. Tada sam mislila da su rezultati „analista“ najviši domet u historijskoj znanosti. Međutim, u posljednjih tridesetak godina dogodile su se bitne preobrazbe, pojavile su se nove struje i vrlo velika literatura o suvremenim kretanjima u našoj profesiji, a i o starijoj historiografiji. Te sam nove probleme pokušala prikazati u svojoj knjizi o suvremenoj historiografiji 1996. koja je dakle drugačija nego ona prethodna.

U načelu svaki kasniji rad profesionalnoga povjesničara i povjesničarke mora biti bolji, dakle „drugačiji“ od ranijih jer mora sadržati nove spoznaje, stečene daljim učenjem, skupljanjem novih podataka, čitanjem novije literature. Tko, primjerice, piše na istoj razini 1970. i 2000. ostao je stajati i nije stekao nove spoznaje. Njegov rad ne može biti kvalitetan.

Brojnim pitanjima iz povijesti 19. stoljeća nisam se bavila. Povijesna je zbilja složena i beskraja i šire obavijesti o njoj može se steći samo čitanjem radova povjesničara i povjesničarki specijalista za određene probleme. U svakom svom istraživačkom poslu mi gradimo novo na rezultatima starijih povjesničara i naših suvremenika.

Naravno da ima povijesnih pojava koje sam željela istražiti, ali nisam stigla uglavnom zbog starosti. Putovati, beskrajno dugo sjediti u arhivima i knjižnicama postalo mi je naporno. Željela sam napisati i nešto iz povijesti moga rodnoga grada Zagreba, ali jednostavno više nisam imala snage.

2. Dugo ste, na različite načine, vezani uz Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Možete li nam reći kako gledate na njegov razvoj u razdoblju od Vaših studentskih dana pa sve do danas? Zanimalo bi nas, prije svega, koliko se, prema Vašoj ocjeni, taj Odsjek danas u znanstvenom, odnosno u nastavnom smislu razlikuje od onog Odsjeka na kojem ste počeli raditi?

Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, na kojem sam počela raditi 1958., ne može se uopće usporediti s današnjim Odsjekom. Kada sam počela studirati (1947.) glavna je tema bila hrvatska i opća srednjovjekovna povijest, pa se predmet „pomoćne historijske nauke“ slušao šest semestara, a nastavnika za povijest 19. stoljeća u početku nismo uopće imali. Studenata je bilo dvadesetak, a njihov se broj počeo razmjerno naglo povećavati tek krajem šezdesetih godina. Odsjek se postepeno širio novim nastavnicima, a za njegov razvoj u znanstvenom pogledu značajan je bio i „Historijski zbornik“ (počinje izlaziti 1948. godine, op. ur.). To je bila jedina publikacija gdje smo mi, tada mladi znanstvenici, mogli objavljivati svoje radove. Urednik je bio prof. Jaroslav Šidak koji nas je učio osnovama ozbiljnoga historijskoga istraživanja. Svi mi, koji smo tada počeli s istraživanjem, pripadali smo „Šidakovoj školi“. Tek 1971. kada je osnovan Institut za hrvatsku povijest mogli smo redovno objavljivati svoje knjige.

O pozitivnim činjenicama i još mnogo brojnijim velikim poteškoćama u razvoju Odsjeka zbog vanjskih okolnosti i onih u krugu povjesničara i povjesničarki, ne može se govoriti u nekoliko rečenica. U svakom slučaju današnji su uvjeti na Odsjeku, pogotovo što se tiče brojnosti mladih nastavnčkih snaga, neusporedivo bolji.

3. Dosljedno ste se zalagali za, recimo to tako, europeizaciju hrvatske historiografije, za njezino podizanje na razinu razvijenijih europskih historiografija. Jesu li se Vaše težnje u tom pogledu ostvarile i u kojoj mjeri?

Ne može se reći da sam se nužno zalagala za „europeizaciju“ hrvatske historiografije jer je ona već u drugoj polovici 19. stoljeća bila donekle europska. No ostala je tradicionalna bez obzira na goleme društvene preobrazbe i još uvijek u duhu 19. stoljeća. Imala sam sreću da običem neke velike europske i američke knjižnice i odsjeke za povijest te da sudjelujem na svjetskim kongresima povjesničara i na brojnim simpozijima. U tim kontaktima upoznala sam kretanja tada suvremene historiografije koja su za mene bila prava otkrića i osvježenja u usporedbi s okoštalom hrvatskom (i ostalom jugoslavenskom) „događajnom“ historijom i tadašnjim uglavnom „dogmatskim“ marksizmom. Imala sam velike poteškoće. Iz naše provincijske sredine napadali su moje pokušaje da upoznam studente i studentice s tada suvremenim kretanjima u historiografiji. Moje nekadašnje težnje ostvarile su se utoliko što današnji povjesničari i povjesničarke poznaju neke od tih smjerova u suvremenoj historiografiji, pa ih u većoj ili manjoj mjeri primjenjuju i u svojim radovima i što su brojniji kontakti s inozemstvom. No mislim da to nije dovoljno i da bi trebalo sustavno nastojati da se dotok obavijesti o suvremenim strujama u historiografiji i o najproširenijim diskursima svakako poveća. Idealno bi bilo kada bi što više studenata i studentica moglo doći u dodir s vanjskim historijskim institucijama i njihovim suradnicima.

4. U svojim ste člancima o problemima hrvatske historiografije, između ostaloga, uvijek odlučno opirali tendencioznom pristupu povijesti, napose nacionalnoj. Ima li ga danas

manje ili više nego što je to bio slučaj ranijih vremena?

Tendenciozni pristup povijesti prisutan je u Hrvatskoj, ali i u svim zemljama i nacijama na svijetu koje imaju historiografiju. Svuda brojne povjesničare i povjesničarke ne zanima stvarna prošlost nego samo njena moguća funkcija kao opravdanje za suvremene ideologije i interese. Riječ je o anakronizmu jer se u prošlosti vide samo problemi sadašnjosti, a ne i njena „drugotnost“. Selektivni pristup izaziva, prešućivanje nekih povijesnih pojava te isticanje, čak i izmišljanje, drugih. Za opravdanje sadašnjih ideologija, nacionalnih mitova, političkih ili društvenih pokreta i stranaka služe „podobni“ povijesni događaji i osobe iz bilo kojega povijesnoga razdoblja, kako srednjega vijeka tako i nedavne prošlosti. Primjeren je pristup onih povjesničara i povjesničarki koji ne podliježu suvremenim ideologijama nego nasuprot tome žele priskrbiti što više obavijesti o istraživanom segmentu povijesne zbilje u tijeku istraživačkoga procesa. Mislim da su rezultati takvoga pristupa povijesnoj zbilji značajna kulturna vrijednost.

Nisam dovoljno upoznata s literaturom da bih mogla procijeniti ima li danas među hrvatskim povjesničarima i povjesničarkama više ili manje tendencioznih pristupa nego prije recimo petnaestak godina. Pretpostavljam da je situacija slična.

5. Hrvatska historiografija otvorila je u novije vrijeme mnogo novih tema. U njoj danas postoje "historije" o kojima se u vrijeme Vaših početaka moglo samo sanjati. S obzirom na to da imate dobar uvid u njezinu produkciju, što joj u tom smislu još sve nedostaje?

Nažalost, više nemam dobar uvid u suvremenu historiografsku produkciju jer sam se već prije više godina sasvim povukla. Zato ne bih rekla što hrvatskoj historiografiji nedostaje u usporedbi s postignućima razvijenih historiografija. No pozdravila bih mogućnost da se mladi istraživači i ostali povjesničari i povjesničarke upoznaju s inozemnim kretanjima i da one koje drže vrijednima pokušaju primijeniti u svom istraživačkom, nastavnom i svakom kulturnom radu.

6. Koliko ste upoznati s problemima vezanim uz implementaciju bolonjskog sustava studiranja na našem Fakultetu, odnosno na Odsjeku za povijest? Što Vi osobno mislite o tom procesu i načinu na koji se on kod nas odvija?

O bolonjskome procesu ne mogu dati kompetentnu izjavu jer više nemam sustavnih dodira s Odsjekom. No iz razgovora s kolegama stekla sam dojam da ne postoje osnovni uvjeti za kvalitetno provođenje takvoga studija. Osim toga čitala sam da u nekim sredinama s duljim iskustvom provođenja bolonjske nastave postoje ozbiljne kritike njenih rezultata. No možda sam u starosti postala „konzervativna“ iako sam nekada bila „avangardna“.

7. Ako se ne varamo, danas u Hrvatskoj djeluje šest studija povijesti. Što mislite o tome? Smatrate li da bi među njima možda trebalo pokušati uspostaviti neke oblike suradnje i kako bi ona, prema Vašem mišljenju, mogla izgledati? Koristi li uopće toliki broj studija hrvatskoj historiografiji?

U načelu nisam protivnica više sveučilišnih studija povijesti u Hrvatskoj. Međutim, mislim da oni na sadašnjem stupnju ne mogu biti kvalitetni iz više razloga. Glavno je da ne postoji dovoljan broj nastavnoga kadra sa znanstvenim iskustvom koji bi s uspjehom mogli pomoći neiskusnim studentima i studenticama da postanu profesionalni povjesničari i povjesničarke. Riječ je o vrlo teškom poslu jer studenti i studentice u prosjeku ne stječu u srednjoj školi obrazovanje koje bi im omogućilo da se stvaralački uključe u studij povijesti. Zato se mnogi od njih, kada završe studij, ne razlikuju u većoj mjeri od diletanata koji nisu studirali.

Ne znam kako bi trebala izgledati suradnja između pojedinih Odsjeka za povijest, no

trebalo bi sustavno oko toga raditi. Apsurd bi bio nastojati oko suradnje s inozemnim institucijama, a ujedno zanemariti je između hrvatskih fakulteta.

8. I za kraj opet jedno pomalo neobično pitanje: možete li nam reći što je to zapravo historiografija? Imate li možda kakav savjet za nas studente, napose za one koji bi željeli ući u svijet profesionalne historiografije? Možete li nam eventualno preporučiti neke uzore, neke "škole" koje bismo mogli ili možda čak trebali slijediti?

Historiografija je, kako joj naziv kaže, ono što je napisano o nekom segmentu povijesne zbilje. Pod profesionalnom historiografijom razumijemo literaturu koja potječe od onih povjesničara i povjesničarki koji su se sustavno pripremali za taj posao i nastojali svladati znanstvene uvjete za davanje obavijesti o vrlo složenoj prošloj stvarnosti.

Čini se da Vi mislite kako je „profesionalni“ povjesničar samo onaj koji se bavi istraživanjem prošlosti. To nije točno. Profesionalni povjesničari i povjesničarke morali bi biti i oni koji rade u školama i u drugim kulturnim institucijama. Svaki diplomirani student povijesti morao bi imati znanje o osnovnim normama profesionalne historije na onoj razini koja bi mu omogućila da u tijeku svoga kasnijega rada širi svoje znanje i time povećava kvalitetu svoje djelatnosti gdje god radio.

Ne mogu Vam preporučiti neku „školu“ koju biste trebali „slijediti“. Da ste me to pitali prije tridesetak godina odmah bih vam rekla „analisti“. No kao što sam napisala u svojoj knjizi o suvremenoj historiografiji, danas takav savjet nije moguć zbog brojnosti struja i opsežnoga diskursa s različitim mišljenjima. Mogu dati samo savjet da bi trebalo upoznati kretanja u suvremenoj historiografiji (a za to treba znati i jezike) i uočiti da neko usmjerenje može biti koristan poticaj za vlastitu istraživačku djelatnost. No ni jednu struju ne valja nekritički „slijediti“ jer svaka uz svoje dobre strane ima i slabosti. Želim svima Vama sretan put pri nastojanju da postanete profesionalni povjesničari i povjesničarke!

Upute suradnicima

Pro tempore, časopis studenata povijesti objavljuje članke i rasprave, seminarske i diplomske radove iz povijesti i srodnih disciplina, referate sa stručnih skupova, pregledne članke, recenzije i prikaze hrvatskih i stranih knjiga i časopisa, izvješća i kronike sa znanstvenih skupova, predavanja i tribina, prijevode, intervjuje i historiografske znanstvene bibliografije. Svaki rad ponuđen za objavljivanje redigiraju članovi uredništva. Uredništvo zadržava pravo da rukopis redakcijski prilagodi zahtjevima časopisa i standardima hrvatskoga književnog jezika. Rukopisi i materijali se ne vraćaju. Molimo autore da svoje radove nastoje prezentirati na način koji će biti prihvatljiv širem čitateljstvu.

Radovi se uredništvu dostavljaju osobno ili poštom na adresu: Časopis Pro tempore. Klub studenata povijesti - ISHA Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb, te u digitalnom obliku na urednik.protempore@gmail.com (elektronička pošta uredništva) ili na disketi, prenosivoj memoriji i sl.

Svi prilozi moraju biti pisani na računalu u nekom od programa za obradu teksta. U gornjem lijevom uglu prve stranice treba navesti sljedeće podatke: ime i prezime, naziv i adresu fakulteta, zvanje i/ili studijsku grupu/grupe, broj telefona i elektroničku poštu. U tekstu valja jasno naznačiti mjesto svakog grafičkog priloga (tablice, crteža, grafikona i sl.). Grafički prilozi se prilažu u originalu, numerirani i svaki na posebnoj stranici zajedno sa svojim nazivom.

Uz članak (stručnu raspravu, seminarski ili diplomski rad i sl.) treba priložiti **ključne riječi** i **apstrakt** rada te **sažetak** na hrvatskom jeziku (koji će biti preveden na strani jezik). Priopćenja i izlaganja sa stručnih skupova trebaju imati samo sažetak koji će uredništvo priložiti na početku teksta te na kraju u prevedenom obliku, s obzirom na to da je riječ o radovima manjeg opsega.

Ključne riječi su pojmovi koji najbliže tematski određuju rad, mogu biti riječi i sintagme, a obično se uz pojedini članak abecednim redoslijedom navodi četiri do pet pojmova, ne više od deset. **Apstrakt** je kratak pregled istraživanja koji se javlja na početku rada, naznaka je o njegovu sadržaju i dug je do 250 riječi. Omogućuje čitatelju uvid u predstojeće istraživanje pa je bitno da u njemu autor da kratak osvrt na temu (identificira osnovnu ideju svoga istraživanja) kao i indicaciju o istraživačkoj metodi kojom se koristi. **Sažetak** je precizan uvid u ono što se istražilo, vjerno prati sadržaj članaka i piše se ovisno o njegovoj veličini - trećina kartice, pola, jedna ili dvije kartice teksta. Za pisanje sažetka korisno je razmotriti sljedeće elemente: koje se pitanje radom postavlja (hipoteza), koja je glavna metoda prikupljanja podataka i analize (dominantna istraživačka orijentacija) i koji su rezultati istraživanja. Za pomoć pri pisanju sažetka, apstrakta i ključnih riječi možete se obratiti uredništvu.

Prikazi i recenzije moraju - vezano uz podatke o djelu koje se recenzira/prikazuje - sadržavati sljedeće: ime i prezime autora, puni naslov djela, izdavača, mjesto i godinu izdanja, broj stranica te ime i prezime prevoditelja ako je riječ o prijevodu stranog djela.

Popis literature (bibliografija) mora sadržavati naslove radova koji se navode u djelu i to poredane abecednim redoslijedom prema prezimenima autora. Ako je citirani autor zastupljen s više radova, u literaturi ih treba zabilježiti kronološkim redoslijedom. Izvori se odvajaju od ostatka literature i navode se na početku bibliografije.

Evo nekoliko primjera navođenja djela u popisu literature:

Navođenje knjige:

Olujić, Boris. *Povijest Japoda: pristup*. Zagreb: Srednja Europa. 2007.

Burke, Peter. *Što je kulturalna povijest?* Preveo s engleskog Zdravko Židovec. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2006.

Zoellner, Erich i Schuessel, Therese. *Povijest Austrije*. Prevele s njemačkog Vlatka-Ana Dujčić i Sonja Ledinić. Zagreb: Barbat, 1997.

Navođenje članka iz časopisa i/ili knjiga:

Lučić, Josip. »Vlastela kao zemljovlasnici u okolici Dubrovnika (Astareji) (do 1366. godine)«, *Istorijski glasnik*, br. 1 (1966), 61-87.

Eisenstadt, Samuel N. »Mnogostruke modernosti«. Prevela s engleskog Dubravka Hrastovec. *Uvod u komparativnu historiju*. Ur. Drago Roksandić. Zagreb: Golden Marketing-Tehnička knjiga, 2004: 221-244.

Janeković Römer, Zdenka. »Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnim Dubrovniku«. *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*. Ur. Neven Budak. Zagreb: FF-press, 2005.

Navođenje svemrežnih izvora:

Sweeney, James Ross. »Thomas of Spalato and the Mongols: a thirteenth century Dalmatian view of Mongol customs«. <<http://www.uwo.ca/english/florilegium/vol2/sweeney.html>> (22. 1. 2006).

Bilješke (fusnote) moraju biti pisane na dnu stranice, označene neprekinitim nizom brojeva od 1 pa nadalje kroz čitav tekst.

Prilikom pisanja bilježaka treba sr držati sljedećih uputa:

a) Jedan autor:

Margetić, 2004, 16-19.

Matijević-Sokol, 1999, 17-19.

Budak, 1994, 23-26, 33, 56-58.

Jakovina, 2002, 168, 169.

b) Više autora:

Grgin i Goldstein, 2006, 18-25.

c) Ako autor ima više radova izdanih iste godine, onda treba oznakama »a«, »b«, »c« istaknuti tu razliku (i u popisu literature).

Margetić, a2005, 6-16.

Margetić, b2005. 277, 281.

U popisu literature:

Margetić, Lujo. »Marulićeva oporuka«. *Colloquia Maruliana*. Split: Književni krug Split; Marulianum, a2005.

Margetić, Lujo. »Pojam grada u starijoj grobničkoj (vinodolskoj) povijesti«. *Grobnički zbornik*. Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine, b2005.

d) Ako se referiraju autori istih prezimena, onda treba naznačiti razliku navođenjem početnog slova imena:

V. Klaić, ²1972, 101.

N. Klaić, ²1975, 410-411.

(oznaka ² se odnosi na drugo izdanje)

e) U slučaju ponavljanja djela na koje se referira, onda je dovoljno navođenje:

Ibid., 21-22.

Ibid.

f) Za pisanje izvora u bilješkama moguće je koristiti i kratice, ali onda je to potrebno naznačiti u popisu izvora i literature:

HS = Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika. Prevela s latinskog Olga Perić. Split: Književni krug, 2003.

g) Članci iz dnevnih novina u bilješkama moraju sadržavati podatak o broju i datumu tiskanja:

Slavonac, 23 (20. 7. 1863), 384.

Čokot, »Kaiserov plan«. *Podnevni list*, 477 (4. 7. 1912), 44-45.

»Mir«, Obzor, 204 (5. 8. 2005).

Grafički prilozi (slike, tablice, grafikoni, karte i dr.) moraju biti označeni brojkom (slike: sl. 1, sl. 2; tablice: tabl. 1, tabl. 2; grafikoni: graf. 1, graf. 2), a obvezatno se mora navesti i izvor odakle su preuzeti:

a) Materijali preuzeti iz knjiga, članaka i sl.:

Tabl. 1 preuzeta je iz Horvat, Rudolf. *Povijest Međimurja*. Zagreb: Prosvjetno-poviestno društvo Hrvatski rodoljub, 1944. 171.

b) Materijali preuzeti sa svemrežja (interneta):

Sl. 1 preuzeta je s <http://www.emersonkent.com/images/otto_von_bismarck.jpg> (10. 7. 2007).